

Ош мамлекеттик университети

Абдыжапар Аккулов

**ЭКОЛОГИЯ КОШ КАРЕК КӨЗГӨ
АЙЛАНДЫ...**

(Макалалар жыйнагы)

Ош — 2012

Басууга Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар
Кеңеши тарабынан сунушталган
Рецензенттер: Г.и.д., профессор А.Низамиев
КРнын Жазуучулар Союзунун мүчөсү,
публицист, акын А.Урбаев

Аккулов А.У.

Экология кош карек көзгө айланды...

- Ош, 2010. 126 б.

Бул жыйнактын автору географ-илимпоз жана республикадагы алгачкылардан болуп түзүлгөн экологиялык («Максат», «ТүштүкТокой») коомдук уюмдардын, ошондой эле өлкөбүздүн түштүгүндөгү эң ири окуу жайы болгон Ош мамлекеттик университетинин профсоюз комитетинин жетекчиси катары да үзүрлүү эмгектенип келүүдө. Анын соңку жылдардагы илимий изилдөөлөрүнө, коомдук жана профессионалдык ишмердүүлүгүнө байланышкан республикалык, анан да аймактык гезит-журналдарга экологиялык жана коомдук маселелерди чагылдырган мүнөздөгү жарык көргөн макалалары, телеканалдарда, түрдүү жолугушууларда, төгөрөк столдордо, семинарларда, илимий конференцияларда сүйлөгөн айрым сөздөрү, ой-пикирлери ушул эмгектин жаралышынын негизи болуп эсептелет.

Жыйнак «Экология», «География», «Жаратылышты пайдалануу» ж.б. адистиктер боюнча эмгектенген кызматкерлерге жана билим алып жаткан студенттерге, коомдук ишмерлерге, жалпы эле окурмандардын кенен чөйрөсүнө арналат.

Баш сөз ордуна

Автордон

*Экология кош карек көзгө айланды,
Эрмектеп айта берчү сөзгө айланды.*

*Экинчи бири болгон бул маселе
Эскирген тамтыгы жок бөзгө айланды...*

Урматтуу окурман!

Бизди курчап турган табияттын Адам баласынын жашоосу, тиричилиги үчүн эле эмес, Жер бетиндеги баардык жандуу жана жансыз дүйнөнүн, дегеле планетанын аны түзгөн бүтүндөй комплекси, же ар бир элементардык бөлүгү үчүн да мааниси эбегейсиз зор экенине бир саамга ой жүгүртөлүчү! Өзгөчө Кыргыз Жергесинин жаратылышынын кооздугу, кайталангыс не бир кереметтери, түркүн-түмөн түгөнгүс байлыктары жөнүндө тээ алмустактан бери айтылып келгенден, аны көздүн карегиндей сактоого, көз арткан душмандардан намыстуулук менен коргоого Ата-Бабалар калтырып кеткен асыл ойлор менен акыл-насааттар бери эле дегенде улуу дастаныбыз «Манастан», ал эми бүгүн болсо дүйнө мейкиндигинде өз эгемендүүлүгүнүн туусун бекем орнотуп, эркин желбиретип келаткан Мекенибиз Кыргызстандын жалпы максаттуу саясатынан белгилүү эмеспи!

Бирок ошол эгемендиктин түптөлүшүнүн алгачкы эки он жылдыгында жаратылышыбыздын, дегеле курчап турган чөйрөбүздүн бүтүндүгүнө, саламаттыгына жана тазалыгына ар тараптуу доо кеткендигин моюндабаска айла барбы?! Өсүмдүк катмары катуу жабыркап, өзгөчө бардык жерлерде токойлор аесуз кыйылып, арча-карагай менен жаңгакты коргоо, сактап калуу улуттук маанидеги маселеге айланды. Жаныбарлар дүйнөсүнө жапайы кыргын салынып, алардын бир катары жок болуп кетүү чегине жетип отурат. Жер кыртышын туура эмес пайдалануунун кесепетинен эрозиялык процесстердин географиясы кеңейүүдө. Ал эми шаарлар менен калк жашаган жерлерде таштанды, акыр-чикир, тиричиликтин калдыктары бутка чалынып жатса да көз эмес, көөдөн

сокурлуктан аларды көрбөй калган абалга жеттик. Мунун баары эң биринчиден адамдардын жан-дүйнөсүнүн экологиясынын кыйрашы менен шартталгандыгын эми гана түшүнө баштап «SOS!» чакырыгын таштоодобуз.

Мамлекеттик саясатыбыздагы жаратылышты коргоо жаатында тийиштүү мыйзамдар, жоболор, укуктук-нормативдик актылар кабыл алынып, бирок алардын толук кандуу турмушка ашуусу учурдагыдай финансылык жетишсиздиктерге, жаратылышты башкаруудагы заманбап жаңы технологиялардын али да болсо бул тармактарда кенен жайылып кете албагандыгына байланыштуу «аксаган» абалда тургандыгы жашыруун эмес.

Ал эми кандай гана эл аралык жардамдар болбосун, адистер келип иштебесин, долбоорлор каржыланбасын, алардын суммасы канчалаган миллион долларларды чапчыбасын, бирок өз Мекенибиздин табиягатын сактоо өзүбүздүн гана колдо экендигин билүүгө тийишпиз да! Айталы, күнүмдүк пендечилик керектөө муктаждыгыбыздын айынан жаратылыш байлыгына мыйзамсыз кол салып, уурдап-тоноп, же аларды ойлонбой ысырапка учуратуу, жабыркатуу эртеңки күнүбүзгө балта чапкан менен барабар экендигин, же жашоо-тирүүлүк деген дарактын өзүбүз отурган бутагын өзүбүз кыйып жатканыбызды адамча түшүнө албаганыбыз кантип болсун?

Булар туурасында жүрөктү өйүгөн, кашкайып көрүнүп турган, жанды кашайткан көйгөй көңүлгө тынчтык бербегенден ал жөнүндө көп жерде бир канча жолу кайталап, ошол эле маселени макала иретинде бир канча гезиттер аркылуу көтөргөн учурларыбыз болду. Анткени тийиштүү тараптардан оңдуу жооп болбогондон, зарыл чаралар көрүлбөгөндөн, ыкчам реакциянын жоктугунан, улам кийинки жактарга суроону багыттап кайталап жаза бергенибиздин негизги себеби да ошол болуп атпайбы. Андыктан бул китепке назар таштаган окурман ошондой айрым маселелердин макалаларда бир нече жолу кайталанганын көрсө туура эле түшүнөт го деген ойдомун...

Жаңы кылымдын башатында өлкөбүз эгемендүүлүк алуу менен мындан ары улуттук экономиканы өнүктүрүү багытында жаратылыштын байлыктарын мурда болуп көрбөгөндөй көлөмдө өздөштүрүүгө белсенүүдө. Демек, курчап турган чөйрөнү коргоонун да саясатын жаңылоо

милдети болууга тийиш. Демек, бул өңүттөгү маселе али чечиле элек, жабылган жок! Анда эмесе өз оюбузду дагы айтууга, дагы жазууга туура келет жекилдүү...

Абалы начар Жан-Чукур...

Эс тарткандан эле ак койдун аркасынан жүргөнүм көп жакшы жерлерди көрүүмө мүмкүнчүлүк берген экен. Бир жылдары ири кой чарбасы катары белгилүү болгон «Жалпак-Таш» совхозунун Жан-Чукур, Жай-Конуш, Супа, Ийри-Суу жайлоолорунан ары 3-4 күндөп кой айдап Качуура, Сары-Кыр, Кум-Бел, Дардан-Көл, Чоң-Бөдөнө жана башка арча-карагайлуу кооз жерлерге жете жай өткөрүп кайткан жылдар улам артта калып баратса да, алардын ар биринин көз жоосун алган өзүнчө сулуулуктарын бүгүнгө чейин көзгө элестетип, жүрөгүмө бек сактап келем. Ошону менен бирге жайлоого карай баратканда гүлдөп турган көк майсаң шиберлүү жылгалар менен шалбаалардын миң сан кой кайткан кездеги күлдөп калганы, чаңып-тозуп жатканы да нечен ойго салып, көп түйшөлтчү...

Соңку жылдары саясий-системалык жана социалдык экономикалык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында миңдеген гектар жер аянттары субальпы, альпы алкактык бийиктердеги жайлоо-жайыт талаалары ак койдон арылып, ээн калган аймактарда токойлорду калыбына келтирүү, жаңыларын тигүү жана көбөйтүү маселелерин мамлекеттик токой программасынын негизинде кечиктирбестен колго алуу максатка эң ылайык болоор эле.

Мындай аймактардын бирин мисал катары келтирип, анын бүгүнкү экологиялык эң кризистүү абалы жөнүндө кеп козгоюн дедим. Өзгөн шаарынын өйүзү, башкача айтканда, анын түштүк-батыш багытында Кара-Дарыянын Тар жана

Кара-Кулжа дарыяларынын кошулушунан башталган сол жээк бөлүгүн ээлеген капталдагы Жан-Чукур бадалдуу токой массиви илгертен эле жазгы жайлоо катары пайдаланылып келгени белгилүү. Акыркы жылдар аралыгындагы мындагы эрозиялуу көчкү процесстеринин өтө күчтүү мүнөзгө ээ болгонуна эмнеүчүндүр көңүл бурулбай келүүдө. Мында ак койлордон арылганыбыз деле оң жыйынтыкка алып келген жок. Тескерисинче, бүгүнкү күндө менчик мал жандыктары менен жайланышкандардын саны өтө эле көп. Мунун кандай терс таасирлери бар экенин жөнөкөйлөтүп айтканыбыз оң болоор.

Эң биринчиден, деңиз деңгээлинен 2000 м бийиктеги Жан-Чукур белиндеги шамалды, карлуу бороондорду токтотуучу кайрагач токой тилкесин, капталдардан алма, алча, долоно, бадам, шилби, чие ж.б. дарак-бадалдарды отунга кыюу массалык түргө айланган. Отун эле эмес, кой-короолор үчүн түркүктөрүн, казыктарын жана каша-чабыраларды, ар кандай тосмолорду даярдап алышкан. Мунун натыйжасында бир мезгилдерде адам, мал жандыктар аралай албаган токой массиви өтө эле суюлуп кеткен. Экинчиден, мал жандыктарынын өтө эле көп жайылганынан улам жаш көчөттөр толук жок болгон, же тепселенип-сындырылган. Табигый чөпкө чоң зыян келтирилген, алар керектүү деңгээлге өсүп көтөрүлө албайт жана уруктандыруудан алда канча мурда жок болот. Үчүнчүдөн, топурак кыртышынын структурасы бүтүндөй бузулган: аймактын дээрлик бардык аянты каткалаң жана такырлар менен капталган, бул өзгөчө жаандан кийинки мал жаюунун натыйжасында келип чыккан. Мындай көрүнүш өсүмдүк дүйнөсү үчүн өтө коркунучтуу экенин баса белгилеп кетүү керек. Төртүнчүдөн, малдардын көптүгүнөн мындагы булактардын көздөрү бүтөлүп, айланасы туяк издерине толгон көлчүктөргө, сазга айланып, булак суусунун өз нугу жоголот да, капталдарда көчкү жүрүүгө эң ылайыктуу шарт түзүлөт жана алар көз көрүнөө эле жүрүп жатат. Бул мындагы жайлоочу адамдардын өмүрүнө коркунуч келтирерин эске алуу зарыл. Бешинчиден, Өзгөн жана Кара-Кулжа райондорунун Жан-Чукурду жайлоолоп чыккан адамдарынын боз үй, чатырларынын дээрлик баарында аңчылык мылтыктардын, капкан жана башка куралдардын ушул жай күндөрүндө бар экенин жана пайдаланып жатканын кандай

түшүнсө болот? Кекилик, чил, кептер, бактек, суур, кашкулак, коен, түлкүнүн саны тукум курут болуунун алдында турганы айдан ачык.

Оштогу «Мамжерресурстарынын» бөлүмүндө Жан-Чукур аймагын космофотосүрөттөн картага түшүрүп алып бирге иштегендерге көрсөтсөм баштарын чайкашат. Өзгөн районунун бир кездерде «Куршаб», «Жалпак-Таш» чарбаларынын, Өзбекстандын кой жана мал жайыттары катары пайдаланылган бул жердин абалы картада да өтө кейиштүү көрүнөт: аймактын дээрлик жарымынан көбүн көчкү баскан, же көчкү жүрүү коркунучунда.

Мырза-Арык айылынан жөө чыгып Жан-Чукурдун белиндеги Төөчү телемунарасына чейин жетип, мындан каптал ылдый айтылган бадал-токой массивдерин аралап көрүп чыгып, картага жаңы пайда болгон көптөгөн көчкүлөрдүн түшпөй калганын байкадым. Мында өскөн дарак-бадалдардын түрдүк курамы Арстанбап токойлорундагыга окшоштугунда талаш жок. Жан-Чукурдун деле токойлору ошол атактуу токойлор менен киндиктеш, тектеш экенине көзүм жетти. Бир гана нерсе – мында табигый жаңгактардын жоктугу, бул деген байыркы доорлордогу өсүмдүк дүйнөсүнүн реликт өкүлү болгон жаңгак токойлордун чети Салам-Алик менен чектелгендигинин көрсөткүчү. Ал эми Жан-Чукур болсо – жалпы эле ошол алма-алча токойлорунун эң соңку чеги, же аягы деп түшүнүү керек.

Эми маселе кооз аймактын флорасынын, же өсүмдүк дүйнөсүнүн сакталып калышында турат. Эгерде чындап көңүл бөлбөсөк жакынкы эле жылдарда Жан-Чукурду жер бетинен жок кылып алуу, андан такыр кол жууп калаарыбызга эч күмөн жок. Азыркы учурда Кара-Дарыя аркылуу көпүрө салып, жайыт кеңейтүүгө губернаторубуз Ж.Рустанбековду баш кылып ынаандырган фермерлер өңдөнгөн инсандарга «Жок!» деп конкреттүү жеткире айтып, маселенин үстүнөн терең ой жүгүртүүбүз зарыл. Болбосо ушундай кооз, сулуу, алтындай жерди кор кылганыбызды, же ысырапкорчулугубузду айталыбы, же ошончо жок кылып кыйратып, пайдаланып, анан тырмактын агындай да кайтарым кылбаганыбызды айталыбы деп кийин өкүнгөнүбүздөн не пайда?!

Ал эми мында климаттык шарты ылайыктуу, жаан-чачындын саны жана булак суулары мол, жапайы жандык

жашаганга ыңгайлуу таштуу аймакка кечиктирбестен иш-чара көрүп, жаңгак, алма, арча, терек, кайың, эмен жана башка дарактарды интродукциялап тиккен жакынкы эле 10-20 жылдын ичинде натыйжасын көрбөйт белек. Мындай иш-аракеттердин негизги максаты экономикалык эле эмес, бул жердин кыртышын сактап калуу, жаратылыш дүйнөсүн калыптандыруу жана көбөйтүү аркылуу көбүрөөк моралдык да пайда берээрине туура түшүнсөк.

«Ош жаңырыгы» гезити, 1990-жыл

Где ЭКОлогия?

Ныне стало модным обращаться к экологии. Вот и в предвыборных платформах чуть ли не каждого второго кандидата в депутаты этот пункт стоял. И если кандидаты рыли канавы, проводили газ, воду и т.д., то мало кто из них серьезно предложил или сделал что-либо в плане экологии. Разве что мусор кое-где убрали.

В целом, вокруг неблагоприятной экологической обстановки, сложившейся в Оше, пока идут только разговоры. Конкретных дел нет не только у руководства предприятий и организаций города, активно заражающих и отравляющих атмосферу, но и у тех, кто за охрану окружающей среды деньги получает. Это городское общество, областной комитет охраны природы, городской экологических совет, который работает, правда, на общественных началах. Не блещет успехами и экологический кооператив «Ак-Бото».

О последней «природоохранной» организации хотел бы сказать подробнее. Создавался кооператив с благими намерениями. Его бывший председатель О. Павлов, безвременно ушедший из жизни, был человек деятельным, болел за природу. Но не всегда верно определял суть обязанностей работников своих. Говорю об этом со знанием дела. Работал некоторое время в кооперативе «Ак Бото». И вынужден был уйти, когда убедился в том, что то, чем занимаются здесь, к экологии отношение имеет весьма отдаленное.

Ныне «Ак Бото» и вовсе скатился на рельсы далекие от охраны окружающей среды. Создание гидропарка в верховьях реки Ак-Буры, возвести который взялся кооператив, идет бессистемно, с нарушением экологических норм. Это повлечет

за собой нарушение и в растительном, и в животном мире природного оазиса.

А вот чем надо, здесь не хотят заниматься. Пора высаживать деревья, а работники кооператива заняты ремонтом техники, построек. То, что уже посажено в прошлых годах, остается без ухода.

Немало претензий можно предъявить и к городскому экологическому совету. Его состав, избранный в позапрошлом году, так и не смог ничего полезного сделать для города. Это и послужило причиной его расформирования. Нынешний же, состоящий сплошь из руководителей, тоже еще не взялся, как следует за работу. Есть правда, надежда, что вновь сформированный горисполком сдвинет с мертвой точки работу по улучшению экологической обстановки.

Пусть не подумает читатель, что цель моя только критиковать. Нет. Кое-что и мы предпринимаем. Я имею в виду созданный недавно при горкоме комсомола экоклуб «Максат», председателем которого являюсь. Организовались мы значительно раньше, но четыре месяца находили общий язык с партийными и советскими руководителями. Но, наконец, получили статус действующего клуба, а заодно и возможность действовать.

Есть уже первые результаты. Провели несколько рейдов, определили фронт работы. Ищем единомышленников. Хотя некоторые руководители в штыки встречают наши предложения. Есть и такие, кто мещает, препятствует нам. Пример тому – декан биологического факультета Ошского госпединститута А.Киргизбаев, наказавший студентов за участие в работе клуба. В результате мы лишились некоторых инициативных ребят. Такая «помощь» ни клубу «Максат», ни городу ничего хорошего не принесет. Хочется сказать в адрес тех, кто у власти: если не хотите помогать, то хотя бы не мешайте. Дайте возможность и права тем, кто болеет душой за природу. Мы в этом остро нуждаемся.

Газета «Ленинский путь» март -

1990

Наивные ребята из «Максата»

Как разбиваются о гранит бюрократии и размываются в волнах словопрений интересные инициативы молодых,

рассказывает председатель экологического студенческого клуба «Максат» А.Аккулов.

Радоваться бы. Как-никак, годовщина нашего экоклуба на носу. Но похвастаться, а равно и вспомнить что-либо хорошее, не удается. И удастся ли в ближайшее время?

На различного рода встречах студентов с руководящими работниками городского и областного, даже республиканского уровней можно слышать мажорное: выходите с инициативой, предлагайте, начинайте, поможем. Завороженные подобными обещаниями, студенты географического факультета Ошского госпединститута решили на практике применить свои знания природы и хоть чем-то помочь ей: загубленной, засоренной нещадно искалеченной. Экологический клуб «Максат», (перевод с киргизкого – «Цель». – ред.) объединивший несколько десятков молодых энтузиастов взялся за дело со свойственной молодости энергией. Устав, Программа, все необходимые атрибуты – дело не столь сложное. Главное – экология. Кому, как не будущим педагогам – географам и биологам, приложить руки и знания к защите окружающей среды? Казалось бы, нет проблем. Но, одоблив цели и задачи клуба, в горкоме комсомола попросили не спешить.

- Подождите немного, вот разделаемся с навалившимися проблемами и поможем, - уговаривал бывший первый секретарь горкома комсомола Т. Акамбаев.

В горисполкоме, Б. Фаттахов был более категоричен:

- Решим, решим все что надо, готовьте документы.

Да еще так искренне похвалил за хорошие задумки и начинания.

А что, собственно, просили ребята? Немного. Участок земли в пойме реки Ак-Буры, да небольшой домик, пустовавший на берегу. А задумка была: создать здесь штаб, откуда будут выходить отряды экологического патруля вверх и вниз по реке. Да облагородить заброшенные, заросшие несколько соток пустующей земли. Здесь могли бы расположиться географическая площадка, база для проведения практических занятий биологов.

Забегая вперед, скажем, ничего не вышло. Обещания остались обещаниями, слова словами. Участок и по сей день заброшен и неухожен. Домик заселила областная станция

юных натуралистов. Вот и те, кто обещал, перебрались в другие кресла – повыше, в столицу.

А перед отъездом Б. Фаттахов и вовсе расстроил студентов:

- Вы ребята не спешите, клуб ваш юридическим лицом не является. А потому, ни землю, ни домик дать вам не можем. Организуйтесь в малое предприятие – посмотрим.

На сем и убыл во Фрунзе. Представьте теперь наше состояние. Целый год обещаний и заверений в помощи, а в итоге – у разбитого корыта. Вновь ходи, вновь изучай. До малого ли предприятия нам, студентам? Уж коли не в состоянии и институт создать и содержать ботанический сад, хоть как-то можно было пойти навстречу ребятам.

Вернемся к домику. Занимает его как сказали, областная станция юннатов. Приходилось автору этих строк работать и в этой конторе. Числится здесь около пятисот (!) кружковцев. А на поверку и нескольких десятков не наберется. Фиктивная численность юннатов помогает директору станцию отстаивать из бюджета деньги на жизнь. Прознав о наших просьбах относительно домика и участка. С. Туташев, директор станции, в срочном порядке заселил его. Бросив хорошее восьмикомнатное помещение с телефоном и отоплением в городе, на ремонт которого, кстати, затратили около 15 тысячи рублей, он перебрался в загородный неотапливаемое домишко только для того, чтобы создать видимость присутствия здесь.

Ни уговоры, ни призывы к здравому смыслу, что станции юннатов не потянуть здесь, не помогли. А будь здесь хороший ботанический уголок, созданный студентами, то и школьники с удовольствием работали бы на его делянках.

Годовщину встречаем в растерянности и с вопросом: а нужны ли вообще наш клуб, наше желание сделать что-то городу? Нутром понимаем – нужны, а сделать ничего не можем. Да и не только мы – студенты. Не в состоянии помочь нам и администрация Ошского госпединститута.

Так «Максату» до цели не бороться. В подтверждение слов о том, что студенты полны желания принести пользу, скажу вот что перед тем, как послать письмо в редакцию, прошел по общежитию, 168 подписей! Это более трехсот молодых, крепких рук. Дайте им возможность трудиться!

От редакции:

А не соединить ли в единое энтузиазм студентов и любознательность школьников? Что, если провести педагогический эксперимент на базе облСЮН? Выигрыш вдвойне. И дети на природе и студенты при участке.

Вариантов много. Ясно одно. Разговорами здесь ничего не добиться. Нужно конкретное дело. На носу весна. Самое время для юннатов и их будущих наставников. И уж, конечно же, Ошскому горсовету по силам найти верное компромиссное решение.

Газета «Ленинский путь» февраль - 1991

Ак-Буураны ыйык дебегиле!?

Ош шаарын Сулайман тоосуз, Ак-Буура дарыясыз элестетүү мүмкүн эмес. Алар – табийгаттын шаарга тартуулаган зор белеги. Оштун даңкын далайга жеткирген Сулайман пайгамбарды баш кылып мусулман элинин далай улуктарын эңсеткен, ат арытып алыстан келип зыярат кылдырган да ушул даңазалуу тоо менен Ак-Буура суусу.

Бирок экөөнү алыстан ыйык көрүп тамшангандар азыр келип көрсө иренжип кетишерине шек жок. Ак-Бууранын ыйыктыгынан эч нерсе калбады. Ош шаарынын көркү деп сыймыктанып, ал жөнүндө уламыштарды жаратып, даңктап ыр жазып келатканыбыз менен кайра эле өзүбүз анын табиятын кордоп жатканыбызды моюнга алалы, замандаштар! Кайсыл көпүрөдөн же, көчөдөн өтпөйлү, карап көрсөк, дарыянын абалы өтө эле аянычтуу экени төгүндү? Шаарды көрктөндүрүүнү «чү» дегенден эле дарыяны тазалагандан баштагандай болобуз, бирок нечен жылдардан бери жаткан таштандылар, темирлер, бетондор, арыктар менен жылжып агып жаткан саркындылар анын жээгин «көрктөп» турганы турган.

Шаардыктар көзгө басар дарыябызды канчалык ардактап кеп кылсак да, иш жүзүндө бизди курчап турган табийгатыбызды кайдыгерлигибиз, чарбасыздыгыбыз менен уйпалап бүтүрдүк. Биринчиден, атактуу Ош базары, анын ичинде жайгашкан көп сандаган соода, тамак-аш түйүндөрү, өнөрчүлүк устаканалары, ошондой эле транспорт, тиричилик жана башка түрдүү мекеме-ишканалар Ак-Бууранын жээгинде жайгашкан. Алар дарыяны ар тарабынан кыса куушуруп, же бүтүндөй тосуп алып көркүн да бузуп турат. Анысы аз келгенсип бул ишкана, ашкана, дүкөндөрдүн акыр-чикирлери

сууга төгүлүп кетип жаткан жөнүндө көп эле жолу газета беттеринде, телерадиодон маселе коюлуп жатат, бирок бул көрүнүш дагы эле улантылууда. Экинчиден, дарыя бойлогон калктуу массивдер жана жеке турак үйлөр да Ак-Бууранын экологиялык абалына жана шаардын архитектуралык келбетине төп келбей жүдөнкү көрсөтөт.

Ак-Бууранын бүгүнкү абалы жөнүндө ойлогондо суу боюнда жайгашкан чайканаларда кызыл демделген чайларды пиалада чайпалта ичип олтурган адамдарга боорум ооруйт. Дарыядан сузуп алып чай кайнаткандар «суу жети тоголонгондон кийин адал» деген сөздү бетке тутушса керек...

Көпчүлүк эл Ак-Буура шаардын ичинде эле булганбаган болбосо сыртында көк кашка болуп туптунук агып жатпайбы деген түшүнүктө жүрүшөөрү турган кеп. Мына ошолор сырт жагында мүрөк сыңары мөлтүрөгөн, ичсең тиш какшаткан жээкти чаба ак көбүктөнгөн толкундары чачырап күрпүлдөп агып жаткан Ак-Бууранын жаз, жайкы тагдырын көрүштү бекен? Айталы, дарыянын эки өйүзүндөгү Озгур жана Төлөйкөн айылдарынын өйдө жагында Данги каньонунун ажайып кооз аймагы бар. Бул жердин табийгатынын сулуулугуна Ак-Бууранын Сулайман пайгамбардын улук атына байланыштуу ыйыктыгы кошул-ташыл болуп көп адамдар атайын сыйынганы коңшу республикалардан да келишип зыярат кылышат. Сууну мүрөк катары сымал аздектеп уурташып, ала келген идиштерине толтуруп алып кетишет. Анын жака белине өскөн бадалдарга жакшылыкты ниет кылышып чүпүрөктөрүн байлашат. Бул – дарыянын турмушунун бир жагы. Атаганат, анын көркүнө куштарланып келгендердин бардыгы ушинетип аздектешип ниеттерин агартышып сулуулукка таасирленип кайтышса не?

Тилекке каршы, жергиликтүү калк өзүбүз анын табийгатын кордоп, ыйыктыгына шек келтирип жатабыз. Баарынан да шаардан келип эс алгандардын жапайы жоруктары Озгур, Төлөйкөн айылдарынын жашоочуларынын, айрыкча жаш балдардын көңүлүн жипкирээрлик ыплас көрүнүштөргө күбө болууга аргасыз кылууда. Бул айылдыктар өз ара нааразы болушуп, «күдүң-күдүң» кеп кылышканы менен маселени кабыргасынан коюшуп жарыла албай жүрүшкөнү да өкүнүчтүү. Деги эле озгурдук менен төлөйкөндүктөр гана эмес, табийгатты сүйгөн ар бир адам Оштун бардык ыйык, кооз жерлерин коргоого милдеткербиз.

Мен да бул боюнча көптөн бери көңүлүмдү өйүп, кыйнап жүргөн ойлорумду минтип ортого салгым келди...

Мынакей, көктөм келип, табийгат да жандана баштады. Айлана жашылданып, гүлдөр ачылып, андан ары күндүн нуру куйкалай турган мезгили алыс эмес. Мына ошондо Ак-Бууранын жайкы сезону башталат. Аптаптан качкан шаардын эли күргүштөп Даңги тарапка чыгып келишет. Жөө жетелешкен боз улан менен секелек кыздардан тартып «иномаркаларда» чалкалаган аттуу-баштуулардын бул жүрүшү кадимки эле урук чачар алдындагы дарыядагы күчтүү агымга каршы өйдө сүзүшкөн балыктарды элестетет.

Бодур таштардын арасында быкпырдай жагылган оттор, жайылган дасторкондор, кыш бою күн көрбөгөн тукумдай аппак денелер дарыя жээгин таптакыр башка кылып өзгөртүп жиберет. Бул го болуптур эми, ичип-жешип, кечке ойноп-күлүшүп, таза сууга жуунуп чайканып алышып, эрте жарыкта кетип калгандарга эч кандай капачылык жок. Ал эми ичкиликке тоюп алып, ызы-чуу сала мушташып, алып келишкен селкилерин каалагандай кордошуп, кээде аларды дырдай жылаңач бойдон караңгы түнгө таштап кеткен зөөкүрлөргө не дейбиз? Дарыя суусуна «күнөөлөрүн» жууганы аз келгенсип, сай жээктеринде жайнап калган эки эли ич кийимдерди, пайдаланган презервативдерди көргөн адам Ак-Буураны – кантип ыйык деп айта алат? Суу жээгинде аял-кыздарга каалагандай жасалган зордук-зомбулук суунун шаарына сиңип жок болуп кетет деп ойлошот окшойт. Бул – аларды көрүп калышып кийин кайра-кайра «жомоктоп» айтып беришээр жаш балдардын ыймандык, адеп-ахлактык тарбиясына доо кеткендик эмеспи!

Бул эмне? Адамдардын ыйманы түгөнүп, абийиринин айрандай төгүлгөндүгүбү, элди-жерди сыйлабагандыкпы? Эсибиз барда этегибизди жыялы, замандаштар! Табийгат эч качан өзүн кордогондон өч албай койбойт. Ак-Бууранын ыйыктыгын тебелеп-тепсей берсек, анын каарына тийип жүрбөйлү. Бул коркутуу эмес, алды-артыбызды карап, адам катары ойлоно жүргөнүбүз оң болоор эле дегеним.

Областтын жаңы губернатору А.Муралиев 1997-жылды айлана-чөйрөнү коргоонун жашылдандыруунун жана көрктөндүрүүнүн жылы деп жарыялады. Ал эми шаардын жаңы мэри Ж. Раимбековдун атайын кызмат инспекциясы уюштуруп, шаардын тазалыгына өзгөчө көңүл буруп жатканы

колдоп жана кубаттай турган эң жакшы саамалык. Оштун 3000 жылдыгына карата көрүлүп жаткан иш-чаралардын катарына «Сулайман Тоо» ж.б долбоорлор менен эле барабар «Даңги» долбоорун да түзүүнү тийиштүү директорларга сунуш кылаар элем. Төлөйкөн айылынын түштүк чегиндеги мурдагы «Жеткинчек» пионер лагеринин жана азыркы «Бодур Таш» мектебинин жанына шлагбаум орнотуп, бул жакка келген «эс алуучуларды» эсине келтирип, аягын тыйып дарыя жээгин иретке келтирип, жашылдандырып-көртөндүрүү иштерин жөнгө салсам, бул жердин тургундары мындай жакшы иш үчүн өз жардамдарын аяшпайт го деп ойлойм.

Табийгаты таң калыштуу кооз Даңгинин таржымалы мына ушундай. Ушул себептен Оштогу бир катар чайканаларда Ак-Бууранын суусунан сузуп алышып чай демдешкендерге жана «суу жети тоголонгондон кийин адал» деп эле иче бергендерге такыр кошула албайм! Сыртта болсо жаз кабарынан белги берип дарактардын бүчүрлөрү көөп келатат. Эгерде быйыл да, кийинки жылдары да Ак-Буурага кылган мындай шалаакы иштерди, жапайы мамилени жана абийирсиз жоруктарды токтотпосок, аны ыйык деп айтканга эч кандай негиз да, укугубуз да болбош керек!

«Ош шамы» гезити, апрель - 1997

Бөрк ал десе...

Ордолуу Оштун 3000 жылдык юбилейин өткөрүүгө элибиз чоң кам көрүп, арбын аракеттерибиздин соңунда жүрөк жылыткан жылыштар жөнүндө көп эле айтылып келүүдө. Ошентсе да той күнүнө улам аз убакыт калган сайын Оштун чоң мааракесин өткөрүү алдында иштин анча-мынча аксап турган жактарын нарыдан-бери ондой салалы дешеби, кээ бир мекеме-ишканалар өздөрүнүн компетенциясындагы жоопкерчиликти же туура түшүнүшбөйт, же таптакыр билишпейт, мына ушул себептүү бүгүнкү күндө кемчиликтерди оңдобостон эле, өткөн муундар калтырып кеткен мурасты, куралып жаралган бүтүн нерсени ойрон кылып жатышат.

Кеп Ош шаарыбыздын тилекке каршы, көп эмес, болгондо да чоң эмес, түрдүк составы, же дарак породаларынын ассортименти жарды жана эң жупуну парк, скверь, аллеяларынын жана көчөлөрүндөгү бүгүнкү күндө эмнеүчүндүр бак-дарактардын интенсивдүү токолдонулуп

буталып, же таптакыр эле кыркылып алынып жаткан абалына көз салып байкап көрүүдөн башталсын. Мында көпчүлүктүн көңүлүн бурган нерсе, соңку эки-үч жылдан бери шаардын ар кайсы участокторунда дарактарды тасырайта токолдоп салуу, ал тургай жөн эле тең ортосунан бөлө кыркып үстүнкү жагын алып таштоо жүздөгөн жылдар бою асман тиреген алп теректерди түбүнөн кыйып жыгытуу ж.б. көрүнүштөр. Мына ушул иш-аракеттерди ишке ашырып жаткан шаардын жашылдандыруу чарбасынын, парктар боюнча ж.б. ишкана-мекемелердин бул жоругу барып турган жапайычылык, эң эле түркөйлүк жана билимсиздик, пайда көрүү үчүн жасалган кызыл кулактык деп, мен эң биринчиден шаардын тургуну катары, андан соң бул багыт боюнча эки адистиктин ээси катары да ишеничтүү айта алам.

Мындан он жылдай убакыт мурун ал кездеги шаардык жашылдандыруу чарбасынын жетекчиси Мухитдинов Тажидин аксакал калк башына келгенде ар бирибизге 23-24 дарак туура келет деп айтканы эсимде калыптыр. Андан бери аталган ишканада жетекчилер шапке алмашкандай эле алмашып келүүдө. Атанын кашыктап чогултканын баласы чөмүчтөп чачкандай эле көрүнүш жашылдандыруу чарбасында бекем орунга ээ болгондой байкалат. Дегеле бул тармакта кадр маселесиндеги маани эч качан эске алынбай келгенсыйт. Бүгүнкү күндө жетилген дарактардын канчасы соо калганын ким билсин, ал эми кийинки мезгилдерде тигилген көчөттөрдүн акыбалы эң начар экендиги зээниңди кейитет. Факты үчүн айта кетели, шаардагы он эки кабат үйдүн жайма базар тарабындагы, К.Маркс мектебинин алды тарабы, Ош дем алуу үйүндөгү бактын ичиндеги ж.б. жаңыдан отургузулган көчөттөр көркү менен элди кубантпай эле азыркы көрүнүшү менен көңүлдү иренжитип турат.

Ошол жашылдандыруу чарба кызматкерлери шаардын кичинекей бурчунда болсо да үлгү кылчудай көгөртүп-жашылдандыра алдык деп кайсы бир объектисин көрсөтө алышабы? Жыл сайын жашылдандыруунун эки айлыгы ушул мааниде эмес, жашылдандырабыз деп акча коротуунун эки айлыгы маанисинде өтүп жатканына ким жооп берет? Мериябы, же аны ишке ашыруу жоопкерчилиги моюнга жүктөлгөн мекемелердин жетекчилериби, же ага контролдук кылбаган жана «өрдөк» отчетторго унчукпай макул болгон бийликтин тиешелүү бутактарыбы? Агротехниканын дээрлик

толул сакталбагандыгынан отургузулган көчөттөр, тигилген бактар жетиле албай өлүп жок болууда. Мисалга айта кетели, былтыркыдай көчөттөрдү ачык навестин алдында чөп жыйгандай шыкап жыйып коюп, «чоңдор субботник өткөрөт, анан таркатабыз» деп апталап кармап отура берүү, тамырларын убактылуу жерде жашырып туруудан (прикопкандан) зеригип, анан анча-мынча ишкерлерге пулдай коюп, бечара мектеп, бала-бакчаларды зарыктырып күттүрүп, же бөлүнгөн эмес, тура тур деп убаралантып, кыскасы эң жооптуу күндөрдө чарба кызматкерлери керсее берсе – быйыл да бул иштерден эч майнап чыкпасын эске салып койгонубуз оң.

Жогоруда биз айткан прикопканы орус токойчулары менен багбандары ыйык эрежедей эле көрүшөт. Биздеги көчөттөрдүн куурап калганы үчүн күнөө эккен-тиккен кишиде эмес, анткени көчөт кандай абалда сакталып турду жана тамыры шамалдабай жеткирилдиби, ушунун мааниси чоң. Ошондуктан жашылдандыруу ишинде биздин оюубузга жашылдандыруу чарбасы менен катар токой чарбалары да объектилерди шептикке алуулары зарыл. Бул эки мекеме үчүн жылдын ушул мезгилинде башкасын кое туруп, мындан ашкан маанилүү иш болбошу керек. Жашылдандыруу иштеринде ар кандай эмгек коллективдеринде көмөк жана жардам көрсөтүшүп бирге иштешип кенеш берип туруу чоң мааниге ээ. Ушундай жаңыча уюштуруунун негизинде гана иште эффект жаратууга болот. Тилекке каршы, азыркы кезде жашылдандыруу иштерин эптеп-септеп эле, эктик тиктик, кыйратып бүткүк менен жүрүп, бул көрүнүштөр бир эле Ош үчүн эмес, башка шаарларда, райондордо, айыл жерлери үчүн да мүнөздүү болуп баратканы, буга эң кайдыгер мамиле жасалып жатканы өкүнүчтүү.

«Ош-3000»ге деп жөнөтүлгөн карагай, кайың ж.б. Ысык-Көлдөн келгиче баасы көтөрүлүп (ар бир көчөттү жетилтүүгө кеткен чыгымдарды айтпаганда да) эң таңкыс ассортименттеги породалар экендигин түшүнүп туруп деле, отургузуунун агротехникасын көз жаздымда калтыруунун кесепетинен алардын 100% болбосо да, ошого жакыны жок болгонун ким тана алат? Ал көчөттөрдү бизге эч ким бекерге берген жок го акыры. Бул деген Оштун юбилейине мынча суммадагы акча жумшалууда, ошол жүздөгөн миң сомдор

кайра талаага сапырылды дегендик эмеспи! Бул үчүн эч ким жооп бербегенин кимден сурап, кантип түшүнөбүз?

Балким жогорудагыдай кемчиликтер көптөгөн чиновниктерибиздин психологиясында Ош дегенде анын традициялык пейзажынын бекем сиңишип калганынан болуп жүрбөсүн? Анткени алашалбырт жаз мезгилинде Сулайман-Тоонун фонундагы пахта талаасынын четиндеги тыт дарагы байыртадан бери эле Оштун символундай элес калтырып келбедиби. Бирок эми мындай түшүнүктөн арылуу учуру келди жана бүгүн жаңыланган Ош болушу шарт: имараттар, алардын тосмолору, короолору, андагы өсүмдүктөр бири-бирин толуктап, өзүнчө образдуу гармонияда үндөшүп, айланасын эстетикалык кооздукка бөлөп, көрк берип туруусу зарыл. Бул жагынан аз болсо да жакшы элес калтырган областтык ИИБнын жаңы имаратын, айрым фирмалардын офистерин мисалга келтире кетүү орундуу, мында темир тосмого жарашыктуу келген карагай, кафелердин жайкы аянтчаларында кайың ж.б. көп жагынан табитке туура келгидей, жаңы тил менен айтканда жогорку деңгээлдеги дизайн болсо гана атаганат!

Ал эми жашылдандыруу чарбасынын кызматкерлери дарактарды токолдоп, же тең жарымынан өйдөсүн кыркып салуу менен жыл сайын өздөрүнө ошончо мүшкүл, артыкбаш иш түшүрөөрүн түшүнүшпөйбү? Эң күч-кубаттуу курагында кыркылган дарактар энергияны кайда жумшайт, албетте аябай коюу жаңы бутактар жана жалбырактар менен уруктар (яшень, клендо ж.б.) пайда болушуна алып келет да, вегетациялык убакыт буларда узакка созулат, жалбырактары менен уруктары күбүлүп түшпөй чөмөлөдөй болуп дарактын башында калат, бул өз кезегинде мында зыянкеч курт-кумурскалардын көбөйүп-тукумдашы жана алардын кышты жеңил өткөрүүсү үчүн жагымдуу шарт түзүлөт. Бул деген көчөдө сапырылган сансыз жалбырактарды шыпырып топтоо машакатына дагы бир орчундуу проблема кошулуп, дарактар бүгүнкү күндө зыяндуу курт-кумурскадан жабыркап, түрдүү ооруу-илдеттерге чалдыгып жаткандыгын чарбадарларыбыз байкагандыр, же муну да танышабы?

Албетте, санитардык кыюу, илдеттенген даракбадалдарды алып таштоо, туура формовка (дарактын табигый формасын калтырып, жагымсыз бутактарды кесип алып коюу) жүргүзүү, адам өмүрүнө коркунуч келтирген, б.а. карт,

жыгылуусу мүмкүн болгондорун түбүнөн кыюу сөзсүз жүргүзүлүшү керек. А бирок мунун барын шылтоо кылып катар кыйып, же токолдоонун кереги не? Электр зымдарына, же троллейбуска жолтоо болду деген – бул барып турган кемчонтойлук, бутактарды зымдар менен өйдөрөөктөн бутап, б.а. формовканы жогорку бөлүгүндө жүргүзүүгө эмнеге болбосун? Мындан сырткары дарактардын ассортиментине көңүл буруу керек, б.а. шаарыбызда көбүнесе мажүрүм тал, кайрагач, клен ж.б.у.с. жергиликтүү породалардан башка лиственница, кызыл карагай, ак карагай, кайың, эмен, липа, каштан сыяктуу жаңы түрлөрдү жана декоративдүү формадагы бадалдарды көбүрөөк аралаштыруу максатка ылайык.

Ал эми көп микрорайондубузда скверь, парк, же аллея дегенди эске албай койгондугубузда көп эле айтып келебиз жана о.э. гүлзарларга маани берилбегени да ойлоно турган маселе. Кайсы тараптан болсо да шаарга кирүү «дарбазасы» катары көрк берип тураар гүлзарлар чоң мааракенин алдында артыкбаш болбос эле. Ушул сыяктуу айрым маселелерди чечебиз деп түрдүү коомдук уюмдар тарабынан даярдалып ишке ашып жаткан долбоорлордун рамкасындагы ишмердиктерде сөзсүз түрдө биргелешип иш алып барууга көңүл бурулуусу керек, ансыз жакшы жыйынтыкка жетүү күмөн туудурат.

Буюрса күз айларында Оштун 3000 жылдык мааракесин өткөрүү да алыс эмес, бирок ал мезгилде айрым дарактар жалбырак таштап, бозоргон ошол тал-теректер шаарга көрк берип турат деп айтуу кыйын болсо керек...

*«Ош жаңырыгы» гезити, март
- 2000*

Токой – токойчулардын гана проблемасы эмес

Үстүбүздөгү жылдын 14-мартында Ош шаарында республикабыздын түштүк аймактарынын б.а. Ош, Жалал-Абад жана Баткен областтарынын токой чарба кызматкерлеринин токой саясатын жүргүзүү боюнча семинары болуп өттү. Кыргыз өкмөтү алдындагы мамлекеттик токой агенствосунун директорунун милдетин аткаруучу Туратбек Мусуралиев, директордун орун басары Абдимитал Чынгожоев, Кыргызстандын токой чарбасын колдоонун швейцариялык программасын өкүлдөрү Уэлли Мюллер,

Ирина Юнусова ж.б. катышуусу менен жогоруда аталган областтардын токой чарба кызматкерлеринин ортосунда токой саясатын жүргүзүү боюнча маселелер ачык-айрым талкууланып, семинарга чакырылгандар анын ишинин жүрүшүндө бир топ эле активдүүлүктү көрсөтүштү десек жаңылышпайбыз.

Ош областтык токой чарба башкармалыгынын начальниги Абдыманап Мамыров 2000-жылда алдыбызда кандай милдеттер жана иштер тургандыгын ачык түшүнүү зарыл жана андан ары токой чарба ишмерин жүргүзүүнүн конкреттүү багыттары болууга тийиш экендигин баса белгиледи. Мамтокойагенствосунун директорунун милдетин аткаруусу Т. Мусуралиев белгилегендей, соңку жылдарда токой чарбалары өз ишмердиктеринде анчейин жетишкендиктерди көрсөтө алышпай жаткандыгы, ошону менен бирге эл чарбасынын бул тармагына тиешелүү болгон айрым иш чараларды башкалар аткарып, тагыраак айтканда, демилгени колдон чыгарып жиберген учурлар улам көбүрөөк кездешүүдө.

Семинардын жүрүшүндө катышуучулар жумушчу топторго бөлүнүшүп, бир нече негизги маселелерди талкуулашты.

Акыйкаттык үчүн айтып коюучу нерсе булл – кийинки мезгилдердеги семинар, конференция, же жыйындарда болобу, мурдагыдай традициялык формалардан баш тартып, талкуу ачык диалог, же дискуссия иретинде жаңы ыкмаларды колдонуу менен өтүп жатканы кыйла эффективдүү экендиги көнүмүшкө айланып келүүдө. Ар бир сунуш боюнча суроо-жооп, конкреттүү мисалдар, кыскасы кызуу талкуу жүрүп отурду. Мисалга, төмөндөгүдөй сунуштар басымдуулук кылганына көз жүгүртүп көрөлү: Ийне жалбырактуу бакма токойлорду көбөйтүү, питомниктерди, туризмди, көмөкчү чарбаны өнүктүрүү, арча токойлорун калыбына келтирүү, токойду общиналык пайдалануу (ОВЛХ - общинное ведение лесного хозяйства) ж.б.

Бүгүнкү күндө мамлекетибиздеги оор социалдык-экономикалык абалдын токой чарбаларыбызга да тийгизген таасири чоң. Башкасын айтпаганда да бюджет системасындагы бул чарбалардын директорлору 500-600 сом айлык аларын айтсак, андан төмөнкүлөрүнүкү түшүнүктүүдүр. Ошентсе да эң чоң жоопкерчиликти жана эң оор ишти моюнга

алып иштеп жаткан токойчулардын эмгегин туура балаган оң. Эл чарбасынын бул тармагында учурга ылайык келген реформаларды жүргүзүүнүн зарылдыгын өлкө президенти Аскар Акаев да бир нече баса белгилеген жана «Токой» улуттук программасынын кабыл алынгандыгы да бекеринен эмес. Токой чарба ишмерликтерин жүргүзүүдө жаңыдан киргизилип жаткан калк менен биргеликте общиналык токой пайдалануунун (ОВЛХ) токой кызматкерлерине өз иштерине кеңири эркиндик берүүнүн мааниси, жыгачты иштетүү жана ишти жаңыча уюштуруунун мааниси жөнүндө тажрыйбалуу адис, Орток моделдик токой чарбасынын директору Рысбек Акеншаев кеңири айтып берди. Дегеле, колдо бар сырьелор менен ресурстарды туура пайдаланып элге эң керектүү эмеректерди (студдарды 600-900 сомдон) жана көчөттөрдү (4,5 м бийиктиктеги карагай көчөттөрүн фирмалар 4 миңден 20 миң сомго чейин баада сатып алышууда), бал, мөмө-жемиш ж.б. токой продукцияларын тура өндүрүп пайдалануу токой чарбаларынын финансылык абалын кыйла жеңилдетээринде шек жок. Албетте, муну менен токой чарбалары өздөрүнүн негизги негизги милдети болгон токойду сактап калу, калыбына келтирүү жана көбөйтүү иштеринде бир кыйла иштерди жаратыша алышмак.

Ошентсе да семинардын катышуучуларынын бири айткандай, эң сонун ой жүгүртүүлөргө карабастан, токой чарбалары бүгүнкү күндө кыйла «аксап турган кези». Токой аянттарынын кескин кыскарышы, жаңылары тигилбей жаткандыгы, көбүнүн ар түрдүү ооруу-илеттерден жабыркап, токойлордун жалпы деградациясы ачык байкалууда. Андыктан токойчуларыбыз туризм, көмөкчү чарба, жер иштетүү, минералдык ресурстарды казып алуу деп жан багууну ойлобостон, өздөрүнүн негизги иштеринен да алаксышпаса деген ойду айткыбыз келет. Бул проблеманы жергиликтүү бийликтер жана Өкмөт да көз жаздымда калтырууга болбостугун эске алганы оң, демек эл байлыгы болгон токойлорубуздун тагдыры бир эле токой кызматкерлерин ойлондурууга тийиш эмес.

Жогоруда каралган маселелерге кошумча биз тараптан дагы эки багыт белгиленип, бул туурасында төмөндөгүлөргө токтоло кетүүнү туура таптык: токой чарбасы үчүн негизги багыттардан болуп азыркы учурдагы илим жана өкмөттүк эмес коомдук уюмдар (НПО) менен биргелешип иштөө

максатка ылайык. Анткени илимий мекемелер менен байланыштар мурдагыдай бекем эместиги ачык байкалууда, жаңы илимий иштеп чыгуулар, брошюра, китептер жетишсиз жана мектеп токойчулуктары деген унутта калууда. Ал эми коомубуздагы өзгөрүүлөр көптөгөн өкмөттүк эмес уюмдардын пайда болуп, тигил же бул багытта алар тарабынан долбоорлор даярдалып, аз эмес суммадагы гранттык акча, техникалык жана материалдык каражаттар келип жаткандыгын айтсак, ошону менен бирге учур талап кылып жаткандай общиналык токой пайдалануу (ОВЛХ) өнүктүрүүнүн зарылдыгы токой чарбалары алар менен биргеликте иш уюштурууну кечиктирбестен колго алышса – бул тармакта бир топ жылыштар болоору талашсыз. Дегеле ООН тарабынан 2002-жыл – Тоолордун Жылы деп кабыл алынгандыгы жана 2000-жылдын август айында Ош шаарында көптөгөн өлкөлөрүнүн окумуштуулары, саясатчылары ж.б. өкүлдөрүнүн катышуусу менен Арча токойлорунун проблемалары боюнча конференцияны өткөрүү белгиленгендиги токойчуларыбызга, ошондой эле бул аймакта жашап жаткан көпчүлүк калкыбызга да чоң жоопкерчилик жүктөлгөнүн сезе билип, андыктан токой байлыгын сактап калуу, көбөйтүү жана аны кийинки муундарга жеткирүү – жалпыбыздын ишибиз экендигин ачык түшүнүүбүз зарыл.

«Ош жаңырыгы» гезити, март –

2000

Ата-журт ажары аздектелүүгө муктаж

Экология проблемасы туурасында сөз козголгондо, адатта ал булганган айлана-чөйрөнү, жабыркаган жаратылышты, башкача айтканда өнөр жайдын, автотранспорттун бөлүп чыгарган уулуу газдарына ууккан атмосфералык абаны, түрдүү таштандылар ар кай жерде жайнаган шаар кварталдары менен көчөлөрүн, булганган сууларды, тушкелди айдала берип кыртышы бузулган жерлерди, сел-көчкүдө калган адыр-дөңсөөлөр менен тоо капталдарын, кыйылып сейректелген, же биротоло жок болгон токойлорду, башкача айтканда, табийгат компоненттеринин өзгөрүлүп бузулуп жатышы экендигин жакшы түшүнөбүз. Экология бүгүнкү күндө бир эле илимий чөйрөнү тынчсыздандырбастан, кыргыз мамлекетинин ар бир

шаары менен кыштагын, анда жашап жаткан жумурай журтту да ойлондура турган маселе.

Саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр сөзсүз түрдө экология багытында ири өзгөрүүлөрдү шарттады. Жаратылышты коргоо, калыбына келтирүү, табигый ресурстарды көбөйтүү боюнча жаңы шарттарга ылайык иш чаралар белгиленди, аны турмушка ашыруу үчүн аракеттер көрүлүүдө. Эл чарбасынын кайсы гана тармагында болбосун, өткөөл мезгилдин мыйзам ченемдүүлүгүндөй туюлган кыйынчылыктар айлана-чөйрөнү коргоо жана сактоо ишинде да өзүн сездирбей койгон жок.

Мурдагы бирдиктүү Союз ыдыраганга чейинки мезгилде облустук «Ош жаңырыгы» гезитинде «Ата Журт ажары» деген бурчтун болору көпчүлүктүн эсиндедир. Ар бир санында андагы кооз жергебиздин табышмактай сырын каткан бир үзүм бурчу сүрөттөлүп, суктантчу. Алайдын арчасы, Алай-Куунун карагайы, Арстанбап, Сары-Челектин жаңгак токойлору, асман мелжиген ак мөңгүлүү тоолор, мөлтүр булактар, аркар, кулжа, илбирс, бүркүт, улардай жаныбарлары жүрөктү жылытчу.

Ошондогу кыялды жетелеген жылдар улам артта калды. Эми минтип, аркалаган кесипке байланыштуу Ата-Журттун ажайып кооздугун сүйүүгө, жакындан үйрөнүүгө жана анын тагдырын ойлонууга туура келүүдө. Тактап айтканда, Ош мамлекеттик университетинде «География» адистиги боюнча билим алып жаткан студенттердин теориялык жактан алган билимдери бизди курчап турган жартылыштын өзүндө окуу-талаа практикасы менен бышыкталат. Жаратылыш комплексинде адам анын кичинекей бир бөлүгү болуп эсептелет. Ошондой эле антропогендик фактор жаратылыштагы эң татаал жана орчундуу процесс экендигине көңүл бурулат.

Студенттер быйыл да «Ош – Өзгөн – Жалал-Абад – Арстанбап – Таш-Көмүр – Сары-Челек – Ала-Бука – Ош», «Ош – Бек-Жар, Кара-Чукур жайлоосу – Ош» маршруттары боюнча жалпы географиялык байкоолорду жүргүзүштү. Мындай окуу-талаа практикалары аркылуу аудиторияда окулган теориялык лекциялар турмушта байкалды, өз алдынча ой жүгүртүп, географиялык баа берүүгө негизделди.

Жогорудагы айтылган географиялык окуу талаа практикасы, комплекстүү өтүлгөн сабактар ушул макаланы

жаратты. Ата-Журтубуздун ажайып кооз жаратылышы илимдин кайсыл гана тарабынан изилденбесин, ал – ата-бабалар эзелтеден аздектеген ыйык жайлар. Аларды кийинки муундар да аяр тутуп, аздектеп сактоого тийиш.

Жакынкы күндөрдө эле Ош жергесинде бүткүл дүйнөнүн көңүлүн өзүнө бурган экология проблемасын камтыган Эл аралык илимий конференция өттү. Ал «Арча токойлорун сактап калуу жана калыбына келтирүү» деп аталды. Анда дүйнөнүн 30дан ашуун өлкөлөрүнөн келген окумуштуулар, экологдор катышып, арча токойлорунун дүйнө боюнча бүгүнкү тагдыры жана аларды сактап калу боюнча олуттуу ойлор ортого салынды.

Кыргызстанда ата мурасы катары муундан-муунга өтүп келген ыйык жергебиздин жаратылыш байлыгы абдан мол. Аны тоо-ташы, түбөлүк мөңгүлөрү, дарыя суулары, токойлору жана жан-жаныбарлары түзөөрү белгилүү эмеспи. Ата-Журт ажары ошолор менен бүтүн, ошолор менен сулуу. Аны көздүн карегиндей сактоо – жалпыбыздын милдетибиз.

«Ош жаңырыгы» гезити, август

- 2000

Жаңы жылдык балаты, жан кейитет карачы

Кимге кандай, билбейм, жыл сайын Жаңы Жыл тосоор алдында мени бир көрүнүш түйшөлтөт. Оштун чөң көчөлөрүндө, эл көп өткөн жерлерде жаңыдан кыйылып келген карагайларды – ар кандай өлчөмдөгү Жаңы Жыл үчүн балатыларды сатып жаткандардын саны көбөйөт. Баалары болсо балатыга жараша чоңу чоң, ортосу орто, кичиги кичик пул. Балатыларды пулдап жаткандар көбүнчөсү областыбыздын, түрдүү токой чарбаларынын атынан сатууга, уруксат кагазы барлар. Ушундай парадокс! Токойчуларыбыз токойду сактап көбөйтпөй эле тескерисинче, аны ушинтип талап тоноого көмөктөшүп жаткандай туюлат.

Мындай пикирге алардын каршы аргумент койору бештен белгилүү: бул деген токой чарбаларындагы атайын «елочный питомник-плантациялардан» алынып келип жатпайбы, токой чарба ишмердигине буга толук укугубуз бар деген кыялда. А бирок, конкреттүү кайсы токой чарбасында ошондой питомниктер бар, же туураарак айтканда сакталып калды экенин көрсөтө алышабы? Дегеле бүгүнкү шарттарда

токой чарбаларынын питомник эле эмес, башка багыттарда да иштери боор ачыгыдай абалда экендиги жашыруун эмес го.

Эми темага кайра бурулсак, жаңы жыл балатысын 2-3 күндүк үлпөт, же майрам шааниси үчүн түрдүү оюнчуктар, күйүп жанган, түркүн түстүү гирлянда ж.б менен жасалгалап, шаан-шөкөт өткөн соң, алардын баарын кайра сыйрып алып, таштанды төгүлгөн дөбөлөрдүн үстүнө ыргытып салабыз.

Миллиондогон балатылар тоолорубуздун койнунда көгөрүп өсүп, алардын ажарын ачпастан, жаш кезинде эле өмүрлөрү ушинтип кыйылууда. Жаратылышка болгон мындай антропогендик прессинг бул жашоодо мыйзамченемдүү көрүнүш деп, аны менен макул болуп унчукпай жашоо мүмкүн эмес да.

Анткени адам баласы отурукташып жер иштетүүнү баштаганга чейинки дүйнөнүн 6,2 млрд гектар аянттагы кол тийбеген (девственный) баштапкы токойлорунун азыр болгону 1,5 млрд гектары калганында, же жер шаарынын азыркы жалпы токой аянтынын 4 млрд гектарынын соңку 20 жылдын ичинде эле 200 млн га ашуун токой аянты жок кылынып жатканында, ошондой эле азыр жыл сайын планетанын токой кыртышы 17 млн гектарга кыскарып жатканында ж.б маселелеринде биздин да «үлүшүбүз» бар экенин ойлонуубуз керек. Болбосо 30-жылдарга салыштырганда, учурда Кыргызстандын Тянь-Шань ак карагай токойлору үч эсеге, дүйнөдө жападан жалгыз реликт жаңгактуу мөмө-жемиш токойлору эки эсеге, ал эми арча токойлору 1930-ж. – 482,4 миң га түзсө, 1955-ж. – 319, 3миң га, ал эми 2000-ж. – 269,4 миң га, же өткөн 70 жыл ичинде 56% чейин азайып жаткан динамикасын токтотуу мүмкүн эмес.

Бул маселени чечүүнүн анык жолу кайсыл? Батыштан көп нерсеге үйрөнүп жатканыбызды айтып түгөтө албай жүрөбүз. А эмне үчүн нукура цивилизациянын белгисинин бири катары жаңы жыл балатысын сөзсүз эле токойдон даярдабастан, жасалма балаты менен деле жаңы жыл тосууга боло турганын үйрөнө албадык? Баасында дээрлик айырма деле болбосо, анан жасалма балатыны бир канча жыл пайдаланууга боло тургандыгын эске алсак, мунун өзү үй-бүлөнүн, же ошол эле ишкана-уюмдардын бюджетине канча үнөм болоорун көрсөтүп турбайбы?

Тескерисинче, жыл сайын ошончо изсиз кетип жаткан каражаттарга пластмасса иштетүүчү кичинекей цех

уюштурулуп ишке киргизилсе, жасалма балатылар өзүбүздө чыгарылып базарларда сатылса элге да, жерге да, жаратылышка да пайда келмек, б.а. аны коргоо боюнча миң сөздөн бир ишке өткөнүбүз болмок. Бул керек болсо, белдүү бизнесмендер үчүн чоң идея, анткени мындай цехтерде балаты менен катар пластмассадан толгон-токой башка материалдар менен предметтердин көп түрлөрүн, Кытайды айтпай коелу, ушул Өзбекстанчалык кантип чыгара албайлы?

Жасалма балатыларды шаардын аянттарында да орнотууга мүмкүн болгондой кылып, эң чоң өлчөмдөрдө жасоого болот. Мен ушул боюнча бир мисалды келтире кетейин. 80-жылдардын орто ченинде «Токойчулук» адистигине окуп жүргөндө улуу жазуучу Лев Толстойдун туулган жери Ясная Полянада, Щекино, Тула шаарларында шаар аянттарында жаңы жыл балатыларын орнотуп жасалгалаганга да катышып калдым. 6-7м узундуктагы темир трубага бутакча трубалар ширетилген (кадимки эле темир дарак - карагайдын формасы болчу), шатыларга чыгып алып аларга болгону карагайдын ийне жалбырактуу бутактарын гана сайып орнотушчу да жакыраган зор балаты даярдашчу. Бул деген тээ түгөткөн сайын түтөгөн, кыйган сайын кымылдап-кылкылдаган карагай токою чексиз Россиядагы токойго карата мамиле болчу!

Көрүнүп тургандай, үч күнчүлүк үлпөт үчүн 5-10 жылдап нечендеген мээнет жумшалып араң өстүрүлгөн, генетикалык жактан мыкты жана эң идеалдуу формадагы карагайларды өстүрө койбостон жаш кезинде эле түбүнөн кыюунун муктаждыгы да жок. Балаты болуп сатылгандагы баасы аны өстүрүүгө кеткен ошончо жылдык чыгымдарды актайбы-жокпу, ойлонбогонубуз туура эмес.

Ошентип жаңы жылдык балаты токой чарбаларынан, же башка коммерциялык жолдор менен алынып келип, кээ учурларда коңшу республикаларга чейин сатылып, анан өзүбүздүн шаарларда эле эмес, айыл кыштактарда, үйлөрдө, мектептерде айыл өкмөттүн кеңселеринде ж.б. жайларда да жасалгасын кийүүчү күн жакындап келет. Карагай жок жерлерде эч ойлонбостон арча балатысын кыйып келүү көп жылдардан бери көнүмүшкө айланган, сөөгүбүзгө каныбызга сиңген, Жаңы кылымдын башында дүйнөгө дүңгүрөтө Тоо Жылын белгилеп, токойлордун болсо тоолордун бийик чокуларын көздөп чегинип баратканына кайдыгер карап, биз

адамдар алардын артынан сая түшүп кыргын сала кугунтуктап бараткан кезибиз...

Соңунда айта кетчү сөз, же кулак кагыш катары төмөнкүлөргө токтолгум келет. Токойдун көп пайдасы, адам турмушундагы зор мааниси, аткарган табигый, экологиялык функциялары ж.б. өзгөчөлүктөрү туурасында айтсак, сөз түгөнбөйт. Аны акыл-эстүү башкаруу жана сарамжалдуу пайдалануу – бүгүнкү күндүн зарылдыгы жана олуттуу проблемасы. Бийликтегилердин бул проблеманы элдик саясат жана улуттук кызыкчылык катары баа берип көңүл бура турган мезгил келип жеткени качан. Тилекке каршы, бул боюнча азырынча бир гана сенек мыйзамдардан башка байкаларлык эч нерсе жоктой көрүнөт.

Ошондуктан ар бир кыргыз атуулу сан кылымдардан бери Ала-Тоолуу Ата-Журтубуздун ажарын ачып келген Тянь-Шандын ар карагайын, жашыл арчасын, кереметтүү кайың-жаңгагын ж.б. токойлорун улуттук байлык, кайталангыс тарыхый-географиялык жана табигый-биологиялык түр катары азайып, жок болуп кетүүдөн сактап калуунун камын көрүүсү – кийинки муундардын тагдырын, Эл-Журттун жана жергебиздин, жалпы эле мамлекеттин келечек кызыкчылыгын чындап ойлогондук болоор!

Ушул позициядан алып караганда жаңы жылдык балаты үчүн тирүү арча, же карагайды кыйып пайдаланууга тыюу салган мыйзам актылары иштелип чыгышы керек деп ойлойм. Мындай демилге эң биринчиден, токой байлыктарын коргоп, көбөйтүү милдеттери жүктөлгөн токой кызматтары, жаш муундарды окутуп тарбиялап жаткан түрдүү рангдагы окуу жайлары, ыймандуулукка чакырган диний кызматтар тарабынан көтөрүлсө, губернаторбу, мэрби, же башка жетекчилерби, өз компетенцияларынын чегинде бул өңдүү сунуштарды көңүлдөн тышкары калтырышпаса, мындай иш-аракеттер калың элдин – кадырлуу журт ээлеринин колдоосуна ээ болоорунда күмөн жок.

«Ош жаңырыгынын» справкасы:

Автор 2002-ж. 11-октябрында Бишкек шаарында «Түштүк Кыргызстандын токой ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу жана коргоо маселелери» деген темада география илимдеринин кандидаттыгы үчүн илимий диссертациясын ийгиликтүү коргогон жана «Нур» гезити өткөргөн конкурс боюнча ОшМУнун география жана жаратылышты пайдалануу

факультетинин «2002-жылдагы мыкты окутуучусу» деген наамга татыктуу болгон. Ушул факультеттин деканы, э.и.к., доцент А.Г.Низамиевдин демилгеси менен, быйылтан баштап Жаңы Жылды жасалма балаты менен тосуу жөнүндө Окумуштуулар Кеңешинин өзгөчө чечими кабыл алынды.

Ал эми Ош облустук мамлекеттик администрациясынын башчысы – губернатор Накен Касиевдин Жаңы Жыл майрамында ийне жалбырактуу дарактарды мыйзамсыз кыюудан коргоо боюнча атайын буйругу чыкты.

Буйрукка ылайык, облустун бардык жер ээлерине ийне жалбырактуу дарактарды жаңы жылдык майрам салтанаттары үчүн кыюуга жана сатууга тыюу салынат. Токой кызматынын Ош облустук башкармасы (А.Мамыров), облустук аң улоочулук жана мергенчилик көзөмөлү (М.Курманалиев), облустук мергенчилер жана балыкчылар коому (А.Алымкулов) укук коргоо органдары менен биргеликте ийне жалбырактуу дарактарды кыйып-кесүү аракеттеринин алдын алуу жана ага жол бербөө боюнча чараларды иштеп чыгууга, Ош облустук мамкөзөмөл, жаныбарларды жана өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоо кызматы (Ж.Баатыров) токой массивдеринин корголуусу боюнча көзөмөлдүктү күчөтүүгө милдеттендирилип, бардык ишкана-уюмдардын, окуу жайлардын жана башка мекемелердин жетекчилерине Жаңы Жылдык майрам салтанат үчүн жасалма балатыларды, же ийне жалбырактуу дарактардын бутак-шактарын гана пайдалануу жагы сунушталды.

«Ош жаңырыгы» гезити, декабрь – 2002-ж.

Арча менен карагайды мыйзам сактап калалбайбы...

«Түштүк Токой» коомдук фондун уюштуруп анын иш максаты боюнча аз болсо да эл аралап, жер кезип дегендей көз карандысыз иликтөөлөрдү жүргүзүүдө аныкталган фактыларга таянсак, канчалаган мыйзам актылары кабыл алынганына карабастан, токой байлыктарын аесуз түгөтүү, токой фондусунун жерлерин чаржайыт, же чарбасыздык менен сарамжалсыз пайдалануу маселелери чечилээр түрү жок. Ал эми ылайыктуу указдар менен токтомдор ж.б. күчсүз болуп жаткандыгы коомчулукту ойлондурууга тийиш.

«Агым» гезитинин өткөн ноябрь айынын сандарынын биринде анын бир журналист кызы Алайкуунун карагайы көп жерде кыйылып түгөнүп, эми болсо ээнсиреп томсоргон тоолорду таштап эл чөлгө көчүп жатканы жөнүндө жазыптыр. Дегеле Кыргызстандын Тянь-Шань ак карагайы дүйнө жүзүндө таркалган карагайдын түрлөрүнүн эң эле уникалдуу, башкача айтканда, тоонун катаал климаттык-кыртыштык шарттарында өсүп, бийиктиги, узак жашагандыгы, көркөмү ж.б. касиеттери боюнча биринчи орунда тураарын жөнөкөй эл билбесе да, эл атынан сүйлөгөн депутаттар, саясый жана маданий ишмерлерибиз, журт милдетин аркалаган чиновниктерибиз эч качан унутпоолору керек.

Анан ошол мырза сыпат карагайларыбыздын учурда өз кызыкчылыгыбыз үчүн ар максаттарда кыйылып түгөнүп баратканына колубуздан эч нерсе келбегендей кайдыгер карап отурганыбыз, жөн эле сөз менен айтканда, туура эмес жана кечиримсиз деп ойлойм.

Түштүк Кыргызстандын өзгөчө корукка алынган аймактарында да абал жакшы эмес. Мисал катары Ош мамлекеттик университетинин ардактуу карыларынын бири, профессор Каримов Салы Каримович Кыргызстандын эң кооз жана арча токойлор алкагында илимий иштери жүргүзүлгөн уникалдуу аймактарынын бири Кыргызата улуттук жаратылыш паркы жана мындагы Карагой тажрыйба токой чарбасы жөнүндө 2003-жылдын 11-сентябрында атайын даярдап келген катында «Аталган токой чарбасынын өз көзүм менен көргөн абалы өтө жаман. Мындан 15 жыл мурун көргөн мындагы өстүрүлгөн бадал-дарактардын көбү азыр жок. Коңшулаш Өзбекстандын райондоруна түбүнөн казылып сатылып кеткен. Муну Карагайдун ар бир жашоочусу жана башкалар деле билет экен. Далилдөө кыйын эмес. Арча, карагай, кайың ж.б. көчөттөр өстүрүлгөн жерлер картошка эгүүгө арендага берилген. Эгерде ушундай темп менен кетсе ондогон жылдарда өстүрүлгөн карагай, кайыңдар аз эле жылда жок болуу коркунучунда. Жаңыдан эле кыйылган карагай, кайыңдын дүмүрлөрү көп, аларды топурак, чөптөр менен жаап коюшкан. Жыгачтар улуттук парктын постуна кантип өтүп кеткени «корукчу коон түгөтөт» дегендей сыяктуу. Токой дарактарынын көчөттөрү тигилген жерлерде мал көп жайылгандыктан алар жок болууда. Мурда илимий даражасы бар адамдар иштеп, илимий иштер жүргүзүлсө, азыр

алардын бар экени сезилбейт. Бул токойлордун куурап жаткан себебине кызыккан жан жок. Ноокатта картошка жакшы болот деп, ак каарлуу мөңгүлөргө чейин жер тамдарды салып, картошка айдап, өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү кыртышты-талкалап бузганды кантип түшүндүрүүгө болот? Парктын көп жерлери мал баккандарга арендага жең ичинен берилип жатат. Корукка алынган Карагойдун абалы ушундай болгондон кийин башка токойлор канти экен?» деп жаны кейүү менен баса белгилейт.

Арча токойлордун алкагында чынында эле соңку жылдарда жерлерди туура эмес жана негизсиз пайдалануу орун алып келүүдө жана анын масштабы учурдагы социалдык-экономикалык абалга байланыштуу жыл сайын кеңейүүдө. Мындагы дан эгиндердин жана техникалык өсүмдүктөрдү (арпа, будай, сафлер, нокот, күн карама түздүктүү жондордо, анчейин тик эмес капталдарда жана түздүктүү ойдуңдарда), жашылча-жемиштерди (картошка, сабиз, сарымсак ж.б – дарыя жээктери менен булак бойлорундагы түздүктүү участкалардо) жайгаштыруу жана өндүрүү иштери айыл чарбасынын туруктуу объектисине айланууда, а бул болсо экологиялык жана илимий логиканын көз карашынан алганда эч жол бербей турган жагдай экени көңүлгө алынбай келүүдө.

Албетте, токойго жакын жашаган элдердин башкы маселелеринин бири – отун маселеси. Токойлордо киши жетүүгө жеңил болгон жерлерде карт дарактар эчак эле калбай калган. Бүгүнкү күндө жапжашыл дарак-бадалдар, же алардын өткөн жылы атайылап балта чабылып коюлган куурагандары интенсивдүү ташылып чыгууда. Тоо койнундагы бир мезгилдерде жээктик токойлуу черлер каптаган суусу мол жылга-жыбыттар, кокту-колоттор жалаңданып бүтүп, алардын ордуна жогоруда айтылгандай картошка-сабиз, сарымсак, жүгөрү ж.б. жашылча-жемиштер айдалган жерлер пайда болууда. Ошол эле учурда мындай жерлердин жака-белинде токойлорду калыбына келтирүү үчүн болбосо да, жок дегенде отун үчүн отургузулган бадал, же дарак жок экендиги жалгыз элдин эле эмес, айыл өкмөтү менен ошол жердеги токой чарбасынын да күнөөсү десек жаңылыштык эмес. Анткени учурда республиканын өкмөтү тарабынан кабыл алынган Мамлекеттик «Токой» программасына, Токой Кодекси, токой чарбасын өнүктүрүүнүн Концепциясы жана ар бир областтын,

райондордун айлана-чөйрөнү коргоо концепциялары, же программаларына ылайык токой ресурстарын коргоо, сактоо жана калыбына келтирип көбөйтүү иштери эң биринчи кезекте жергиликтүү эл менен биргелешип иштөөгө багытталышы керек деген жобо таптакыр эле унуткарылып келаткандай туюлат.

Конкреттүү мисал катары айта кетсек, өткөн 2002-жылдын соңунда «Ош облусттук мамлекеттик администрациясынын башчысы-губернатор Накен Касыевдин Жаңы жыл майрамында ийне жалбырактуу дарактарды мыйзамсыз кыноудан коргоо боюнча атайын буйругу чыкты.

Буйрукка ылайык, облусттун бардык жер ээлерине ийне жалбырактуу дарактарды жаңы жылдык майрам салтанаттары үчүн кыйууга жана сатууга тыюу салынат... Бул боюнча тийиштүү кызматтар менен структураларга укук коргоо органдары менен биргеликте ийне жалбырактуу дарактарды кыйып-кесүү аракеттеринин алдын алуу жана ага жол бербөө боюнча чараларды иштеп чыгууга...., токой массивдеринин корголуусу боюнча көзөмөлдүктү күчөтүүгө милдеттендирип, бардык ишкана-уюмдардын, окуу жайлардын жана башка мекемелердин жетекчилерине жаңы жылдык майрам салтанаты үчүн жасалма балатыларды, же ийне жалбырактуу дарактардын бутак шактарын гана пайдалануу жагы сунушталды» («Ош жаңырыгы», №93-42, 21-декабрь, 2002-ж.)

Бул буйрук Тоо Жылында түштүк жеринин арча-карагайын сактоо жана коргоо максатындагы сүйүнүп да, сыймыктанып да айта турган чечкиндүү кадам болду десек жаңылышпайбыз. Жаратылышты коргоодогу жана токой чарбасын жүргүзүүдөгү мындай алгылыктуу ишти Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдык урматына өлкө масштабында элдик акцияга айлантуу максатка ылайык келмек. Мындай аракет эң сонун эффект берээрин учурда электр үчүн карыздарды өндүрүүнү көзөмөлдөө тастыктап жатпайбы. Андай болбостон, жаңы 2003-жылды тоскондо тээ алыскы тоо койнундагы мектептерди түрдүү уюм-мекемелерди айтпайлы, ушул түштүк борборубуздун эле чок ортосундагы аянттарда Жаңы Жыл балатысынын жанында сүрөткө тартуу, көпчүлүк мектептер менен окуу жайларында ар кандай ишканаларда тирүү арча-карагайлар үч күнчүлүк үлпөт үчүн мурдагыдай эле «кызмат кылып» турушту. Андан кийин адаттагыдай эле шаан-шөкөт өткөн соң жасалгалардын

баарын сыйрып алып, таштанды төгүлгөн дөбөлөрдүн үстүнө аларды ыргытып салбадыкпы!

Эми ушундай көрүнүш былтыры кабыл алынган токтомдун эскирип калганын быйыл да көрсөтпөсө деген ой менен тийиштүү ведомстволорго кулак кагыш иретинде ушул макаланы жазып олтурабыз. Арча-карагайды сактап коргоо боюнча токтомдун ишке ашышы коомчулуктун терең катмарына жете турган иш жүзүндөгү аракеттер аркылуу гана мүмкүн экендигине көңүл бурсак.

Жакында эле РТР каналынан (Вести, Москва, 11-декабрь, 2003-ж.) Москванын Лубянка жана Тверская аянттарында Жаңы Жылга даярдыктар башталып, мындан ары пайдаланууга темир трубадан жасалган балаты гана максатка ылайыктыгын айтып бул жөрөлгөнүн экологиялык маселелерден келип чыкканын ошол токойлуу держава болгон Россияда баса белгилеп жатышканы да бизге сабак болушу керек.

... Деги кимге, кантип түшүндүрүшүңдү да билбейсиң. Миң күйүп, миң өрттөнүп жатсаң да кайдыгер чөйрө кашайган кыргызчылык, маңыроо көз караштардан кутулчу күн келер бекен?!

«Ош жаңырыгы» гезити, декабрь - 2003

Ну, что там еще вы спилить не смогли?

Весна на пороге! Мудро гласит народная пословица: «Кыштын камын жазда көр». Из зимы, словом, смотри в весну! Ей послушно последовал наш городской зеленхоз, который только о зиме весной заботится, а наоборот – зимой о весне, так как это ему предопределенно его предназначением. Иначе говоря, после нового года интенсивно начались работы по формовке деревьев на различных улицах города. Что такое формовка, полистаем справочники, энциклопедии, хрестоматии и находим: «Формировка, или обрезка – это прием ухода за деревьями и кустарниками, применяемый для стимулирования роста и ветвления, формирования кроны, удаления излишних ветвей, нарушающих стандарты, установленные для выращивания кустарников и деревьев».

К тому же не секрет, что можно услышать некоторые народные толкования, мол, такой формовкой решается множество проблем: какому-то чиновнику стройматериалы, дрова понадобились, за счет сбыта срубленных деревьев и

хвороста дают зарплату зеленохозовским работникам и т.п. И тут невольно спрашивается, для чего зеленхоз вообще, для озеленения или для того, чтобы кого-то как-нибудь зарплатой обеспечить?

Но основная цель формовки все-таки должна быть направлено на что? Конечно же, устойчивое сохранение, развитие и приумножение, улучшение видового состава и общего экологического состояния городских парков, скверов, аллей и уличных посадок.

А что мы видим, когда сегодня на глазах как попало, беспорядочным образом обрезают наши формовщики из зеленхоза? Кстати, когда и кто дал такую идею а всеобщей формовке в нашем городе не глядя, будь то тополь, ива, ясень, ильм или платан и т.п.? Что стряслось с теми деревьями, на которых первыми испробовали эту идею, не те ли эти деревья, которые вот стоят в буквальном смысле полуживыми, потому что подтверждаются ежегодной такой обрезке? Теперь, вот молодые деревья тоже начинают «формитроваться» под вид старшего поколения. А какая картина: подобно скинхедам строевым они уже везде – по проспектам, улицам и аллеям города стоят.

Если такое отношение к зеленым объектам города еще продолжится несколько лет, то можно потерять многое.

Мы уверенно заявляем, что такие методы по формовке деревьев никем не обоснованы и не оправдывают себя. Потому что их результат уже очевиден: с каждым годом на глазах растет число корявых, чахлах, фаутных и дуплистых массово зараженных различными болезнями и вредителями деревьев.

Разве это прибавляет красоты городскому наряду или всему облику города? Почему об этом не задумывается никто? Или некому об этом спрашивать? Больно осознавать что городской люд, правители и вообще наше современное общество стали равнодушными к окружающей среде, в которой все мы живем. И не от того ли равнодушие и молчание?

На наш взгляд, обрезка кустарников и деревьев должна быть целенаправленна на получение желаемой видоформы, путем сохранения и стимулирования их естественной формы, так как не все деревья и кустарники выдерживают интенсивную обрезку. Многие их виды при этом легко

заражаются болезнями и вредителями, в конце концов, через некоторое время погибают. Современный состав городских деревьев в основном состоит из высокостольных, но, несмотря на это, не учитывая их биологические особенности, почему-то упорно стараются сделать из них низкоствольные формации, что совсем получается. А может, мы просто не хотим жить рядом с высокоствольными, здоровыми наслаждениями?

А может мы привыкли, притерпелись к безобразию? И сплошь обрезанные деревья на фоне Сулейман-Горы – это типичный ошский ландшафт и пейзаж, и что так и должно быть, на веки вечные? Нет. Наш город сегодня – вторая столица, и в нем растет не только тут (шелковица). Ему необходимо преобразование и новое возрождение, в первую очередь, и в плане отделения и благоустройства!

Возникает вопрос, чем руководствуется городская мэрия, когда назначает руководителей городского зеленхоза, которых почему-то меняют со скоростью смены сезонных головных уборов? Неужели ее не волнует безрезультатность зеленхозовской «деятельности»? Чтобы не показаться в этом пустословными, давайте оглянемся чуть назад: нам прекрасно помнится как старались обсаживать городские улицы, газоны и площадки молодыми елями, березами и т.п. привезенными с Иссык-Куля в преддверии празднования 3000-летия Оша. И куда же подевались они, почему не прижились? Значит, сколько-то средств мы просто-напросто выбросили на ветер! Значит, неспроста соответствующие органы проводили по этим «делам» следствие?

К великому сожалению, зеленхоз никак не может похвастаться тем, что из его рук где-то, в каком-то уголке, в пределах городской черты, создан образцовый объект. А ежегодный двухмесячник по озеленению оборачивается растратой огромных средств. Иначе каждую весну мы бы видели на улицах деревья, посаженные прошлой весной. Вместо этого, на любой улице засохшие, не прижившиеся посадки. Какая причина? А простая, это большой просчет зеленхозовских работников, который можно объяснить просто так: несоблюдение или незнание элементарной агротехники по посадке и уходу. Т.е. посадочный материал перед посадкой не был прикопан, проветрены корневые системы, саженцы где-то посажены буквально под кронами больших деревьев, что совсем не допустимо для большинства древесных пород

и.т.д. Потом приходится охать да ахать на результат таких «стараний».

В заключение хочется подчеркнуть, в отличие от других отраслей и структур как сельское хозяйство, промышленность и.т.п. зеленхоз – это такая организация, результат работы которой проявляется не через пару, а бывает и через несколько десятков лет. Зря эта специфическая тонкость в последние годы не учитывается в нашем городе.

Этой организации нужны сильное кадровое руководство, новые реформаторские действия, базирующиеся на научном опыте. Профессионально – грамотный, творческий подход к работе. И нам думается, что соответствующие лица не только выскажут свои мнения, но и предпримут необходимые меры, чтобы остановить то безобразия, которое через некоторое время может привести к непоправимым последствиям, ущербу и невозможным потерям.

«Эхо Оша» гезити, март - 2003

«Түштүк Токой» түйшүктүү маселелерди биргелешип чечсек дейт

Кыргызстандын жаратылыш комплекстериндеги азыркы учурдагы экологиялык абал, жаратылыштык-ресурстук потенциалдын азайышы жана табигый экосистемалардын деградациясы жаратылыштагы баланстуулуктун бузулушуна алып келүү менен бул процесс кеңири масштабда өнүгүү жолуна түшкөндүгү тынчсыздандырбай койбойт. Бул көрүнүш өзгөчө Түштүк Кыргызстандын көпчүлүк аймактарындагы арча токойлору таркалган эрозиялык – опурталдуу формадагы рельефтүү, туруктуулугу төмөн биогеокомплестер үчүн мүнөздүү болууда. Андыктан бүгүнкү эң ири экологиялык жана чарбалык мааниге ээ болгон арча токойлорунун географиялык таркалуусунун өзгөрүүсү, алардын экологиялык абалы, ошону менен бирге ар тараптуу потенциалдык мүмкүнчүлүктөрү, пайдалануу жана коргоо маселелери өз деңгээлинде көңүл буруну талап кылууда.

60-жылдары Кыргызстанда арча токоюн кыюуга тыюу салган токтом кабыл алынган, андан берки 40-жылдан ашуун мезгилдин ичинде бүтүндөй республиканын эң кеңири таркалган ушул токойлорунда абал өзгөчө оор бойдон калып келүүдө. Токой маселеси дүйнөгө белгилүү жаңгак, мөмө-

жемиш токойлорунда да жаңыча формаларда пайда болуп жатканын көптөгөн иликтөөлөр көрсөтүүдө.

Биздин болгону үч эле түрдөгү токоюбуз бар. Эгерде дүйнөнүн башка өлкөлөрүнө салыштырмалуу токой потенциалы боюнча Кыргызстаныбызга баа бере турган болсок, токойлорубуз республиканын аянтынын араң 4% ээлегени, алар экономикалык өнөр жайлык максатта эч нерсеге арзыбаганы менен бирок, экологиялык – экономикалык мааниси бир эле биздин өлкөбүз үчүн эмес, коңшулаш Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан жана Кытай үчүн да олуттуу. Анткени тоолуу аймагыбыздагы бул токойлор кылымдардан бери түздүктүү аймактардагы жер иштетүү үчүн пайдаланылган таза суунун ири запастарын өзүндө кармап, тоо дарыяларынын туруктуу агымын жөнгө салып турат.

Бүгүнкү күндө Кыргызстан арча жана жаңгак, мөмө жемиш токойлорунун аянты эң көп таркалган өлкө болуп калууда. 2000-ж. Ош шаарында болуп өткөн дүйнө окумуштуулары катышкан Арча Симпозиумунда АКШдан келген профессор В.М. Сиесла белгилегендей: «Жер бетинде арчанын 60тан ашуун түрү болгондугуна карабастан эч бир өлкөдө алардын ири аянттарды ээлеген участоктору калган жок, ал эми Кыргызстанда биз көрүп тургандай, арча «джунглиси» сакталып келатканынын дүйнөлүк мааниси бар».

Мына ушуну угуп-билгенден кийин тээ алыскы тоолордун койнундагы кыргыздын ар бир айылына чуркап жетип; «Бул токойлорду кыюуну токтоткула, арчадан кабыр тургузбай эле койгулачы, ата бабаларыбыздын арбактары бул үчүн бизге нааразы болушпастыр!» дегин келет.

Тоолуу Кыргызстаныбыздын токойлорун бирөө үчүн эмес, өзүбүз үчүн, өзүбүздүн урпактарыбыз үчүн сактап, туура пайдаланып аздектөөнүү американын индеецтериндей, же болбосо дүйнөнүн тропик өлкөлөрүнүн элдери джунглилерди сактагандай, аларды ыйык тутуп сыйынып келишкендей, биз да учурга төп келгендей өзүбүздүн токойлорго сыйынып аларга акыл эстүү жана сарамжал мамиле кылууну канга сиңирүүбүз зарыл. Антпесек учурдагыдай заманбап илимий-техникалык прогресстин, чарба жүргүзүүнүн өзгөрүлгөн шарттарында ошол элдердин токойлордон куржалак калып бараткан тарыхы, тагдыры бизди да айланып өтпөшүндө шек жок.

Токойчулук иштеринде көрүлүп жаткан аракеттерге карабастан ушул арча, карагай жаңгак жана алардын зонасындагы, дарыя жээктериндеги терек-кайың токойлорунун абалы жыл өткөн сайын оорлошуп баратканы дайыма айтылып келүүдө. Тилекке каршы, ошол эле учурда айрым токой чарбаларында иштеген токойчулар аргасыздан «Ак Кемедеги» Орозкулду элестетет. Өзүн өзү билип, өтүгүн төргө илип каалагандай доор сүрүп, токойду оңго-солго оодарып жиберип – жаткан, же «корукчу коон түгөтөт» дегендей учурлар өтө эле көп.

Баткен областынын Лейлек районунун аймагында болсо айрым айыл өкмөттөрүнүн элдери коңшу тажикстандыктардын кыргыз токойлорун, ал эми бул тоолуу зонада жайгашкан Кыргызстандын чек ара аскердик бөлүгүнүн эч уруксатсыз эле отун катары арчаны ж.б. кеңири пайдаланышып ал тургай суткалап иштеген аскерлер мончолорго такай арча жагылып жатканын айтышат...

Ош облусунун губернатору Н. Касиевдин арча-карагайды Жаңы-жылдык балаты катары пайдалануу үчүн кыюуга тыюу салган 2002-жылдагы токтому чечкиндүү кадам болду десек жаңылышпайбыз. Жаратылышты коргоодогу жана токой чарбасын жүргүзүүдөгү мындай алгылыктуу ишти Кыргыз Республикасынын 2200-жылдыгынын урматына өлкөнүн масштабында элдик акцияга айлантуу максатка ылайык келмек.

Түштүк Кыргызстандын токойлорундагы экологиялык, ошондой эле чарба жүргүзүү маселелерин изилдөө жана аларды чечүүгө, токой саясаты областында калктын аң сезимин жогорулатууга алардын укуктарын коргоого көмөктөшүү, токойлордун маанисин пропагандалоо максатында Ош мамлекеттик университетинин география жана жаратылышты пайдалануу факультетинде «Түштүк токой» изилдөө Борбору түзүлүп, ал ушул жылдын башында коомдук фонд катары атайын юридикалык каттоодон өткөрүлгөн.

Учурда фонддун максаттык программаларына ылайык тоолуу аймактарда жашаган элдин токойлорго болгон таасири, тоо токойлорун коргоо жана сактап калуу, токойлордун азайышынын кесепетинен келип чыгып жаткан жер көчкүлөрдүн, селдердин ж.б. жагымсыз кубулуштардын себептерин иликтөө, баа берүү жана алдын ала иш чараларды

иштеп чыгуу боюнча иштер жолго коюлуп, республикадагы башка жана эл аралык уюмдар менен да байланышуу үчүн аракеттер фонддун мүчөлөрү тарабынан көрүлүп жатат.

Азыркы кезде Кыргызстандын токой чарбасына колдоо көрсөтүп жаткан Кыргыз-Швейцария Программасынын мааниси токойду жамаатташып пайдалануунун өнүгүүсүнө да зор салымын кошуп келүүдө. Токой зоналарында жашаган калк менен өз ара келишимдерди түзүп, кыргыз токойлорунун келечекте туруктуу өнүгүүсүнө багытталган мындай ишмердик ар тараптуу колдоого арзыйт. Элибиздин токойго балта менен гана барбастан, көбүнчөсү аларды сактап калуу, көбөйтүү ниети менен аралап жүргөнү жакынкы келечекте ишке ашып кетиши ажеп эместир. Анткени эзелтеден эле муундан-муунга сакталып келаткан керемет кыргыз жергесинин көркүн ачкан тоо токойлору – андагы өсүмдүктөрдүн, жан-жаныбарлардын көптөгөн түрлөрүнүн мекени, ошондой эле ар түрдүү экологиялык функцияларды аткаруу менен тоо дарыяларынын туруктуу агымын жөнгө салып турган фактор катары олуттуу мааниге ээ.

Пайдаланылбай жаткан канча жерлер бар!? Өзгөчө дарыялардын жээктеринде токой бактарын өстүрүүнүн келечеги кең болушу анык. Себеби турмуш көрсөтүп жаткандай, мындай жерлерде арыктарды казып чыгарып, түтүктөрдү коюу, же суу насосторун иштетүү менен жаңы жерлерди өздөштүрүү сарамжал технология катары акырындык менен жайылып бараткан чарбачылыктын келечектүү формасы экендигинде талаш жок. Мындай иштер экономикалык, ошону менен бирге экологиялык мааниси боюнча да илгери үмүттөрдү жаратат.

Калктын токой мыйзамдарынын талаптарын сактабагандыгы Кыргыз Республикасынын токой Кодексинин, токой чарбасын өнүктүрүүнүн Концепциясынын, «Токой» мамлекеттик Программасынын негизги жоболорун билип-түшүнбөгөндүктөн, же алардын толук кабары жоктугунан болуп жаткандыгын эске алуу керек. Мына ушул аспектиден караганда фонддун алдында көп иштер турат деп айтсак болот. Себеби токой чарба иштерин жүргүзүүдө жана башкарууда жергиликтүү калктын ар тараптуу катышуусу, бул үчүн алардын укуктары, мүмкүнчүлүктөрү, ошону менен бирге жоопкерчилиги жеткиликтүү түшүндүрүлсө, азыркы рынок шартында пайдалуу натыйжага жеткидей стимулдарды

жаратуубуз мүмкүн. Фонд элге, мектептерге, окуу жайларына, токой участкторун уюштурууга, бул үчүн эл аралык донор уюмдар менен байланышканга, долбоорлорду, иш-пландарын түзүүгө жардам берет жана көмөк көрсөтөт.

Бул максаттарды ишке ашырууда маалымат алмашуу, консультациялык кеңештерди берүү ж.б. кызматтарды аткарган «Түштүк Токойдун» ролу мындан ары коомчулук алдында арта берет деген ойдобуз.

*«Ош жаңырыгы» гезити, ноябрь -
2003*

Токой – Ата-Журт ажары, улут байлыгы

Өзгөрүлүп жаткан коомубуздун турмушунда тоо токойлорунун жана аларга таандык чарбалардын маанисинин өсүп жаткандыгы учурдагы рынок мамилелеринин шартында улам ачык байкалууда.

Азыркы кезде жер шаарынын жалпы токой аянты 4 млрд. га түзүп, бирок жыл сайын анын 17 млн.га кыйылып жок болууда. Соңку 20-жылдын ичинде эле дүйнө боюнча дээрлик 20 жылдын ичинде эле дүйнө боюнча дээрлик 200 млн. га ашуун токой аянты жок кылынган. Токойлор бир эле убакта керектөөнү канааттандыруу (жыгач жана жыгачтан башка), сактоо жана социалдык функциясы сыяктуу 3 талапты аткарат. Ошол эле учурда алардын өндүрүү мүмкүнчүлүктөрү кыйла чектелүү экендигине карабастан, аны керектөөгө болгон талап тынымсыз өсүп жатат. Илимий-техникалык прогресстин ыкчам өнүгүүсүнөн улам дүйнө боюнча ар кыл жасалма материалдарды чыгаруунун үлүшү артып жаткандыгына карабастан жыгач жана дарак өсүмдүктөрүнүн фитомассасынын бардык элементтери эл чарбасынын бардык тармактарында кеңири пайдаланылып, барган сайын ар тараптуу мааниси өсүүдө. Жыгач сырьелорунун химиялык кошумча касиеттеринин ачылышы, кайра иштетүү технологияларын ыкчам өнүгүүсү, сырьенун мындай түрүн кеңири пайдаланууга көмөктөшүп жатат.

Эгерде XX к. башында жыгачтан алынган продукталар менен жасалган буюмдардын ар кандай түрлөрүнүн саны 2-2,5 миңге жетсе, 50-жылдары 4,5-5 миң, ал эми азыр болсо 20 миңден ашуун.

Дүйнөнүн кээ бир өлкөлөрүнүн аймактарында адам баласы отурукташып, жер иштетүүнү баштаганга чейинки 6,2

млрд. га кол тийбеген баштапкы токойлордун азыр болгону 1,5 млрд. га калган. Жаратылыш байлыгынын бул түрүн өтө арбын пайдалануунун кесепетинен токойлордун аянттары кескин кыскарып, бул болсо өз кезегинде экологиялык жактан орду толгус зыяндарды алып келүүдө.

Кыргыз мамлекетинин суверендүүлүгүнүн алгачкы жылдарынан баштап эле тоо токойлорунун ири экологиялык жана чарбалык мааниси эске алуу менен өлкөдө токой саясатын жаңы шарттарга ылайык жүргүзүү аракеттери көрүлүүдө. Алсак, токой байлыктарын коргоо, калыбына келтирүү жана сарамжалдуу пайдалануу боюнча бир канча мыйзамдык актылар кабыл алынып, турмушка ашырылып келүүдө. Улуттук «Токой» программасы, Токой кодекси, Токой чарбасын өнүктүрүүнүн Концепциясы ж.б. бир топ мамлекеттик документтер буга күбө.

Мындай документтерде токойлордун өткөн тарыхы, учурдагы абалы, ар тараптуу мааниси, орду жана келечеги туурасында кеңири маалыматтар келтирилгендигин байкоого болот. Бирок турмушта мыйзам талаптарынын сакталышы, же толук кандуу ишке ашышы токой маселелерин чечүүдө аксап келатканы айдан ачык байкалып келүүдө.

Токой генефонддун жана жаныбарлардын көптөгөн түрлөрүнүн сактоочусу болуп саналат. Малды контролсуз жаюу, токойлорду өз алдынча кыюу жана отун даярдоо түрүндөгү антропогендик таасир өткөн тарыхый мезгилдер ичинде токойлорго бир кыйла зыян алып келип, мунун натыйжасында токой ээлеген жерлер 1930-жылдарга салыштырганда үчтөн бирге азайган.

Соңку 10 жылдын ичинде токойду кыюунун кандай гана түрү болбосун тыюу салган токой мыйзамдары Кыргызтанда токой чарбасынын өнүгүшүнө өбөлгө түзө алган жок. Кол менен тигилген токой бакмаларынын сакталышына, тез өсүп жетилүүчү дарактардын өнөр жай плантацияларын түптөөгө, токой питомниктерин пландуу өнүктүрүүгө, токойдун мөмө-жемиштерин, дары өсүмдүктөрүн жыйноого көңүл буруунун жетишсиздиги жана кайра иштетүүнүн ырааттуу системасынын жоктугу, токой чарбаларынын жергиликтүү цехтеринде жогорку сапаттагы мебелдердин чыгарылбай жатышы токой чарба тармагын рентабелдүү эместикке кептелтти.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтү үчүн өлкөнүн токой ресурстарын сактоо жана калыбына келтирүү стратегиялык маанидеги багыт болуп эсептелет, анткени бул мамлекеттин келечектеги ордунун негизин, анын экономикалык жана этикалык потенциалын аныктайт.

Кыргызстандын токой чарбасын өнүктүрүүнүн Концепциясында белгиленгендей, токой чарба секторундагы мамлекеттин ролу токой чарба багытындагы атайын билими бар штаттык кызматкерлерден турган азыркы учурда аракеттеги улуттук токой кызматынын ишмердиги менен ишке ашырылууда. Мамлекеттин токой кызматынын алдында көчкүлөрдүн, селдердин, эрозиянын алдын алуу жана алардын кесепеттерин жоюу максатында о.э. корголуу токой тилкелерин түзүү жана токой мелиорация иштерин жүргүзүү үчүн атайын кызмат түзүү да каралган. Токой чарбалары менен жергиликтүү администрациялар ортосунда өз ара кызматташуу болушу керектиги, о.э. Кыргызстандын токой саясатынын 10 стратегиялык багыттарынын биринде өзгөчө корголуучу аймактарга которула турган аянттар аныкталаары жөнүндө, ал эми токой чарбалары жөнүндө маалымат таркатууда, элге тоо токойлорунун маанисин түшүндүрүүдө ММК кеңири колдонулбай жаткандыгы да айтылат.

Токой биоценозунун, же болбосо флорасы менен фаунасынын калыптанышында Кыргызстандагы климаттык-топурактык жана кескин континенталдык шарттардын, ошондой эле бул үчүн узак мезгилдердин талап кылынаарынын жана мындай процесстин татаал экендигинин орду чоң. Биздеги токой формацияларынын эң назиктиги этият мамиле кылууну талап кылат. Ошого карабастан, кыргыз тоосунда жана токойлорунда жан-жаныбарлардын саны дээрлик жок болуу алдында турат. Айтсак, Африка өлкөлөрү артта калган деген менен алардын саванналары, джунглилери жапайы-жандыктарга толуп турганын бизге ТВ деген тынбай көрсөтүп жатпайбы. Ага салыштырмалуу чакталуу Кыргызстандын тоолорунун койнунда канча токой, канча жандык калганын айтуу кыйынга турууда. Аркар, кийик, элик, каман, илбирс, сүлөөсүн, кашкулак, суур, чүткөр, улар, тоодак, кекиликтер жер-жерлерде тукум курут боло жаздап, жайдак тоолор жана сейректелип ээнсиреген токойлор гана калууда.

Түштүк Кыргызстандын токойлору жана алардын учурундагы маселелери жөнүндө кеп кылуу өзгөчө мааниге ээ. Мындагы табигый тарыхый жактан ээлеген аянттары жана түрдүк курамы боюнча дүйнөлүк мааниси бар жаңгак мөмө-жемиш, арча-карагайлуу жанан алардын алкагындагы дарыя жээктериндеги токойлордун абалы өзгөчө суверендүүлүктүн алгачкы он жылынын ичинде олуттуу начарлап кетти. Бул туурасында 1995-ж. Жалалабатта өткөн Түштүк Кыргызстандагы дүйнөдө жалгыз жаңгак – мөмө жемиш токойлорунун биологиялык ар түрдүүлүгү жана аларды сарамжалдуу пайдалануу боюнча эл аралык илимий семинар – конференцияда, 2000-ж. Ошто өткөн «Арча токойлорунун проблемалары: аларды чечүүнүн жолдорун жана ыкмаларын издөө» боюнча эл аралык илимий симпозиумдун материалдарында да дүйнөнүн ар кайсы региондорунан келген жана өлкөбүздүн белгилүү окумуштуулары тарабынан терең баса белгиленген.

Эң алды менен республикадагы саясый жана социалдык – экономикалык өзгөрүүлөргө байланыштуу токой ресурстарынын чарбачылыкта ар тараптуу пайдаланылышы ыкчам өсүүдө. Токой фондусунун жерлерин чаржайыт пайдалануу, токой аянттарынын кескин кыскарышы, токой жыгачын, жаңгак уюлу сыяктуу эң баалуу продукцияны көбүнчөсү коррупциялык деңгээлде легалдык эмес жол менен даярдап, ташып чыгып сатып жаткан ж.б. терс көрүнүштөгү фактылардын көбөйүшүнө байланыштуу биздин оюбузча, токойлорду калыбына келтирүү иштеринде жана коргоодо жаңы ыкмаларды, тактап айтканда зарыл болгон участоктордо көп жылдык коруктук режимди киргизүү, токойлор ашкере сейректелген жерлерде интродукциянын негизинде бакма токойлорду түптөө иштерин жандыруу, баалуулугу боюнча токой дарактарынын айрым түрлөрүн кыюуга мораторий жарыялоо, аларга улуттук байлык катары статус берүү, токой кызматтарынын күчөтүлгөн (аскерлештирилген) бөлүктөрүн киргизүү учур талабына ылайык.

Жаратылышты коргоодо бүгүнкү күндүн чоң проблемасы болгон браконьерлик менен аңчылык кылууга жөнөкөй курал менен гана эмес, автомат, снайпер, чет марка куралдар менен чыгуу жаңылык болбой калганы жалганбы? Ошол куралдарды карапайым тоонун жашоочусу көтөрүп

чыга алабы? Кимдер болмок эле? Жайын сурасаң – СНБ, МВД, МЧС ж.б. мекемелердин бакыйган кызматкери болуп чыга келет. Карагайды, жаңгакты, арчаны кыюу машиналап темир-тезек жүктөгөн сыяктуу эле жогор жактан «крышаланган» уюшкан экономикалык-ишкердик топтор аркылуу ишке ашырылууда. Демек, коррупция фауна менен флоранын түбүнө жеткени калган көрүнөт окшобойбу! Мындай көрүнүштөргө көз жумган жергиликтүү токой кызматтарынын позициясы түшүнүксүз жана бул сыяктуу фактылар боюнча кылмыш иши козголгонун алар ички иштер, прокуратура, сот органдары менен биргеликте коомчулукка дээрлик маалымдашпайт. Балким, түштүктүн токой маселелериндеги башкы нерсе токой кызматкерлеринин компетенттүүлүгүнө көз каранды болуп жүрбөсүн? Демек, мамлекеттин токой саясатын ишке ашырууда бул чөйрөдө атайын билимдүү администрациялык жетекчиликтин ролу башкы орунда турушу шарт. Анткени токой чарбасындагы өзгөчө иш билгиликти талап кылган спецификалык милдеттерди аткаруу ар кандай эле адистин колунан келе бере турган иш эмес экендиги эске алынууга тийиш.

Ош облусунун губернатору Н.Касиев тарабынан учур талабына эң ылайык «Ийне жалбырактуу дарактарды жаңы жылдык балаты үчүн пайдаланууга, кыюуга тыюу салуу» боюнча 2002-жылдын аягында кабыл алынган токтом да тилекке каршы, элдин көпчүлүгүнө анчейин деле жетпегени жаңы жылдын алгачкы күндөрүндө эле түшүнүктүү болгонун эске сала кетсек ашыкча болбос. Анткени токтом-мыйзамдар жеткенге кыйында турган тээ тоо тарапты айтпайлы, Оштун чок ортосундагы аянттарда, мектеп, окуу жайлар ж.б. толгон-токой жамааттарда, көчөлөрдөгү фотосүрөт тарткан жайларда «тирүү балатылар» апталап эле турбадыбы. Демек, жакшы эле буйрукту чыгарып коюу башка, ал эми аны элге жеткирүүдө, күчүнө киргизүүдө аткаруу органдарынын аракетинин, кашандыгынын орду башка турбайбы. Өткөн Жаңы жылды го жогорудагы токтом чукул кабыл алынып калган деп мурдагыдай эле тирүү балаты менен тостук дейли, бирок кыргыз мамлекетинин 2200 жылдыгында губернатордун мааниси тоодой болгон ушул токтому талаптагыдай аткарылса тарыхта калаар иш болоору шексиз деп ойлойм.

Коомчулукту маалымат менен камсыз кылууда мааниси опол тоодой болгон ММК, ичинде теле кызматтары тоо

токойлорунун маселелерин чагылдырууда өз деңгээлинде иш алып барбай жаткандары өкүнүчтүү. Кээде гана облустук «Ош-3000» жана ОшТВ каналдарында Түштүктүн ажайып кооз жаратылышы жөнүндөгү кыска видеороликтерди эске албаганда, эмне үчүн Арктиканын пингвиндерин, океандарга осминогдорду, чөлдөгү жыландарды, же тропик токойлорундагы жашоону миң кайталап рекламалаган улуттук КТР ж.б. телеканалдар Кыргызстаныбыздын бизге бир боор, бир тууган токойлорунун маселесине көңүл бурбайт деген суроо туулат.

Азыркыдай учурда токойду коргоо жана сактоо кыйын, токой чарбасында иштегени өзү эң эле түйшүктүү иш! Ошон үчүн мындай түйшүктүү маселелер да көп бойдон калууда... Кыргызстаныбыздын, анын ичинде түштүк аймактардагы токой байлыктарын аесуз жок кылуу менен дүйнөлүк масштабдагы токойлордун экологиялык жактан трагедиялык абалын андан бетер оорлотуп жатканыбызды кечикпестен түшүнүүнүн учурун колдон чыгарууга болбостугун сезели, замандаштар!

«Ош жаңырыгы» гезити, сентябрь –

2003

ТОКОЙ – УЛУТТУК БАЙЛЫГЫБЫЗ

Кыргыз токойчуларынын жыл сайын сентябрь айында белгиленүүчү кесиптик майрамы бар экендиги туурасында көпчүлүктүн түшүнүгү жок болсо да мына ушул датага жана өлкө Президенти А. Акаев тарабынан жарыяланган быйылкы Социалдык мобилизациялоо жана акыйкат башкаруу жылына арналган семинар жолугушууну уюштуруп өткөрүү демилгеси биздин чөйрөдөн колдоо тапты.

«Биз токойлорду сактасак, токойлор бизди сактайт» деген аталыштагы бул самаалыкка чакыруу-программасында түйшүктүү ишти аркалаган токойчулардын майрамдык маанайы аз да болсо көтөрүлсүн жана алар асырап, аздектеп коргоп жаткан токойлордун мааниси канчалык экендигин эл түшүнсүн деп төмөндөгүдөй бир жуп ыр куплетти бере кеткен элек.

Ак мөңгүлүү тоолорду этектеген,
Ата журттун ажарын ачып турган,

Тоолук элдин байлыгы токойлору
Зор тарыхты өзүндө катып турган,
Барктабасак бейиштей жерибизди,
Ошол да ырыскысыз калганыбыз.
Тамырлашпыз, тагдырлашпыз аны менен
Билеличи, бирдигин кан-жаныбыз

Албетте, «Токой бул – планетанын өпкөсү», «Токой бул – суу, суу болсо – өмүр, жашоо», «Токой бул – карт тарых, жаратылыштын сулуулугу жана улуулугу», «Токой бул – түркүн-түмөн жан-жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн мекени», «Токой – улуттук байлыгыбыз», «Токой бизди сактайт, тоюндурат, ичиндирет жана кийиндирет»... Мына ушундай сөздөр тээ бала бакчадан, мектеп партасынан, студенттик аудиториядан тартып канчалаган китептерде, окутууларда, тарбиялоодо айтылса да, бизди курчап турган чөйрөнүн уникалдуу түзүлүшү, жаратылыштык ландшафттын өзгөчө элемент катары анын бүгүнкү күндөгү экологиялык абалы менен ресурстук потенциалынын тегерегинде айтылчуу сөз, ойлоно турган маселе дале көп, аткара турган милдеттер алдыда экендиги айдан ачык.

Ушул ойлордун айланасында бул тармакта такай өндүрүштүк багытта эмгектенгендер менен илимий чөйрөнүн, коомчулуктун түрдүү катмарларынын өкүлдөрүн маңдай тескей отургузуп, токой жөнүндө сөз учугун чубап, жакындан пикир алмашып, ар тараптуу маалыматтарды угуп коомго да, өзүбүзгө да пайдалуу жаңы түшүнүктөрдү алабыз го жана бул маселелерге аныкталуу көз караш калыптанаар деген ниетибиз ишке ашты кудай буюрса.

Глобалдык Экологиялык Фонддун (ГЭФ) Кыргызстандагы Улуттук Комитетинин алдындагы Эксперттик Комиссиясынын мүчөсү, ботаника илимдеринин кандидаты, доцент Курсантбек Аттокуров белгилегендей, бүгүнкү күндө биздин арабызда, же тараптардын ортосунда демилгелүүлүктүн, биргелешип аракеттенүүнүн жетишсиздиги көбүрөөк пассивдүүлүктүн орун алып келатышы токойго байланышкан иштерде да учурдагыдай жагдайларды жаратууда. Болбосо республиканын башка аймактарындагыдай, токой боюнча долбоорлорду даярдап, түрдүү эл аралык донор уюмдарга жөнөтүүгө эмнеге болбосун? Бул үчүн бир аз гана демилге, чыгармачылык жана

изденүү аракетин болсо азыр көп иштерди аткарууга мүмкүнчүлүктөр көп жана шарттар кенен.

Токой кызматынын Ош облусттук Башкармалыгынын техникалык бөлүмүнүн башчысы Раимберди Курманалиевдин, башкы адиси Муса Абылгазиевдин, Ноокат токой чарбасынын директору Жоробай Элчибековдун, Ош токой чарбасынын токойду коргоо жана сактоо боюнча инженери Орозбай Артыковдун, Токой чарбасынын эмгек ардагери Л. Г. Гайдайдын бул жолугушууга келип, адаттагы официалдуу отчетко окшошпогон, агынан жарылып дегендей, токойдун чыныгы абалы эл менен токойчулардын ортосундагы мамиле, иштегендердин тапкан маянасы, дегеле токойдун жалпы эле маселелери туурасында айткандары залда олтургандарды кайдыгер калтырбай, алардын кээде бүйүр кызыткан да суроолорду жаадырышына түрткү болду.

Эмне себептен арчалар кадимкидей эле отунга, курулушка эч кандай жоопкердиги жок кыйылып, жайлоодон кыштоого машиналап ташылып жатканы токтобой жатат. Токойчулар жыл сайын көп мээнет жумшап тоолорго отургузган көчөттөр мал жайгандан кайра жок болуп жатканына кантип бөгөт коюу керек? Биздин токойлордун аянттарын арча менен жаңгактан башка түрлөр менен көбөйтүүнүн абалы кандай? Өзгөчө Алай жана Каракулжа райондорунда мүрзөлөргө кабыр көтөргөндө такай арча жыгачтары пайдаланылып жатканы туурабы, мунун түбү эмнеге алып келет? Бүгүнкү күндө токой чарбаларында кадр маселеси кандай чечилүүдө, мында иштегендердин билими, адистиги, иш тажрыйбасы, жалпылап айтканда компотенттүүлүгү талапка жооп береби? Анткени «...лесных специалистов нельзя заменить другими без ущерба для леса и тем самым для всего народа: лесное хозяйство требует специальных технических знаний» деген алтындай болгон эреже бар экендиги да бештен белгилүү. Ушул сыяктуу көптөгөн суроолорго жооп издеп, мындай маселелерге баш оорутуу бир эле токойчуларга керек эмес экендигин семинардын катышуучулары жетиштүү эле көрсөтүп жатышты.

Оштогу Абдыжапар атындыгы медресенин ректору Өмүралы Ажы ошол арчадан кабыр тургузууга инсан катары да, дин өкүлү катары да караманча каршы экендигин, мындай жоруктарга жол жоктугун Курани-Каримдин эң сонун эреже-

жоболорунан мисалдап айтып берди. Элде ыймандын түгөнүшү, абийирдин төгүлүшү, ырыскынын кетиши, дөөлөттүн качышы мына ушундай салтта жок нерсени ойлоп тапкан жосунсуз ашачапкандыктан, «бөйрөктөн шыйрак чыгаргандан» экендигин угуп отурган сакалдуусу да, жашы да түшүнгөндөй эле болду.

Соңку жылдарга чейин токой кызматынын Ош облустук Башкармалыгын жетектеген инсан, ыраматылык Абдыманап Мамыровдун бир тууган иниси, көп иштерди аркалап, анын ичинде токой боюнча да тажрыйбасы, билгени бар коомчулуктун өкүлү катары Абдыкерим Мамыровдун токой чарбалары менен окуу жайларынын биргелешип аракеттенүүсү, башкача айтканда, токой фондусунан жерлер бөлүнүп берилсе, ал эми студенттердин күчү менен токой отургузулса, дегеле мындай иштерге кызыккан ата-энелерин студенттер токой чарба иштерине тартышса деген сунуштары кол чабылган эки тараптуу колдоого татыды. География жана жаратылышты пайдалануу боюнча билим алып жатышкан студент жаштардын токой чарба иштери канчалык түйшүктүү болбосун, бирок эң маанилүү жана кызыктуу, эл жер үчүн пайдасы зор экендиги жөнүндө айткандарында калет болгон жок.

Чынында эле биз өзүбүз токойлорду сактаганга камкордук көрсөк гана, токойлордон ошончолук кайтарым болоору талашсыз. Биздин тоо алкактарындагы токойлорубуз туруктуу түрдө кыртышты сактап, сууну жөнгө салып тургандыгы Кыргызстан үчүн эле эмес коңшу, Өзбекстан, Тажикстан, Казакстан, Кытай үчүн да мааниси олуттуу. Себеби Чүй, Нарын, Сарыжаз, Сырдарыя, Амударыя, ж.б. суулар ушул биздин токойлор менен тоолордон, мөңгүлөрдөн башталып, канча жерлерди, канча элдерди сугарып жатат! Бул боюнча география илимдеринин кандидаты, доцент Ашырбек Топчубаев, ОшМУнун география жана жаратылышты пайдалануу факультетинин деканы, экономика илимдеринин кандидаты, доцент Абдурашит Низамиев, ГЭФтен ири суммадагы долбоордук грант утуп алып, бак-токой тигип иштетип жаткан химия илимдеринин кандидаты, доцент Табылды Мамытов сыяктуу илим чөйрөсүнүн адамдары да токойдун ар тараптуу маанисине, түгөнгүс пайдасына кенен токтолуп, тоолуу жерибиздин, бүт элибиздин тагдыры менен байланыштуу экендигин бир ооздон белгилеп өтүштү.

Ал эми семинар – жолугушууда жергебизде токойго байланышкан атайын видеотасмалардан үзүндүлөрдү көрсөтүп, бул самаалыкты өткөрүүгө техникалык жактан жакындан жардам көрсөткөн «ЭКО-ПРОДАКШН» телестудиясынын жетекчиси Мариф Парпиназаровдун пикиринде көгүлтүр экрандан элге токой жөнүндө аз болсо да маалымат берилип турулушунун пайдасы чоң болоорунда талаш жок. Албетте дүйнөнүн керемет кооз жаратылыштарын көрсөтүп жаткан телероликтер менен катар бир боор, ыйык мекенибиз Кыргызстаныбыздын деле токой кереметтерине көз салып, чер жазганга эмнеге болбосун!

Жалпылап айтканда токой - токойчулардын гана проблемасы эмес экендиги баарыбызды ойлондурууга тийиш. Жер көчпөсүн, сел акпасын, суу соолубасын десек, анда токойду сактаганга жалпы киришпесек болбочудай. Семинар-жолугушуунун соңунда кабыл алынган төмөндөгү атайын резолюция да ушул максатты көздөйт.

Ош жаңырыгы» гезити, октябрь - 2004

СУЛАЙМАН-ТОО – ОШТУН ЖҮРӨГҮ

Тарыхы 3000 жылды камтып, атагы дүйнөгө тараган Улуу Жибек Жолунун белгилүү түйүндөрүнүн бири болгон Ош шаары ыйык, касиеттүү Сулайман тоосу жана Ак-Буура дарыясы менен нечен замандардан бери даңкталып келет.

Ушул атактуу шаарыбыздын тегерегиндеги айрым көрүнүштөр биздин оюбузча бүгүнкү күндө радикалдуу өзгөрүштөрдү талап кылууда. Кийинки кездерде «Сулайман тоо» улуттук музей коругунун айланасында анын Ош шаарынын эмес, областтык администрациясынын ээлиги астында тураарын угуп-билгендердин арасында бир кыйла түшүнбөстүктөр болуп жатканына күбө болуп жүрөбүз. Образдуу айтканда Ош – жалпы түштүктүн борбору, ал эми Сулайман тоо – анын жүрөгү. Ар кимдин жүрөгү өз ордунда эле болгону оң го, өзү үчүн согуп, өзү үчүн жашай берсин да! Албетте мыйзам ченемдүү суроо туулат: Сулайман тоосуна ээ боло албаса, анда Оштун эмнеси шаар, эмнеси борбор?

Ушул позициядан алып караганда ар кандай мейман-коноктор, делегациялар келгенде гана тоого көңүл бурулуп, калган убактарда анын көбүрөөк кароосуз калып жатканы

ойлоно турган маселе. Себеби, тоонун диний жана зыяраттык мааниси алмашылгыс экендиги башкы орунда болушу зарыл. Сулайман тоо мусулман дүйнөсүндө экинчи Мекке катары бааланарына өз деңгээлинде баа бере албай келебиз. Анын тазалыгы, жолдору, жарык менен камсыз болушу, тез тез кайталанып турган өрт кокустуктарынан сакталышы, зыярат жана ар кандай эс алуулар үчүн пайдаланылышы жогорку деңгээлде уюштурулушу зарыл жана жасалма жол менен артыкча жашылдандыруу, сугаруу, ал тургай түрдүү жаныбарларды байырлаштырууну көздөгөн аракеттер чектелүүгө тийиш.

Бул маселелер толугу менен биздин оюбузча тоонун түздөн түз шаардын карамагында болушу менен гана чечилиши мүмкүн. Анткени Оштун ар бир таңы, ар бир кечи өткөргөн ар бир жарык күнү Сулайман тоодон ажырагыс. Шаардын жашоосу, көркү жана бардык жетишкендиктери ыйык тоонун абалына гана байланыштуу болоорун эстен чыгарбасак.

Оштун өлкөбүздүн экинчи борбор шаары катары кеңейиши, ар тараптуу өсүп өнүгүшү олуттуу ойлонуп, туура чечимдерди кабыл алууну талап кылаары талашсыз. Ал учурдагыдай табийгаттын керемет күчү тартуулаган Сулайман тоосу, Ак-Буурасы менен гана эмес, анын чегинен болгону 4-5 эле чакырым аралыктагы жаратылышы жомоктогудай кооз, айтылуу Шаймерденден кайсыл гана жагынан болсун, ашса-ашып, бирок кем калбаган, жаратылыш эстелиги катары геологиялык корук статусуна ээ болгон Даңги капчыгайы менен да даңктана алаар мүмкүнчүлүгү кен.

Бул уникалдуу аймакты бүтүндөй шаардын карамагына кошуу, ал жерди шаардын социалдык-экономикалык кызыкчылыгында рекреациялык максатта комплекстүү пайдалануунун, анын ар тараптуу бай потенциалынын келечеги зор экендиги, ошонун негизинде экинчи борбордун келечек инфраструктурасын өнүктүрүү жөнүндөгү сунуштарыбыз бүгүнкү күндө коомдук түрдүү чөйрөлөрдө көп эле кубаттап колдоолорго ээ болуп жатканы бул маселеге улам кайрылууну шарттоодо.

«Заман Кыргызстан» гезити, октябрь – 2004

Сел алалек, бирок, Өкмөт да көчүрөлөк айылдын арманын ким угат?

Аталган райондун Башдөбө айыл өкмөтүнүн Жаңыжол кыштагы деп аталган ушул аянтында 14 үй-бүлө Анжиян суу сактагыч курулган 70-жылдардан бери жашап келишет. Өз кезегинде суу сактагычтын алдында калган айыл-кыштактардын элдери азыркы Кашкатерек деп аталган дөңсөөдөгү адырлуу аянтка көчүрүлүп, ал эми ушул 14-үйгө «көлдүн зыяны тийбейт» деп, ээлери көчүрүлбөй калган бойдон унутта калып кеткендей.

Азыркы кезде көлдүн түбү табигый көтөрүлүп келаткандыгы бул жердин жашоочулары айткандай депутатыбыз Адахам Мадумаров район жетекчилери атуулдук коргоону ГО менен ЭӨКМ деле билишет. Үйлөрдүн чарба курулуштарынын дубалда бүгүнкү күндө абанын кургатып, мээ кайнаткан жай саратанда да ным тартып, жаракалар кетип, кулаганы турат. Полдор чирип бүттү. Эгер мурда билинбеген болсо, кийинки жылдары огороддор, эшик алды, короолор толук сазга айланып кетип жатат. Сайга тыгылгын малды күн алыс союп чыгабыз. Жаңы үйлөрдү салып алгандарыбыз жөн эле чыгымга батып күйүп калдык. Бирок, ушунун баарын көрүп туруп да мүмкүнчүлүк жок, колубуздан эчнерсе келбейт дешет.

Акыркы эки жыл ичинде бул жерге жакын жерден агып өткөн Карадарыя суусу да чоң коркунуч келтирүүдө. Жаз айларындагы катуу кирген мезгилдерде дарыя суусунун табигый агымынын багыты өзгөрүп, аз эле жерден бул кыштакты алып кете жаздап токтогонун көз менен көрүп ишенүүгө болот. Биз барганда ушул дарыя кирип келген сайда кичинекей бөбөктөр, жаш-кыз балдар жаңы көлчүктөр пайда болгонуна «чуру-чуу» сүйүнүшүп, эчнерседен бейкапар чөмүлүп жүрүшкөн экен. Бул жерде 2003-2004- жылдар ичинде 200 га шалыпая сел менен кошо кеткен. Ушуга да көңүл коштук кылып бийликтегилер басып келишпейт, эчким унчукпайт, учурунда эл план берип турган, Өкмөт салыкка, соцфондго артыбыздан сая түшүп алып турган. Көп элдин үлүш жерин анын ичинде менин эле 60 сотыхымды суу алып кетти деп зээни кейийт айыл тургуну Тажибай Матазимов.

Көчөсүнөр дегенди эки жыл мурда Өкмөт өзү баштады себеби дамба куруу маселеси көтөрүлгөндө 17миң сом чыгым кетет экен, анын ордуна 14 үйдү көчүргөн оң деп

район жетекчилери менен ЭӨКМдин кызматкерлери сөз кылышкан. Анткени чынында эле дарыянын каптап кетүү мүмкүнчүлүгү бир жактан, суу сактагычтын таасири экинчи жактан болуп, мындан тынч жашоого мүмкүн болбой калды. Буга кошумча күз айларында бизден жогорудагылар шаалы оргондо 100 га ашык жерден пайнап суу коң берилет да, ал суу түптүз биздин айылга түшөт. Жолдор, үйлөрдүн алды баткак болуп жатып калат. Айылыбыз боюнча бир жандык кой же эчки жок азыр, саан карамаганга да мүмкүн болбой баратат (ырасында чөйчөктөй болгон бул участка тун рельеф шарты ошондой экени алаканга көрүнүп турат жана айылда малсыз жашаган кыргыз жашоосун элестетип көрүңүзчү - авт.) Эгин эгилип, саз каптап, жерлерди суу алып олтуруп жайытыбыз да тарып бүттү, чөп орок деген калбады. Өзүбүз, бала чака, небере-чөбөрө чиркейге таланып жатканыбызды көрүп, санэпидстанция келип «Андан чыккан оору жаман болот» дешип үйлөрүбүздү номурлап кеткен. Ар бир үйгө пашакана алмак болгонбуз, андан да дарек жок. Эми айла канча, Кудайдан үмүт кылып олтурабыз. Тигинтип бир жолку жумшалар 17 млн сомду жүз жыл кызмат берээр 200 га сугат жерден артык көргөн чоңдорго эмне дейсиң? Чынында анчалык деле чыгым сарптабай, бир аз техника менен май болсо жерди сактап калса болот эле дешет айыл аксакалдары ооздон.

Жаңы курулган үйүнөн жаракка чыгып, дубалдары зактап кеткен Абдилазиз Шамуратовдун айтуусунда «Туугандарыңарга убактылуу чыгып жашап тургула деп айтышат. Азыркы ушундай тар заманда кокойой жалгыз бош болсоң башка кеп, ал эми катын, бала-чакаң менен кайсыл тууганыңкына, канча күн батасың?».

Албетте кырсык жарытпайт, өкмөт өлтүрбөйт, калк айтса калп айтпайт. Демек реалдуу коркунуч да бар. Дегеле мындагы таркалган топурак кыртышы, Карадарыянын, Анжиян суу сактагычынын, рельефтин, Адам ишмердигин, далай жылдар ичиндеги бардык аракеттери же илимий тил менен айтканда дайымкы өтүп жаткан геологиялык процесстер алдыда дагы өзгөрүүлөргө шарт түзөөрү турган кеп.

Ой тообо дейсиң да! Эгерде ушул 14 үй кыргыз жашаган кыштак мисалы, Ооганстанда, Кашкарда, бери эле дегенде Тажикстан менен Өзбекстанда болсо же борборунан

100-200 чакырым алыстыкта же бир тоонун башында, жолу жок бир дабандын артында болсо, анда и-ий, таатал маселе экен деп түшүнсөк болот. Ушинтип өз жеринде, өз элинде, мамлекетинде көз жетпеген кулак жетпеген тээ алыста эмес, жөөт же кытай эмес кыпкыргыз, мына бул мурундун учундагы, чаңы көзү урунган, үнү, кулактын кужурун алган, кыйладан бери колдору ар чоңдордун эшигин каккылаган, райборбордон болгону 7-8 чакырымдагы 14 үй-бүлөнү мынчалык укуктарынын басмырланып чектелишинин себеби кайсыл? Аларды укпагандай, кичинекей маселесин чечпегендей алар кандай күнөөгө батты эле?

Жаңы жолдуктардын балдарынын билим алып жатканы да өзүнчө «ачылыш»..Тээ союз мезгилинде совхоздун бруцеллез менен ооруган малдарын бөлүп кармаган малкананы башталгыч мектеп кылып алышкан. Потологун ДВП менен кагышкан, дубалдарын чамбылала актаган, полуна кара топурактан ылай басылган. Жумасына сабактын расписаниеси сабак берген жалгыз эжекенин тиричилигине байланыштуу. Кир жууган, базарга барган ж.б. күндөрү сабак жок шаарга жакын барып калсак балдарыбыз эптеп эле жакшы мектеп болсо өзбекче деле окуп билим алса мейли эле дегенине зээниң кейийт.

«Кудай берген куруттан бизди неге куруткан?» болуп отурушкан жаңыжолдуктардын дагы бир көйгөйү бар. Азыр райондун статистикасында Жаңыжол деген айыл эми жок, өчүрүлүп ташталган, андыктан мамкаттоо органдары үйлөрдү баалагысы келбейт, анан башкалар жапатырмак алып жаткан КСФК дан кредит алуу да бул айылдыктар үчүн мүмкүн эмес, бул да атуулдардын укуктарын чектегендик эмеспи!

Ал эми эски Жаңыжол айылынан мындан 20-30 жыл мурда көчүрүлүп чыккан эл отурукташкан Кашкатерек айылы бүгүнкү күндө 500дөн ашык түтүнгө жеткен. Мында да өзүнө жараша арман-дүйнө жок эмес. Ушул күнгө чейин ичкенге таза суу дегенди билишпейт. 3-4 чакырым аралыктагы Карадарыяга эшек ж.б. унаа менен каттап ташышат. Кээде көздү жумуп анда-санда айыл аралап агып калган каналдын суусунан пайдаланууга да мажбур болушат. Өзгөндү аралап, салаа-салаа болуп бөлүнүп, анан кайра шаардан чыгып топтолуп каналга түшкөн, акыр-чикир таштандыга толуп, келемиш ит-мышыктын өлүгүнөн бери аккан бул пайнап суу

азыркы кезде кашкатеректиктердин «айла жок бирок ай лав ю» жашоосу жана өмүрү.

Эмне үчүн электр насосун орнотуп, дайрадан 1,5-2 км аралыкка суу түтүктөрүн тартып чыгаруу эч кимдин оюна келбейт жэ XXI кылымда ушул үчүн 20 миң сом табыш үчүн Өзгөндө кыйын болуп калганбы? Муну жасап ичкенге эле эмес, дыйканчылыкка керек болгондо каналга суу келбей калган суу маселени бир топ жеңилдеткенге эмнеге болбойт?

Башдөбө айыл өкмөтүнүн башчысы Мамыт Таштановдун карааны кыйладан бери ушул «унутта калган» кыштакты аралабаганына канча ай өткөнүн эстей алышпай аксакалдардын баштары маң. Алар жакында дагы бир жолу атайын областтын губернатордун тапшырмасы боюнча атуулдук коргоону (ГО) жана ЭӨКМдин кызматкерлери Оштон телевидение менен келип телеге тартып ар нерсени сүйлөтүп кеткендигин айтышып эми биздин саламдубайыбыздын жообу эмне болот деп жол карап Н. Касиевге үмүт артып отурушат.

«Аалам» гезити, ноябрь – 2004-ж.

Чөл жөнүндө эмнени билебиз

Чөл дегенде аны эч качан көрбөсө да, ар бир киши табийгаттын мындай ландшафтын аз болсо да элестете аларында талаш жок. Бирок, биздин мындай элестетүүбүздөгү «чөл образы» көбүнчөсү эле субъективдүү экенин айта кетели. Эгерде дөңсөөлөрү деңиздин гигант толкундарындай болуп бирине-бири уланган, «ээн талаа, эрме чөл» дегендей, жайдак жылаңач эшилген кумдан башка эч нерсе кездешпесе эле, анда чөл экен деп айтсак, ал эми мындай кумдуу жерлерде аз болсо да анда-санда кээ бир өсүмдүктөр өсүп турса, айрым жаныбарлар кездешсе, анда бул эмне?

Чөлдүн жашоосу же тиричилиги жаратылышынан эң эле өзүнчө образдуу өзгөчөлүккө ээ жана аябай эле катаал. Күчтүү аптап менен жаан-чачындын дээрлик жоктугу кыртышы кургатып, мында өсүмдүктөр жана жаныбарлар дүйнөсү да өтө жакыр. Бул аймактарда асман дайыма булутсуз болот. Кумдуу чөлдөрдүн бети күндүзү аябай ысып, түнкүсүн тез муздап турат. Сымап мамычасы күндүзү 70-80 градуска чейин көрсөтүп турушу кадимки көрүнүш. Абанын температурасынын өзгөрүүсү сутка ичинде 50 градуска жетиши мүмкүн. Таштактуу чөлдө болсо күндүз топтолгон

жылуулук түнкүсүн кайтпайт. Дүйнөдөгү чөлдөрдүн эң чону болгон Сахарада жайкысын күндүзгү температура 110-130 градуска чейин жетсе, Невададагы Чоңалабда түнкү температура нөл градустан төмөн түшкөн жерлер белгилүү.

Чөлдөрдө Күндүн тийиши - жөнгө салуучу эң күчтүү жана жашоо тиричиликти аныктоочу башкы фактор. Кыртыштын көп ысышы нымдуулукту буулантып, анын аздыгынан өсүмдүктөрдүн бири-биринен алыс өсүшүн шарттайт. Ал эми жаныбарлар ийиндерге же кумга терең көмүлүп алып жашашат. Эгерде Күндүн түз тийген нурлары астында кармап турса, чөлдүн жергиликтүү аборигендери болушкан кескелдириктер да ысыгандан жана ашыкча инсоляциядан өлүп калышаары турган кеп.

Ошого карабастан бул катаал шарттарга ыңгайлашкан өсүмдүктөр менен жаныбарлардын түр-түрлөрүн кездештирүүгө болот. Кызыгы алар жердин башка аймактарында, айталы токойлордо, тоолордо шалбаалуу талааларда ж.б жерлерде жашай албаганы. Демек, улуу жаратылыш жана узак эволюция процесси мындай ландшафттарда өз ара гармониядагы, бири-бирине жансыз жана жандуу жаратылыш ортосундагы чиеленишкен көз карандылык бекем орногон, кайталангыс, уникалдуу экосистеманы калыптандырып койгон.

Эми чөлдөрдө жашаган өсүмдүктөр менен жаныбарлардын бизге белгилүү болгон кээ бир кызыктуу жана мүнөздүү белгилерине токтоло кетели.

Чөл өсүмдүктөрүнө сейрек жааган жаандар мезгилинде сууну көбүрөөк топтоп алганга жана аларды мүмкүн болушунча аз чыгымдоого туура келет. Суу алардын тамырларында топтолуп, көпчүлүк чөл өсүмдүктөрү жаандан кийин кадимкидей эле шишип-көөп калышат. Өсүмдүктөрдүн жалбырактары үстүнөн кабыкчалар менен капталып же шамал учуруп кете албагандай оромолонгон абалда болушу бууланууну бир кыйла акырындатат. Ал эми бизге тааныш кактус өңдүү айрымдарында жалбырак деген таптакыр жок. Алардын ордуна Күн энергиясын сиңирүү функциясын жоон жашыл өзөктөр аткарышат.

Көптөгөн чөл жаныбарлары өсүмдүктөрдөн азык эле албастан, алар араң топтоп, сараңдык менен сарптап жашаган нымдуулукту да «уурдап» алышат (биз деле катып калган чүкүрү, кымыздык же ышкындык чайнап ширесин соруп

суусунубузду кандырабыз го). Ошондуктан жаныбарлардан коргонуунун атайын жабдууларын иштеп чыгышкан: тийишсе оорута сайган, татып көргөнгө даамы ачуу, уулуу же жагымсыз жыттанган тикендер бул ландшафттын көпчүлүк өсүмдүктөрүнүн негизги органдарынын бири болуп саналат. Албетте, бул жабдуулардын баарысы дайым эле жардам бере албайт. Антпесе чөлдөрдө жаныбарлардын жашоосу таптакыр мүмкүн болмок эмес. Жаныбарлар өсүмдүктүн кайсы бир бөлүгүн гана жеп, анын суу запасын азайтышат, бирок толук жок кылышпайт.

Буд деген Жаратылыш-Эненин тең салмактуулукту тең сактап турган не бир даанышмандыгынын дагы бир айкын мисалы эмеспи: өсүмдүктөр өзүн – өзү коргогонго, ал эми жаныбарлар болсо жашоо үчүн өзүнө керектүү нерсени кандай шартта болбосун, алганга үйрөнүшкөн!

Туяктуу жаныбарлардын ичинен чөлдөрдө көбүрөөк кездешкендер антилопа, газель кулан жана төө. Мындагы ысык аптаптан алар тердеп турушат (дегеле чөл жаныбарларынын тердеп тердебеши туурасында да түрдүү көз караштар бар). Андыктан мезгил-мезгили менен суу ичип тууруга туура келет. Бирок, туруктуу суу булактары аз жана алар бири-биринен алыс аралыктарда болгондуктан, жаныбарлар чөл кезишип, узак жерлерге барышат.

Бул жаныбарлардын баарысы көп күнгө чейин суусуз жашай алышат, ал эми булак тапкан жерден сууну өтө көп ичип (запастап) алышат. Алардын ичинен төөлөр чөл шарттарына эң ыңгайланышкан десек болот. Африкада жана Орто Азиянын түштүк жарымында бир өркөчтүү дромадер төөсү, ал эми Монголияда, Казакстанда, Орто Азиянын түндүгүндө болсо эки өркөчтүү бактриан төөсү кеңири таркалган.

Негизинен сүт эмүүчүлөр өзүнүн денесиндеги суунун 20 пайызын жоготкондо өлүп калышат. Төө болсо 40 пайыз сууну жоготконго чейин өлбөйт. Омурткалуу жаныбар үчүн мынчалык цифрада денесиндеги сууну жоготуп, анан өлбөй калат деген чындыкка коошпой, күмөн туудурушу мүмкүн. Жогоруда айтылгандай, сууга жеткенде төө аны өтө эле көп ичип алат. Татаал биохимиялык биохимиялык процесстердин натыйжасында өркөчтөрүндөгү май запастарынан организмге суу келип турат. Анын бөйрөктөрү заарадагы сууну кайрадан керектөөгө жарамдуу кылып иштеп чыгуу касиетине ээ.

Төөнүн дагы бир артыкчылыгы болуп анын жылуулукту жөнгө салып туруу (терморегуляциялык) жөндөмү эсептелет. Анын организми кадимки эле аккумуляторго окшош: күндүзү жылуулукту сиңирип алып, түнкүсүн болсо кайтарат, тагыраагы, ал өзүнүн «терморегуляциясын таптакыр өчүрүп койгондой» болуп, анын денеси кадимки нормадагыдан градуска чейин төмөндөп, муздап калат. Артыкча ысып кетпеш үчүн төө тердеп турат. Бирок анын тердеши денесинин температурасы качан гана градустан ашканда, б.а. андан ары жогорулоо өлүм коркунучун пайда кылганда (адамдардын тердөөсү болсо денесинин температурасы 37градустан ашканда) башталат. Анын ысыкка карата мына ушундай чыдамкайлыгы да денедө сууну үнөмдөп калуунун бир айласы.

Чөл, анын түрлөрү, аянттары, өсүмдүктөрү, жаныбарлары жана жалпы эле жаратылышы жөнүндө айта берсе сөз көп. Бул ландшафттардын жана андагы экосистемалардын табийгаттагы өз орду жана зор мааниси бар экендиги дайыма ар тараптуу эске алынышы зарыл. Андыктан чөлдөр да Адам баласынын келечеги үчүн корголушу, акыл-эстүү жана сарамжалдуу пайдаланышы керек.

Декабрь - 2004

Фламингозор кандай көлдөрдү кечип өтүшөт?

Кыргызстанда кышкысыын да кар жатпаган эң шамалдуу жер катары Кочкор району белгилүү. Кочкорду өрдөп баргандагы Кызарт, өйдөлөгөндө Каракол, бет маңдайындагы Сөөк өрөөндөрүнөн шаркырап агып түшкөн шамал Кочкорго кашык кар калтырбай сапырып кетет. Ошондон улам бул жер «кар жатпас кара Кочкор» аталып келет.

Чыгыш жана Борбордук Африка аркылуу өткөн эң ири тектоникалык өрөөндө көптөгөн саздар жана көлдөр кездешет. Ал дарыянын нуктары менен тилмеленип, мындагы көлдөр болсо туздуу жана жегичтүү (щелочтуу) келишет. Бул аймактардагы көлдөр тайыздап олтуруп, кургап калганга чейин жетет. Мисалга, Рудольф көлү 200м.ге чейин төмөндөп, көлдөр канчалык тайыздаса, жегичтүүлүгү ошончолук артат.

Жегичтүү суулар балыктардын айрым түрлөрү үчүн өлтүрүүчү касиетке ээ, ал эми зебра, өндүү жаныбарлардын көбүнө ичүүгө мүмкүн эмес. Бирок жаратылышта бул суулар

таптакыр пайдасы жок экен деп түшүнүү туура эмес. Жаратылыш эч нерсени орунсуз жаратпайт. Анткени, мындай сууларда көк-жашыл балырлар активдүү көбөйүшөт. Алардын ушунчалык көптүгүнөн суунун бети жашыл нокот пюресине окшошуп турат. Мына ушул аш болумдуу өсүмдүктөр кез-кези менен бул жерге чогулган фламинголор үчүн азыктануунун базасы болуп эсептелет, демек бул көлдөрдү мындай керемет канаттуулардын «жайлоосу» десе да болот.

Фламинголордун башка окшошпогон тумшуктары суудагы кан кум менен чаң Каракум чөлүн каптап калагн. Сахарадан көтөрүлгөн чаң Атлантика мухитине жеткен. 1-майда 1755-жылы Европанын калындыгы 2 см. жеткен кызыл чаң каптаган. 1876-жылы шамалга туруштук бере албай Нью-Йоркто бурана кулаган. 1800- жылы Гарц аймагында карагайлар дүмүрү менен суурулган. 1932-жылы Кубада Сант-Крук шаары кыйраган. Үч миңге жакын киши өлгөн. 1876-жылы Ганг дарыясынын куймагында жүз миңдей киши өлүмгө учураган, балырларды жана ылайлардагы ар кандай майда жандыктардын личинкалары «сүзүп алганга» ылайыкташкан. Алардын узун моюндары азыктануу мезгилинде сууга 180 градус менен буралып түшүп, башкача айтканда, тумшугунун үстүнкү бөлүгү астында, ал эми астыңкысы үстүндө жайгашкан абалда болот да, анын ичинде катарлашкан мүйүздүү пластинкалары менен тиштерине керектүү азыктар кармалып калат. Тумшугун бирдей калыпта кыймылдатканы кадимки эле чалгы менен чөп чаап жаткан кыймылга окшош. Анын моюнунун ары-бери мындай аракетин көл бетиндеги каймакты чалып алганы.

Ырааты менен каз катар тизилишкен, театрдын сахнасындагы бийчилер тобундай бирдей ыргакта кыймылдаган бул таңкалыштуу жаныбарлар көп жээгин ачык роза-кызгылт түскө боеп салышат. Эгерде мындай көрүнүш өзүнүн кайталангыс сулуулугу менен көз жоосун алса, ал эми алардын үйүр-үйүрү менен миң саңдап канат каккылап көлдөн асманга көтөрүлүшү карап турган кишинин андан бетер ырахаттануусун арттырат.

*Ноябрь -
2004*

Сулайман тоо ооруса, ар бир оштуктун жүрөгү ооруйт

Өлкөбүздүн жаңыланган шарттарында бир азга чар-тарапка көзүбүздү ачып, бир силкинип алып, өтө эле саясатташып кеткен аң-сезимибизди тазалап, арамза ойлордон арылып, көп сөздү токтотуп, ах болсо да көзгө көзгө көрүнөөр ишке өтүүбүз керектигине мезгил бышып жетти деп ойлойм.

Күздүн керемет күндөрүнө туура келген Ыйык Рамазан айында Ошту касиеттүү Сулайман тоонун чокусуна тамшана карап тургандын өзү чоң ыракат деп айткандар менен талашканга эч болбос! Чынында эле, тарыхы 3000 жылды камтып, атагы дүйнөгө тараган, Улуу Жибек Жолунун белгилүү түйүндөрүнүн бири болгон Ош шаары ыйык, касиеттүү Сулайман тоосу жана ажайып Ак-Буура дарыясы менен нечен замандардан бери даңкталып келет.

Ушул атактуу шаарыбыздын тегерегиндеги айрым көрүнүштөр биздин оюбузча бүгүнкү күндө радикалдуу өзгөрүштөрдү талап кылууда. Анткеним, кийинки кездерде «Сулаймантоо» улуттук музей коругунун айланасындагы анын Ош шаарынын эмес, областтык администрациянын ээлиги астында тураарын угуп-билгендердин арасында бир кыйла түшүнбөстүктөр болуп жатканына күбө болуп жүрөбүз. Образдуу айтканда Ош – жалпы түштүктүн борбору, ал эми Сулайман тоо анын жүрөгү. Албетте, мыйзам ченемдүү суроо туулат: Сулайман тоосуна ээ боло албаса, анда Оштун эмнеси шаар, ансыз эмнеси борбор?

Сулайман тоо ооруса ар бир оштукмун деген, Ошсуз жашоосун, өмүрүн элестете албаган адамдын да жүрөгү оорубай койбойт. Айтайын дегеним, ыйык тообуздун кай жерине баспайлы, таштандыга, бөтөлкө сыныктарына, ар кандай башка ыплас калдыктарга толгон участоктору арбын. Дарактарын тушкелди кыйып, топурагын, чөбүн мал жандыктарына тепсетип жүргөндөрдү көп эле көрүп жүрөбүз.

Ушул позициядан алып караганда ар кандай мейман-коноктор, делегациялар келгенде гана тоого көңүл бурулуп, калган убактарда анын көбүрөөк кароосуз калып жатканы ойлоно турган маселе. Себеби, тоонун диний жана зыяраттык мааниси алмашылгыс экендиги башкы орунда болушу зарыл. Сулайман тоо мусулман дүйнөсүндө экинчи Мекке катары бааланарына өз деңгээлинде баа бере албай келебиз.

Анын бүгүнкү күндөгүдөй тазалыгы, жолдору, жарык менен менен камсыз болушу, тез-тез кайталанып турган өрт

кокустуктарынан сакталышы, зыярат жана ар кандай эс алуулар үчүн акыл-эстүү пайдаланылышы, мунун баарынын жогорку деңгээлде уюштурулушу зарыл. Ошондой эле артыкбаш жашылдандыруу, сугаруу, ал тургай түрдүү жаныбарларды байырлаштырууну көздөгөн аракеттер чектелүүгө тийиш.

Бул маселелер биздин оюбузча тоонун толугу менен түздөн-түз шаардын карамагында болушу аркылуу гана чечилиши мүмкүн. Анткени Оштун ар бир таңы, ар бир кечи, өткөргөн ар бирж арык күнү Сулайман тоодон ажырагыс. Шаардын жашоосу, көркү жана бардык жетишкендиктери ыйык тоонун абалына гана байланыштуу болоорун эстен чыгарбасак.

Баарыбызга маалым болгондой, эми жакын арадан тартып областтардын жоюулаарын эске алсак, аны күтүп олтурбай, Сулайман тоону коргоо, колдоо, көрктөндүрүү, тазалоону шаардык мериянын эрте күндү кеч кылбай, азыртан колго алганы максатка ылайык.

Бул үчүн Ош мамлекеттик университетинин профессордук окутуучулар жана студенттердин чоң жамааты, башка окуу жайлары, жалпы шаардыктар менен биргеликте ушул Улуу Рамазан айында ишембиликтерди уюштуруп, чоң акция өткөрсөк деген оюбуз колдоо табат го дейм. Мына ушунубуз – өзүбүз үчүн руханий жана моралдык зор аруулануу да, тазалануу да, конкреттүү экологиялык иш-аракет да болоорунда шек жок!

Шаарыбыздын көркү, касиети, чоң ырыскысы болгон Сулайман тоонун мааниси жөнүндө айтканда, буга кошумча дагы бир маселе бул – Оштун өлкөбүздүн экинчи борбор шаар катары кеңейиши, ар тараптан өсүп өнүгүшү олуттуу ойлонуп, туура чечимдерди кабыл алууну талап кылаары талашсыз. Ал жогоруда айтканыбыздай, табийгаттын керемет күчү тартуулаган Сулайман тоосу, Ак-Буурасы менен гана эмес, келечекте анын чегинен болгону 4-5 эле чакырым аралыктагы жаратылышы жомоктогудай кооз, айтылуу Шаймерденден кайсыл гана жагынан болсун, ашса-ашып, бирок кем кылбаган, жаратылыш эстелиги катары геологиялык корук статусуна ээ болгон Даңги капчыгайы менен да даңктана алаар мүмкүнчүлүгү кең.

Бул уникалдуу аймакты бүтүндөй эле шаардын карамагына кошуу, ал жерди шаардын социалдык-

экономикалык кызыкчылыгында рекреациялык, тактап айтканда, туризмди өнүктүрүү максатында комплекстүү пайдалануунун, анын ар тараптуу бай потенциалынын келечеги зор экендиги, ошонун негизинде экинчи борбордун келечек инфраструктурасын өнүктүрүү бүгүнкү күндө коомдук түрдүү чөйрөлөрдө көп эле кубаттап-колдоолорго ээ болуп жатканы бул маселеге да эртедир кечтир кайрылууну шарттаары бышык.

«ОШ ШАМЫ» гезити, октябрь - 2005

АРЧАДАН КАБЫР ТУРГУЗБАСАК АРБАКТАР НААРАЗЫ БОЛУШПАС, же Алайга тарткан сапардын баяны

Атагы далайга кеткен Алай жергесинин кереметтери жөнүндө айта берсе сөз жетпеши чынында эле талашсыз. Ал эми биздин айталы дегенибиз ошол жаратылышы кооз аймактын соңку жылдардагы экологиялык маселелеринин дал өзү менен байланышкан. Башкасын айтпаганда да, кийинки кездерде сел каптап, жерлер көчүп, токойлор азайып, тоо-талаанын жапайы жандыктары жоголуп бараткан жагынан Алай деле четте калган жок.

Биз Алайды көздөй өткөн жылдын кеч күз айынын салкын күнүндө сапар тарттык. Жол бою Кытайды көздөй темир тарткан КАМАЗдарды көрүп, аргасыздан, канча ташыса деле түгөнбөгөн Кыргызстандын темиринин берекелүүлүгүнө шүгүр, канча элибиз ушундан ырыскы таап, үй-бүлөсүн багып, тиргилигин өткөрүп жатат дейт экенсиң...

Алайдын дарбазасы болгон белгилүү Чыйырчык ашуусунан чар-тарапка көз чаптырсаң баштары булутка чулганып көк тиреп турган аска-зоолордун чокулары биринен-бири ыраак көрүнөт. Бул тоолордун арасында канчалаган жер-суу, токой-талаа, жапайы жандыктар байырлап жатканын элестетип, Жараткандын бизге берген мындай ырыскысына, түмөн байлыктарына ары сыймыктанып, ары арданат экенсиң адам. Анткени ошол эле бут алдындагы турган жериндин өзүндөгү көрүнүш жер экологиясынын абалы өтө эле оорлошуп баратканынан кабар берет. Топурак кыртышынын күчтүү деградациясы, тилмеленип жарылган, көчкү жүргөн тоо капталдары ачык

жылаңачтанып жаткан участкактор эң эле көп. Жол салгандын, капталдарды эгин-тегинге айдоонун, малды ашкере жайгандын, мындагы табылгы, караган сыяктуу бадал чыргайларын аесуз кыйып жок кылгандын кесепети көз көрүнөө натыйжасын берип жатат. Кай бир жылдары шибери жайкалган жайлоонун кунары учуп, эми болсо топурагы тозуган жерди тырмап эчки-койлор жүрөт.

Айыл аралап өтүп баратсаң отун тарткан жаш балдарды көп эле жолуктурууга болот. Ушуларга айлана-чөйрөңдү корго, бир тууган жаратылышыңды сакта деп экологиялык тарбия берип жаткандыр деп айтууга ооз барбайт. Улуу муундар өзүбүз маңкүрт болгонубуз аз келгенсип, булардын тарбиясын да унутта калтырганыбыз өкүнүчтүү.

Андан ары жүрөк үшүткөн көрүнүш бул – мүрзөлөр болду. Арчадан тандап келип күмбөздөргө кабыр көтөрбөсөк маркумдар нааразы болушпас эле. Жансыз дөбөлөрдө жансыз арчалардан кабырларды санаш кыйын. Бул кабырлардын эскисин жаңылагандын зарылдыгы эмне дейсиң да!

Мындагы эл өткөн жылдарга караганда азыр кыйла байыды. Алайлыктар биринчилерден болуп Россия, Казакстан, Бишкекти багындырган. Себеби мурдагы союздагыдай мал кармоонун кыйындыгы, анан да кирешесиз болгондугу, дыйканчылыкка болсо мүмкүнчүлүктүн жоктугу бул жерден башка жактарга кетүүнү шарттаган. Азыр Алайда үй-жайлар оңолуп, четмарка машинелер зуулдап, короолордо кайрадан мал толуп, элде той-топур көбөйүп дегендей, жашоо Кудайга шүгүр. Эми минтип турмуш оңолду десек эл өзү эң маанилүү экологияны кайратып жатканын токтотууга көңүл бөлбөгөндөй.

Гүлчө айылынын жакасындагы мүрзөлөрдүн жанына токтоп, Алайда арчадан көрө таш кеңири эмеспи десен, атайын тууганы, же жакыны үчүн бир адам бир арчаны кыйып койсо эмне болуптур деген түшүнүктөгү Амираев Жапар аттуу кабыр тургузуп жаткан уста деле сүйлөшө келсең көчкүнүн кайдан, кайсыл себептен кетип жатканын билет. Негизи элдер токойду, бадалдарды кыйып жок кылышат, кабырга койгонго токой чарбалары бирден арча кыйганга уруксат беришет дейт.

Мындагы күмбөздөрдүн бирине келип куран окуп жаткан капалуу келиндерди карап туруп, кабырга айланган

арчалар деле ошолордой капалуу, ошолордой эле азалуу экенин баамдоо кыйынга турбаганына тообо кылдык.

Алай районунун Гүлчөдөгү мечитинин имам хатибинин орун басары Камбаров Жыргалбектин айтуусунда Ислам дининде мындай жоболор жок, элибиз түшүнбөстүк менен кыргыз салтын шариятка каршы исламга аралаштырып жатышат. Арча боюнча айтып эле келатабыз, бул калбай турган нерсе болуп жатат. Албетте, өзүбүздү өзүбүз тыйбасак болбойт. Көрүстөндү билбей калбаш үчүн гана бир белгини койсо болот. Негизи бул чыныгы ысырапкерчилик болууда. Токойчулар арчаны 1-2 миң сомго сатып өзүлөрүнүн кызыкчылыгын ойлошот. Алла-Таала арчага көп жыл, адамга кыска өмүр бергенине, чынында эле адам көп төрөлүп, арча аз өсүп жатканына маани беришибиз керек. Бул үчүн Алла-Таала астында жооп берип калышыбыз мүмкүн. Эгер түшүнсөк, ашкере чаап кабыр көтөрүп, Алла-Таала буюрбаган нерсеге убара тартып жатабыз. Анын ордуна ошол кабыр тургузганга кеткен 4-5 миң сомду тирүү бей-бечераларга берсек чоң соопчулук болоор эле дегенинде калет жок эмеспи.

Жер каймактап, Алай өз ажарына ээ болгондон бери канча суу акканын айтуу кыйын. Бул ажайып жерди кыргыз байырлагандан бери не тарыхтар өтпөдү дейсиң. Кечээги эле союздун мезгилинде Алай-Алай болуп турганда чыбык минген балдар, топташ ойногон кыздар бойго жетишип, айрымдары элдин кызматын аркалап, туулган жеринин керегине жараганга бел байлаган. Ошолордун бири токойчу болуп иштеп келаткан Балтабаев Аткокур Алай жергесинин кооздугуна, элинин нарк-насилине токой кызматкерлери деле жан дилинен сыймыктанышат, эл-жерге ак кызмат өтөгөнгө аракет кылышат дейт.

Асманга карай керилген тоолордун койнундагы ар кай жердеги күнгөй-тескейдин токойлору бир топ суюлуп калганын бир караштан эле байкоого болот. Кыйылган дарактардын дөңгөчтөрү эскиси-жаңысы болуп кай тарапка караба, көрүнбөй койбойт. Кыр-кырдагы, кокту-колоттогу кыя чабылган арча кылчалык нерсеге татыбай калгандай сезилет. Дегинкисин илгертен эле арчадан көпүрө салып, бешик жасап, үй эмеректерине, эң башкысы табы күчтүү деп отунга пайдаланып, мындай мамиле токтомок турсун, жогоруда айтылгандай, мүрзөлөргө кабыр көтөрүү менен эми

деле күч алып жатканы олуттуу ойлонууну, чечкиндүү иш-аракетти талап кылып турганы айдан ачык.

Капчыгай ичинен жол менен муздак жел бетке уруп, тоону көздөй бет алгандан арча жыгачтарынын канчасы сууда жатканын көрөсүң. «Токойду өрттөн жана кыйуудан сактайлы» деп ташка бадырайта жазылган чакырыктын элге канчалык таасири болоорун ким билсин?

Алайыбыздын арчаларын өзүбүз эле эмес, азыркы замандын алдуу-күчтүүлөрү талап-тоноп бүттү дешип жергиликтүү элдин көйгөйү чоң. Чиновниктин укуругу узун экен, ушул жерде туруп биз бир түп арчаны кыя албайбыз, алар болсо каалагандай ташып кетишет. Көчкү кайдан экенин, анын кесепети, азабы кандай болоорун кары-жаш дебей, эл түшүнүп калды, токойду кыюу жакшылыкка алып келбеси улам ачык түшүнүктүү болуп баратат дешет.

Эски токойчу Осмонов Качыбектин кебине назар салсак, токойду коргоого, көбөйтүүгө арнаган 48 жыл эмгек жолунда токойду асырап өстүрүүгө албан эмгектин, көп күчтүн, көп тарбиянын керектигин түшүнгөнүн айтат. Мындай иштердин натыйжасы, жемиш-үзүрү бери дегенде 15-20 жылсыз көзгө көрүнбөйт дейт ардагер токойчу. Азыр болсо жан кейиткени бул, ар кайсы жактан уруксат алып келишип, токойду кыйып ташып кетишет. Өкмөткөбү, же башкагабы, кайда кетип жатканы белгисиз, анан да туура эмес режим менен кыйып жатат. Токойдун жакшыларын тандап зыян кылышууда, мунун түбү мамлекетке зыян болуп жатканын түшүнбөй жатышат. Арча болсо өтө азайып кетти, жан-жаныбар жоголуп бүттү, эмне үчүндүр жан дилинен берилип иштеген киши жок деп эсептейт. Бүт өмүрүн токойго арнаган карьянын жаны ачышып турганы сүйлөшүп турган биздин да зээнибизди кейитти.

Алайдын айтылуу Бүлөлү деген айылынын ардактуу эс алуудагы бул тургуну элинин сый-урматына бөлөнгөн кишилеринин бири. Качыбек аба Бүлөлүнүн чатынан жамандык чыкпайт, жетекчинин жакшы иштешинен, ал эми элдин ынтымак жашаганынан өткөн жакшы нерсе жок дейт. Жаштар жапатырмак мылтык, балта көтөрбөсө экен деп мектеп окуучуларына насаат айтабыз. Бирөө кесип жатса башкабыз унчукпасак болбойт. Анткени бүт токойлорду өзүм өстүргөн балдарымдай эле сезем, алардын арасында жашап

жатам деп, бул жердин коен жатагынан бери билип, кайсыл тоодо эмне барын айтып отурса кеби түгөнчүдөй эмес.

Чынында эле адам колунан жаралган карагай-кайың токойлорунун ичинде туш келди, түшүнүксүз, жарым ортодон кыйылган дарактарга кантип комментарий берээрибизди билбедик, бул жөн гана жапайычылык, таш боордук экен деп гана түшүнгөндөн башка айла жок. Ушул эле жерде кийинкиге үмүт жараткан токой питомниги жайгашыптыр. Миң сандаган ийнелерди сайып койгондой, карагайдын себилген уругунан жанданып чыгып келаткан майда көчөттөр чоң аракеттердин берекети. Эми аларды гигант дарак кылып асырап жетилткенге канча убакыт, канча мээнет кетээрин элестетип көрүнүздөрчү. Ушул тоолордун койнундагы жыгач үй – Качыбек абанын колунан салынган токойчунун үйү. Бул үйдө канчалаган адамдар акылды топтоп, таза абада эс алып, анан токойду көбөйтүүгө канчалаган жакшылык иштерге кадамдар жасалды экен!

Эл башкаруу азыркы заманда бир топ эле мүшкүл иш. Бүлөлү айыл өкмөтүнүн башчысы Адилова Бузирна аял экендигине карабай, бул иште эң тажрыйбалуу, такшалган жетекчи катары таанымал. Бул ишти аркалаган сегиз жылдын ичинде «Айылым - алтын бешигим» деген ураан менен иш алып барып, тынымы жок жашап келгенин жергиликтүү эл көп айтышат. Өкмөт башчысы Бүлөлүнүн токойлору учурда мурдагыга салыштырмалуу жылдан жылга суюлуп баратканын, чебер усталар чыгып, кайсы бир деңгээлде алар да таасир этээрин белгилей кетти. Токой мыйзамдарын турмушка ашырууда финансылык каражат жетишпегендиктен токой чарбасы менен биргеликтеги иш аракеттерибиз аздык кылат. Эл арасында заманбап таасирдүү семинарларды өткөрүү, бул үчүн эл аралык уюмдар менен байланыштарды түзүү керек. Мына ушул карагай-кайыңдуу 7-участок мындан 60 жыл мурда түптөлгөн. Аны тиккен жергиликтүү адамдарыбыздын алды 70-80 жашка чыкты. Өткөн жылдары Министерство уруксат берип коюп, көп кыйылып сыртка ташылып кетти деп тескейдеги токойду көрсөтөт. Мындай көрүнүш бүгүн да уланып келатканын өйдөдө айтканыбыздай, токтотконго чама жетпегендей шекилдүү.

Эми алайлыктардын күмбөздөргө кабыр көтөргөнүн айтсак, мурда бир жайга кабыр тургузуу үчүн 16 жыгач кетсе, азыр болсо бирден койсо да, бирок арчанын чоңдору кетип

калып жатат. Акча болсо эле кайсы өлчөмдө болсун таап жатышат, эл экен да, албетте, бул туура эмес ишти токтотуу кыйынга турууда. Браконьерликти ооздуктоо керек, жаратылышыбызга кылган кыянаттыгыбыз бүтүндөй мамлекетти артка тартууда, мунун өзү – кийинки муундар үчүн чоң «минус» деп үшкүрүнөт айыл башчысы.

Кыялданган зыян тартпайт демекчи, айыл өкмөтүндө мындагы токой байлыктарынан чын карагат, бөрү карагат сыяктуулардан вареньелерди цехтерде даярдап сатууга чыгарсак, дары-дармек чөптөрдү жыйнап кургатсак, ат унаалары бар, келген конокторго тейлөө көрсөтүп, туризмди өнүктүрсөк болот эле. Бул үчүн изденип каражат табуу ойлору бар экени колдоого арзыйт.

Айыл ичиндеги жыгач иштетүүчү цехтин устасы мүрзөгө кабыр үчүн жасап жатканын, бул негизинен мурдагы кыйылган каксоо арчадан, ал эми жаңыдан кыйып келген арчаны иштеткенге менин деле колум барбайт деп түшүндүрөт. Үй жасалгасын арча жыгачынан оймолоп-чиймелеп керемет чеберчилик менен колунан көөр төгүлгөн устачылыгын көрүп ыраазы болдук. Эски үйлөр бузулганда алардын жыгачтарынан кардарларга ар кандай буюмдарды жасап берем. Бул жыгачтарды жагып 10 мүнөт чай кайнатып отун кылгандан көрө, экинчи өмүр берип арчаны жашатып жатам деп өз өнөрүн балдарына үйрөтүп жатканы албетте жакшы.

Алайга тарткан сапарыбыздан көргөн-байкагандарыбыз негизинен ушул болду, урматтуу окурман. Ырасында эле азыркы күндөрдө токойлорубуздун экологиялык абалы, дегеле аларды коргоо жана сактоо маселелери бир эле Алайда эмес, бардык жерде талылуу бойдон калып келүүдө. Токойчулар отун кыйган, жыгач ташыган, браконьерлик кылган канчалаган адамдар менен чырлашат? Мындай түйшүктүү иш кээде токойчунун өмүрүнө коркунуч келтирип жатканынан да кабарыбыз бар. Байлыкка манчыркап, ашынып адеп күтүүнүн зарылдыгы барбы? Арбактарга арчадан кабыр тургузбай калсак эле элден чыгып калбасак керек. Дегинкисин тирүүлүккө шүгүрчүлүк кылып, тирүү арчаларды да бейжал садага чаппасак дейбиз!

«Заман Кыргызстан», май -2006

АРСТАНБАП АТАГЫН САКТАП КАЛСЫН ДЕСЕК, ЖАҢЫ БИЙЛИКТИН ЖАҢЫЧА МАМИЛЕСИ ЗАРЫЛ!

Биздин «ТүштүкТокой» жана «ЭкоТВ» өкмөттүк эмес уюмдар биргеликте даярдаган «Биз токойлорду сактасак, алар бизди сактайт» деген долбоорубуз БУУнун жана Интерньюс эларалык уюмунун колдоосуна ээ болуп, ал боюнча атактуу Арстанбап токойлорунун бүгүнкү абалынан кабар алуу максаты менен фото- жана видеокамера менен куралданып, дээрлик үч күндү токойлордо жана тоолуу айылдарда өткөрүп келдик...

Базар-Коргондон бурулуп Арстанбапка кеткен күнгөйтескей көчкүлөр коштогон жол менен баратып, бул жолдун туризмди өнүктүрүү максатында оңдолуп жатканын жакшыга жорудук, мындай жышаан келечекке жарыктын нурун бүлүлдөтүп тургансыйт.

Бейиштей жердин токоюн кыюу аргасыздыкпы, же ач көздүкпү, жаңгак уюлунун, же каптын баалуулугу эмнеде, эмне үчүн азыркы мыйзамдар токойду сактап калууда алсыз болуп жатат, деги токойду канткенде сактап кала алабыз деген суроолорду алдыбыздан чыккан ар бир арстанбаптыкка, же бул жердеги эл-журт башкарган адамдарга бергибиз келип бараттык...

Кыргыз элинин көп кылымдардан бери жашап келаткан уламыштары менен эпостору укумдан-тукумдарга көчмөн элдин турмушундагы кубанычтар менен кайгыларды, ар кандай окуяларды гана жеткирип келбестен, алардын ичинде сөзсүз түрдө жаратылыш темасын да камтыган. Кээ учурларда Жаратылыш – Эне, Жаратылыш – Жаратуучу элдик оозеки чыгармаларда кыйыр, же түздөн-түз каарман катары берилет. Биз айтып жүргөн бүгүнкү жаратылышты сарамжалдуу пайдалануу идеясы эненин сүтү менен кошо муундан-муунга өтүп келген. Жаратылыштын негизги байлыктарынын бири болуп адамдарга тамак-азык, үстүнө үй, жалпылап айтканда, өмүр-жашоо берген токой эсептелген. Жыгачтан көчмөн турмуштун ар кандай буюм-теримдери, алардын ичинен эң бир баалуу болгон – бешик, боз үйдүн кереге-ууктары, ээр, комуз, идиш-аяктар, үй эмеректери ж.б. жасалган. Адамдар токойдон ашыкча нерсени алган эмес, ага

жырткычтык кылбай, жаратылыштын ачуусун жана жакшылыктын баасын билишкен.

Азыркы заманда аң-сезимдин өсүшү, илим менен техниканын прогресстик кадамдары жаратылышты коргоону ого бетер оорлоштурууда. Анын ичинде эң биринчиден абаны кычкылтек менен байытып, таза суунун запасын сактап турган, түмөндөгөн байлыктын булагы болгон токойлордун дүйнөдөгү абалы оор бойдон калып келүүдө.

Кыргызстанда болсо, өзгөчө анын түштүгүндөгү дүйнөдөгү жалгыз, сейрек жаратылыштуу, реликттик, биотүрдүүлүктүн генефондук мааниси бар жаңгак мөмө-жемиш токойлорунун бүгүнкү абалы биздин оюбузча кечиктирбестен чукул иш-аракеттерди көрүүнү талап кылып турат десек жаңылышпайбыз.

Жаңгак токойлору – баалуу жыгачтарды алуунун булагы, жаңгак жыгачы бекемдүүлүгү, катуулугу, туруктуулугу, кооздугу менен өзгөчөлөнүп, элдин тиричилигинде кеңири пайдаланылат. Андан эң жогорку баалуу мебелдердин түрлөрү менен буюмдар жасалат. Ал бекемдиги, бирок оор эместиги менен айырмаланып, ийилүү жана жарака пайда болуу коркунучу жок. Түсү карамтыл келип, көп учурда кооз сүрөт формасына ээ. Мына ушундай көптөгөн жакшы сапаттарынан улам жаңгак жыгачы куралдардын кундагын жасоодо эң алдыңкы орундарды ээлейт.

Жакынкы эле 1960-75-жылдардын аралыгында токой чарбалары Тула курал-жарак заводу үчүн жаңгак жыгачтарынан даярдалган продукциялар жөнөтүлсө, 1994-97-жылдары Кыргыз-Америка биргелешкен «РегияЖаңгак» ишканасы иштиктүү жаңгак жыгачтарын жана уюлдарды даярдап жөнөтүшкөн.

Жаңгак дарактарынын сөңгөктөрүндөгү өсүндү уюлдарынын (кап деп аталат) салмагы 50 кг дан 500 кг чейин жетип, булардан жука тилинген фанералар менен мебелдер жана жасалгалар капталат. Ушул уюлунун өзгөчөлүгүнөн жаңгакты жыгачтын падышасы, мрамору десе да болот. Алсак, 1896-1926-жылдардын аралыгында Франция менен Англияга эле 500 т жакын жаңгак уюлу даярдалып жөнөтүлгөнү белгилүү, ошол мезгилде 1 кг уюлдун баасы 1 кг күмүштүн баасына барабар болгондугу бекерден эместир.

Азыркы кезде жаңгактын түрдүү продукцияларына болгон талаптары өсүп жаткан өлкөлөргө АКШ, Англия, Германия, Швейцария, Турция, Пакистан ж.б. өлкөлөрдү кошууга болот, бирок, анын сыры катары бааланышында маселе эң эле талылуу бойдон калып келатат.

Экинчи дүйнөлүк согуш жүрүп жаткан кезде Уинстон Черчилль Иосиф Сталинден Кыргызстандын түштүгүндөгү жаңгак токойлорун пайдаланууга сураган, Сталин бул эмне деген токойлор экендигин аныктап келүү максатында атайын экспедиция жөнөткөн деген сөз тарыхта чынында эле орду барын көпчүлүк билет.

Бул боюнча муну айта кетсек болот, 1944-45-жылдары академик В.Н.Сукачевдун жетекчилиги астында СССР ИАнын атайын экспедициясынын курамында 3 академик, илимдин 12 доктору – профессорлор, 24 кандидаты, 62 илимий кызматкерлер, 80 тейлөө персоналы болуп, бул атайын экспедиция жаңгак мөмө-жемиш токойлорун ар тараптуу изилдөө, абалын аныктоо, баа берүү, коргоо боюнча бир катар сунуштарды киргизүү менен чоң көлөмдөгү иштерди аткарган.

Бул токойлордун ошол кездеги абалын жана маанисин изилдөө менен аларды сактап калуу, андан ары өнүктүрүү жана пайдалануу максатында ушул түштүк-кыргыз экспедициясынын «Түштүк Кыргызстандын мөмө-жемиш токойлору жана аларды пайдалануу» деген эмгегинде (1949) бир топ жүйөлүү жыйынтыктарды чыгарган: «Чыгыш Фергананын сугат иштерин камсыз кылып турган жана бул гүлдөгөн оазистин тиричилик негизи болгон суу ресурстарынын сакталышы мөмө-жемиш токойлорунун абалы менен эң тыгыз байланышта турат. Токойлордун жок болушу – бул аймактын суу булактарынын көп бөлүгүнүн соолушуна, ал эми жазгы максимумдун эсебинен агымдын режиминин өзгөрүшүнө алып келип, жайкысын сугатты талап кылуучу талааларды суу менен жетиштүү камсыз кыла албай калат».

Учурда Арстанбап айыл өкмөтүндөгү жергиликтүү калктын саны 16 миңден ашып, турак-жай курам дегендерге бир эле Арстанбап токой чарбасынын токой фондусунан 50 гектардан ашык жер бөлүп бердик деп отурушат. Минтип токойлорго сүңгүп кирип бара берсек, алар улам тоого карай чегинип, аянттары кыскарып, дарак-бадалдардын түрлөрү азайып, арасындагы жаныбарлар дүйнөсү жоголуп, топурак

кыртышы бузулуп отурса атактуу жаңгак-мөмөжемиш токойлору жөнүндө кийинки урпактар китептерден, же уламыштардан гана билип калаарында шек жок.

Жалалабат тараптан Базар-Коргон районуна кире бериште Турпак-Белдин жакабелинде канчалаган гектар бош жерлер жатат? Жанындагы суу сактагычтан, же башка булактардан суу түтүктөрүн тартып, каналдарды казып суу чыгарып, кайракы жерлерди кулпуртуп өзгөртүп, айыл массивдерин түптөөнү келечекке максат кылуунун зарылдыгы бар. Ушунун өзү Арстанбаптын элин райондун төмөнкү зоналарына – түздүктүү жерлерге көчүрүү, ошондой эле токойлуу аймактардагы турак-жай үчүн жер маселесин чечкендик болоор эле деп ойлойбуз.

Өткөн совет мезгилиндеги жыгачты иштетүүчү цех (ДОЦ) токой чарбасынан жеке менчикке сатылып кеткен. Станоктор эскирип, мурда мебелдин эң сапаттуу түрлөрү чыгарылып турган болсо, азыр алар үчүн жыгач сырьесунун ж.б. материалдардын жоктугунан дээрлик иштебей турат. Ошол эле учурда элдин ичинде жаңгактын жыгачын эң сонун иштеткен легалдык эмес жеке чакан цехтердин саны өсүп бараткан тенденциясы байкалат. Жергиликтүү калктын талаптарын канааттандыруу үчүн сандык, жаван, идиш-аяктын түрлөрүн, үйдүн декоративдик тепкичтерин, карниз, сервант, шкаф сыяктуу ички жасалгаларын, ал эми туристтер үчүн ар кандай сувенирлерди жасап чыгаруу колго алынган.

Токой чарбасынын жапайы мөмө-жемишти иштетүүчү цехин болсо «Келечек» АК сатып алып, учурда бир аз болсо да иштетип жатканын, бирок жергиликтүү эл токойдон терилген алманы арзан сатып алып жатканына, кээде терилген алма өткөрүлбөй ордунда тонна-тонна бойдон чирип-жоголуп жатканына нааразы. Түшүмдүү жылдары бул токойлордон жаңгак менен алманы үч миң тоннадан, миң тонна алча, алты жүз тонна мисте, жүз тонна долононун, жыйырма тонна ит мурундун ашын, ошончо бадамды жыйноого мүмкүнчүлүк бар экендиги бул табигый байлыктардын чоң потенциалынан кабар берип, ушунун өзү аларды акыл-эстүү жана сарамжалдуу пайдалануунун келечектүүлүгү шарттап турат.

Токойдон табы күчтүү дешип отунга долоно, акчечек, алманын жыгачынын кыйылып жатканына буларды экинчи сорттогу дарактар дегендей анчейин маани беришпейт. Мөмө-жемиш токойлорундагы биологиялык ар түрдүүлүктүн

негизи ушулар экенин мындагы элдердин түшүнүүсүнө канчалаган жылдар керектигин айтуу кыйын.

Арстанбап айылынын көчөлөрүндө үйүлүп жаткан суу түтүктөрү бир нече жыл мурун мында миниГЭСтин куруу пландаштырылганда ташылып келинген. Эгер миниГЭС курулуп калса, электроэнергияны кененирээк пайдаланып, эң биринчиден отун үчүн токойго басым кыйла төмөндөйт эле дейт эл билермандары.

Базар-Коргондун базарында атамзамандан бери токойдун отуну сатылып келе жатат деген кеп бар эмеспи, ошого кызыгып, атайын барып, отун бүгүн да сатылып жатканына күбө болдук. Чынында эле долононун, алчанын, ак чечектин тыкан жыйылган тоодой үймөктөрү, дааналап сатылып жаткан дөңгөчтөр, жарылган жыгачтар бизди таң калтырбай койгон жок. Канчалаган жылдардан бери нечен миңдеген метр куб токой кыйылып келгенин элестетүү жүрөктү үшүтөт.

Ал эми ушул тапта жаңгак токойлорундагы бирден-бир, же эң көйгөйлүү негизги маселе жогоруда айтылгандай, бул – жаңгактын уюлу, же кап деп аталган өсүндү. Анын тегерегинде түгөнбөгөн маселелер, суроолор бүгүн да жок эмес. Учурда КТРден «Адилет» берүүсү уюлдун учугун чубап, анын соңунда облрайпрокурорлор кызмат ордуларынан жөндөн-жөн жылмышпаган болушу керек. Ал эми Кызыл-Үңкүр токой чарбасынан куралданган адамдар токой чарбасынын токойчусу менен директорун опузалап, жаңгактын жыгачын КАМАЗдарга жүктөп алып кетишкенин, Кара-Суудан 20, Анжыяндан 15 машина жаңгак жыгачы кармалганын «Азаттык» радиосу билдирбеди беле. Ушул эле жылдын соңку мезгилдеринде жаңгактын жыгачы менен уюлун уурдоодо уюшкан кылмыштуулукка милиция кызматкерлери аралашканын жергиликтүү Сыргак-Чубак дегендердин мисалында көпчүлүк эл айтып жүрөт.

Арстанбаптын аймагынан чыга бериштеги экопосттун журналына катталаган маалымат боюнча октябрдын алгачкы эки жумасынын ичинде эле 13 кап, же жаңгак уюлу ташылып кеткенине күбө болдук. Бул эми мурдагыдай көп чыкпай калганы дейт посттогу кызматкер. Көп чыкпай калганы күнүнө бирден туура келип жатса, анда эле дүйнөгө белгилүү жаңгак токойлорубузду шору али көп кайнаарынан шек санабай эле койсок болчудай.

Арстанбап токой чарбасынын директору Кулуев Арстанбек айткандай, журналисттер арыктагы сууну тартып алып, анан аны теледен сел жүргүзүп жибересиңер дегени чарбадагы чатак иштер сыртка чыгып кетпесе экен дегендей чочулоону билдирип тургансыйт.

Айыл өкмөтүнүн эл депутаттарынын сессиясында жаңгактын жыгачы менен уюлун кыйып, ташып кетүүнү токтотуу зарылдыгы боюнча Президент К.Бакиевге чейин атайын кайрылуу кабыл алынганын айтышып, бирок буга чейин деле бул маселе менен ар кайсыл инстанцияларга кайрыла берип, арга калбагандай болдук эле дешет жергиликтүү карапайым калктын өкүлдөрү.

Жаңы бийлик элге-журтка жерге үмүт байлатып, дүйнөдө тендеши жок бул токойлордун баркына баа бере албаса, аларды сактап, коргоп калууга ишенич жаратпаса, ушул токойлордун берекеси болгон табигый продукцияларынын тоолуу Кыргызстандан дүйнөлүк рынокко чыгуусунун келечегин ачпаса, алардын улуттук экологиялык жашыл маркага ээ болушун камсыз кыла албаса, анда бир эле биздин өлкөбүз эмес, бүтүндөй Азия, планета жакынкы эле ондогон жылдарда бул эң баалуу токойлордон кол жууй турганыбыз турган кеп.

«Шоокум» журналы, 2006

ОШ ҮЧҮН ОЛУТТУУ ОЙЛОНУП, ЧЫНДАП ЖҮРӨК ООРУТСАК

Ушул жылдын жаз айларында эң биринчиден түштүктүн ыйык борбору болгон Ош шаарынын тургундары, жаштарга билим жана тарбия берүү системасындагы, илимий жана коомдук чөйрөдөгү ишмерлер катары айрым конкреттүү маселелер боюнча өз оюбузду да билдирүүнү туура таап, шаардык Кеңештин депутаттар тобуна жана шаардын мэринге кайрылганбыз.

Бул боюнча туура бир ай мурда мэр Сатыбалды Чырмашевдин жылуу кабыл алуусунда болуп, андагы пикир алышуу биз үчүн өз ара пайдалуу болгондугун белгилей кетели. Ал эми кечээ жакында мэриянын аппаратынын жетекчиси Сүйүнбай Кадыров менен кезигишип, маселе

боюнча дагы бир ирет талкуу болгону оюбузду коомчулук алдына алып чыгууга түрткү болду.

Окурмандарга түшүнүктүү болсун үчүн кайрылуубуздун мазмунуна бир аз токтоло кетели. Бүгүнкүдөй өткөөл мезгилдин шарттарында мурдагы бар нерсени түп тамырынан өзгөртүп жиберүү иштери, балким, жашообуздун айрым тармактарында ылайык келээр, бирок шаарды көрктөндүрүү жана жашылдандыруу иштериндеги «бөрк ал десе, баш алгандай» аракеттер негизсиз жана туура эмес болуп келаткандыгын биз мурдатан эле гезит беттеринде да билдирип келген элек (*«Ош жаңырыгы», 2000-ж. 15-март. «Эхо Оша», 2003-ж. 1-март. ж.б.*).

Күнүмдүк турмуш менен алпурушуп жүрүп, кайдыгерлик каптаган карапайым эл мурдагы совет мезгилиндегидей гезитке чыккан сын макаланы талкуулап, колдоп кетет деген ойдон алыс болсок да, соңку жылдарда шаарыбыздын көчөлөрүндөгү бак-дарактардын эмне үчүндүр интенсивдүү тасырайта буталып, токолдоп салууга, алтургай жөн эле тең ортосунан бөлө кыркып таштоого дуушарланып жаткандыгына жана жыл сайын жашылдандыруунун эки айлыгы өзүнүн маанисинде эмес, жашылдандырабыз деп акча коротуунун эки айлыгы маанисинде өтүп жаткандыгына бийликтин тиешелүү бутактары көңүл бурушаар деп үмүттөнгөндүгүбүздү айта кетели.

Мисал катары белгилей кетсек, Оштун 3000 жылдык мааракесине карата Ысык-Көлдөн алынып келип, шаардын булуң-бурчтарына тигилген миң сандаган карагай-кайың кайда учуп кетти, алардын көктөбөй калышынын себеби эмнеде, канча каражат асманга сапырылды? Буга жоопту, балким, ошол иш боюнча тергөө жүргүзгөн органдар берип жүрүшпөсүн?

Ал эми бак-дарактарды формовкалоо тилекке каршы, алардын биологиялык өзгөчөлүктөрүнө карабастан, туура эмес методика боюнча азыр да улантылып келүүдө. Мындай аракеттер соңунда орду толгус зыяндарды алып келээри жөнүндө эч ким ойлонбогондой сыяктуу. Мисалга, эң алгач ушундай токолдоого туш келген көп сандаган дарактардын абалы арадан 10 жыл өтө электе көз алдыбызда чирип, көңдөйлөнүп, илдетке кабылганын кантип көрбөйбүз? Аларды эми түбүнөн алып таштагандан башка айла барбы?

Демек, жыл өткөн сайын биринин артынан бирин алып таштап отурсак, таптакыр дараксыз калып калбайбызбы?

Мындан сырткары чоң шактары, жылдык бутактары алынып ташталган, толук токолдонгон дарактар жалбырак алып, абаны тазалоо функциясын аткара баштаганга чейин абада чаң, уулуу газдар ири көлөмдө кармалып турушу турган кеп. Бул позициядан алып караганда дарактар абаны тазалап, салкындатып, аны кычкылтек менен байытпай, же шамалдын күчүн азайтып, үйлөрдү, имараттарды чандан, түтүндөн, газдардан сактабай эле отун үчүн өстүрүлүп жаткандай сезилет.

Дегеле коомубуздун психологиясында Ош дегенде анын традициялык пейзажынын бекем сиңип калганынан, тактап айтканда алашалбырт жаз мезгилинде Сулайман-Тоонун фонундагы талаа четиндеги токол дарактар байыртадан бери эле Оштун символундай элес калтырып келгенинен арылуу керек го акыры! Же биз саламаттыгы чың, ар кайсыл түрдөгү бийик ноодалуу дарактар менен жанаша жашагыбыз келбейби?

Агротехниканын дээрлик толук сакталбагандыгынан шаар четинде жаз айларында отургузулган көчөттөр, тигилген бактар жетиле албай, өлүп жок болууда. Бул боюнча жашылдандыруу чарбасы менен катар токой чарбалары да көчөттөр отургузулуп жаткан объектилерди көзөмөлгө алуусу зарыл. Бул эки мекеме үчүн жылдын ушул мезгилинде башкасын кое туруп, мындан ашкан маанилүү иш болбош керек деп ойлойбуз. Азыркы кезде жашылдандыруу иштери эптеп-септеп эле, эктик-тиктик, кыйратып бүттүк менен жүрүп, бул көрүнүштөр бир эле Ош үчүн эмес, башка шаарларда, райондордо, айыл жерлери үчүн да мүнөздүү болуп баратканы, ошентип буга эң кайдыгер мамиле жасалып жатканы өтө өкүнүчтүү.

Шаардын көп микрорайондорунда бак-дарактуу парк, скверь жана аллеялар азырга чейин жок, болсо да түрдүк составы, же дарак породаларынын ассортименти жарды жана эң жупуну. Андыктан жергиликтүү мажүрүм тал, терек, кайрагач, ак чечек ж.б.у.с. түрлөрдөн башка дарактардын ассортиментине интродуценттерди – лиственница, кызыл карагай, көк карагай, эмен, липа, каштан сыяктуу жаңы түрлөрдү жана декоративдүү формадагы бадалдарды көбүрөөк аралаштыруу максатка ылайык.

Соңку жылдарда дарыяларды, каналдарды жээктете бак-дарак тигүү мындай турсун, тескерисинче, мурдатан өсүп келген жүз жылдык тал-теректерди кыйып, чарбалык керектөөлөргө жумшап жиберген учурлар аз эмес. Саздактуу (мисалга, Кеңеш айылы тарабындагындай), же кургап какшып жаткан жерлерге (андай жерлер шаардын тегерегинде толтура) суу чыгарып, бак тигүүнүн методикасын иштеп чыгууга, мындай иштерди элдик акцияга айлантууга бир эле финансы каражаттары жетпей жатабы, же эркибиз, билимибиз менен акыл-эсибизби?

Оштогу дагы бир жүрөк өйүгөн көйгөйлүү маселе катары муну айтсак, канча сугат жерлер турак-жай курулушу үчүн чекке берилип кетти, бул канчага чейин уланат? Түштүктүн шартындагы ансыз да таңкыс жер маселесин андан бетер оорлотуп жатканыбызды эмне үчүн түшүнбөйбүз? Жер элди багат эмеспи. Анын азайып отурганы өндүрүлгөн продукциянын жылдан жылга мыйзам ченемдүү кымбатташына алып келип жатканы эч кимди ойлондурбайбы? Биздин шартыбызда сугат жердин алакандай аянты да ар кандай байлыктан кымбат экендигин эмне үчүн алиге чейин түшүнө албай келебиз? Экономикабыздын, жашообуздун туңгуюкка капталып, оңоло албай жатканыбыздын башкы себеби да ушул болуп жүрбөсүн?

Ошол эле учурда Ошко жакын тегеректе канчалаган какшып суу чыкпай бозоруп, ээнсиреп талаа болуп жерлер жатат? Кабат-кабат курулуштарга кеткен чыгымдардын бир аз эле чымчымын ошолорго жумшасак, алар гүлзарларга айланбайбы, эл жашаган жаңы кварталдар өсүп чыкпайбы, ал эми сугат жерлер канчалаган адамдарды тоюндурбайбы?! Бул боюнча мурдагы союз мезгилиндегидей бир сотых сугат жердин башка багытка алынышы үчүн кандай жогорку жоопкерчилик болгондугун атаганат деп эңсеп алгандан башка айла калбадыбы?

Кавказ республикаларындагы шаарлар менен айыл-кыштактардын кандай жерлерде жайгашканын эстеп көрөлүчү. Алар эмне, түз жери жоктугунан тоо-ташты боордоп биринин үстүнө бири үй салып жатышыптырбы? Мунун себеби алардын суулуу жердин кадыр-баркын баалай билген ата-бабасынан келаткан ыйык парз, эреже-салтты туту билишинде болуп жүрбөсүн?

Эгерде жер ресурстарын бүгүнкүдөй интенсивдүү темп менен турак-жай үчүн ажыратып берүү боюнча регионалдык саясатты түп-тамырынан өзгөртпөсөк, же ошого жараша шаарда өнөр жай өнүкпөсө, жумуш орундары көбөйбөсө, анда урбанизациянын мыйзамдарына такыр ылайык келбеген «агломерациянын оштук варианты» жакынкы мезгилдерде орду толгус зыяндарга кептелиши айдан ачык.

Ошто көчөлөрдү да каштандуу, кайыңдуу, клендуу деп атай тургандай кылабыз деп ниет кылуу албетте жакшы, ал эми аны турмушка ашыруу кандай кыйынчылыктар аркылуу гана мүмкүн экендигин айтуу кыйын. Канткен менен бел байлап, мындай чоң маанилүү, Кудайга жаккан чырпык сайып, чынар кылып жетилтүү үчүн адил ишти баштоонун, ошондой эле таланып-бүлүнүп жаткан жерлерге адамча, акыл-эс менен мамиле кылуунун өзү эрдикке тете болоор. Мындай иштерди шаардын жашоочулары, алардын ичинде алдыңкы катарда биз да чын-дилибизден колдоор элек!

Эми бул маселелерди чечүү боюнча биз төмөндөгүлөрдү сунуш кылаарыбызды айта кетели:

1. Учурда шаардын көчөлөрүндөгү, бактардагы, парк, скверь, аллеялардагы дарактарды туура эмес формовкалоо (түптүз маанисинде айтканда – токолдоо) тез арада токтотулушу керек. Троллейбустун жана электрдин зымдарына жолтоо болуп жатат дегендин өзү негизи жок. Анткени Оштон алдаганча бак-дарактуу, троллейбустуу, керек болсо трамвайлуу (Душанбе, Ташкент, Москва ж.б.) шаарларда да дарактарды биздегидей формовкалоо жүргүзүлбөйт. Муну менен биз өзүбүздү-өзүбүз жүдөтүп жатканыбызды түшүнсөк. Анткени жыл сайын токолдонуп турган дарактар интенсивдүү жалбырак алып, аларды шыпырып-тазалоо да көп убарагерчиликти жаратууда. Жалбырактардын дарак башында шактардын ичинде көп топтолуп, кыш ичи кала бериши айрым зыянкеч курт-кумурскалардын көбөйүшүнө шарт түзүүдө. Көчөлөрдү түнкүсүн жаркытып туруучу мамылардагы лампалардын да бийиктиги дал ошол шактар менен барабар болуп калып, алардын арасынан жарыктын таркалышы кыйын жана эффектиси анчейин сезилбейт;

2. Шаардын жашылдандыруу чарбасы тарабынан дарак-бадалдарды формовкалоонун, алардын жаңы түрлөрүн интродукциялоонун жана көбөйтүүнүн атайын программасы,

анын долбоору, же бул боюнча конкурстар иштелип чыгып, ММК аркылуу жарыяланса, элдин пикирин да угууга болоор эле. Окумуштуулар иштеп чыгып беришсин деп карап отурбастан, заман талабына ылайык ошол ишканынын нанын жеп жаткандан кийин бир аз изденүүчүлүктү көрсөтүп, компотенттүүлүктү далилдеген мындай идеялар, демилгелер да ошол жерден чыгышы шарт;

3. Жергебиздеги сугат жерлердин ансыз да таңкыс шартында аларды жеке үй жана турак жай курулуштарына интенсивдүү ажыратып берүү аракеттери шаардык бийлик структураларында кайрадан каралып чыгып, жерге болгон мындай сарамжалсыздыкка бөгөт коюу зарыл. Жер ресурстарына акыл-эс менен мамиле кылып, бул маселеге радикалдуу чара көрүү республиканын түштүгүндөгү баш шаары болгон Оштон башталбаса, кайдан башталмак? Антпесе шаардан Алай, Өзгөн, Кара-Суу, Ноокат ж.б. багыттары боюнча чыгып бараткандагы жолдордун бойлору, дегеле бүтүндөй түштүк региону боюнча кеңири кулач жайып бараткан бул тенденция келечекте жакшылыкка алып келбейт;

4. Шаардыктарга турак-жай жана үй куруу үчүн жерлерди ажыратып берүү маселелери шаарга жакын ээн талаа болуп жаткан кайракы бош участкардуу суу насосторун орнотуп, жаңы каналдарды казып суу чыгарып өздөштүрүү аркылуу чечилгени оң. Өз учурунда Оштун түштүк («Бир адыр», «Тогуз адыр»), чыгыш («Он адыр») райондорунун өсүп чыгышы да экономикалык-чарбалык зор мааниге ээ болгон сугат жерлерди аяп, аларга жоопкерчилик менен мамиле кылганга байланыштуу болбодо беле!

Эми айта берсек, шаардын мэриясы менен биргелешип аткара турган иштер албетте көп. Кайсыл гана ишкана-мекеме болбосун, же жеке инсанбы, айтор, Оштун бүгүн жана келечекте гүлдөп өсүшү үчүн аз-аздан, акылыбыз жеткенчелик кол кабыш кылсак баарыбыз үчүн пайдалуу.

Биз тараптан аз болсо да аткарылган иштер мэриянын жылуу пикирин жаратып, анын колдоосуна ээ болгону биз үчүн зор стимулду жаратты. Мисалга, Оштун Данги каньонунун аймагында Ак-Буура жээгиндеги 2 га аянттагы ар кандай сортименттеги токой багын таштак кыртыштын катаал шартында түптөгөнүбүз, жаратылышы уникалдуу бул аймакты бүтүндөй эле шаардын карамагына кошуу, ал жерди шаардын кызыкчылыгында рекреациялык максатта

комплексүү пайдалануунун келечеги зор экендиги, ошонун негизинде экинчи борбордун келечек инфраструктурасын өнүктүрүү жөнүндөгү сунуштарыбыз бүгүнкү күндө көп эле кубаттап-колдоолорго ээ болуп жатканы бул маселеге улам кайрылууну шарттоодо.

Кийинки кездерде «Сулайман-Тоо» улуттук музей коругунун айланасында анын Ош шаарынын эмес, областтык администрациянын ээлиги астында тураарын угуп-билгендердин арасында бир кыйла түшүнбөстүктөр болуп жатканына күбө болуп жүрөбүз. Албетте, мыйзам ченемдүү суроо туулат: Сулайман-Тоосуна ээ боло албаса, анда Оштун эмнеси шаар, эмнеси борбор? Ушул позициядан алып караганда ар кандай мейман-коноктор, делегациялар келгенде гана тоого көңүл бурулуп, калган убактарда анын көбүрөөк кароосуз калып жатканы ойлоно турган маселе. Себеби тоонун диний жана зыяраттык мааниси алмашылгыс экендиги башкы орунда болушу зарыл. Сулайман-Тоо мусулман дүйнөсүндө экинчи Мекке катары бааланарына өз деңгээлинде баа бере албай келебиз. Аны ар кандай эс алуулар үчүн пайдалануу, жасалма жол менен артыкча жашылдандыруу жана сугаруу, алтургай түрдүү жаныбарларды байырлаштыруу аракеттери чектелүүгө тийиш. Бул маселе толугу менен биздин оюбузча тоонун түздөн-түз шаардын карамагында болушу менен гана чечилиши мүмкүн. Анткени Оштун ар бир таны, ар бир кечи, өткөргөн ар бир жарык күнү Сулайман-Тоодон ажырагыс. Шаардын жашоосу, көркү жана бардык жетишкендиктери ыйык тоонун абалына гана байланыштуу болоорун эстен чыгарбасак.

Жыйынтыктап айтканда Оштун экинчи борбор шаар катары кеңейиши, ар тараптуу өсүп-өнүгүшү олуттуу ойлонуп, туура чечимдерди кабыл алууну талап кылаары талашсыз. Ош учурдагыдай Сулайман-Тоосу, Ак-Буурасы менен гана эмес, жаратылышы жомоктогудай кооз Даңги капчыгайы менен да даңктана алаар мүмкүнчүлүгү кең. Байыркы Ош, бүгүнкү Ош жана келечектеги Ош дайыма өз ордуна бекем ээ болушун Жараткандан тилеп, Ошто жашап, иштеп, өмүр кечирүү nasiби буюрган инсандар аны сүйбөй, аны менен сыймыктанбай кое албайт. Ал үчүн чындап жүрөк орутуунун өзү чоң канаат жана чексиз бакыт!

«Ош жаңырыгы» гезити, 2006

ЖӨЖӨНҮ КҮЗДӨ, КӨЧӨТТҮ КӨКТӨГӨНДӨ САНАЙЛЫ

Ош мамлекеттик университетинде болуп өткөн «Март айындагы революциядан кийинки Кыргызстандын өнүгүү перспективасы» деп аталган илимий-практикалык конференциянын университеттин эколог-окумуштуулары тарабынан уюштурулган «Ош шаарын жашылдандырып көрктөндүрүүнүн бүгүнкү абалы жана келечеги» боюнча секциялык ишинин (тегерек столдун) катышуучулары жана анын жыйынтыгы боюнча азыноолак маалымат жалпы коомчулукка жеткени максатка ылайык деп бир пикирге келишкендигине байланыштуу секциялык ишти жана тегерек столдо аңгемелешүүнү уюштуруп, алып баруучу тарабынан ушул макала даярдалган.

Бир топ жылдардан бери жыл сайын март жана апрель айларынын Ош шаарында көрктөндүрүүнүн жана жашылдандыруунун эки айлыгы болуп жарыяланышы шаардын канчалаган башчылары алмашпасын, эстафета сымал нукка түшүп калганы, бүгүн да соңку мэр Ж.Исаковдун жеке демилгелери менен бул боюнча тийиштүү иш-чаралар аткарылып жатканы тургундар тарабынан жылуу кабыл алынууда. Анын түштүк борбордун босогосу болгон Ош аэропортунун жолдоруна, шаардагы ири имараттардын айланасында, кең көчөлөрдө арча ж.б. көчөттөрдү отургузууга дайыма катышып жүргөнүн жергиликтүү телеканалдар аркылуу көрүп баалап келебиз.

Шаарды көрктөндүрүү деген түшүнүк, албетте, бир эле жашылдандыруу менен чектелбейт, ал өзүнө эң биринчиден айлана-чөйрөнүн тазалыгын, имараттар менен курулуштардын аккураттуулугун, алардын ички жана фасаддык сырткы көрүнүш келбетин, жолдордун жакшы абалын, түнкүсүн жарык менен камсыз болушун ж.б. жагдайларды ассоциациялайт. Бирок кантсе да көрктөндүрүү иштеринде жакабелди жашылдандыруунун мааниси эң эле орчундуу десек жаңылышпайбыз. Маселен, Ошту анын турак-жайлары, башка имараттары, көчөлөрү канчалык жыш жайгашкан болсо, ошончолук жыш өстүрүлгөн жашыл массивдерсиз көркүн элестетүү мүмкүн эмес.

Бирок акыркы жылдар аралыгында шаардын көчөлөрүндөгү, бак-скверлердеги, парктардагы дарактарды катар токолдоп формовкалоо туура эмес жүргүзүлүп жатканы көңүлгө алынбай келүүдө. Бир топ ондогон жылдарда жетилип, бараалына келип бой керип турган дарактардын негизги шактары алып салынып, алтургай көп учурда дарактын өзүн тең ортосунан бөлө кыйуу кадимки көрүнүшкө айланды. Муну менен алардын саламаттыгына доо кетип, ар кандай илдеттер жана зыянкеч курт-кумурскалар жабышып, ажал менен арбашып куурап бараткан келбетине боор ооруйт. Эми болсо мындай дарактар түбүнөн кыйып жыгытууга туш келип жатканын шаарыбыздын ар кайсыл көчөлөрүнөн көрүүгө болот. Оштогудай мындай көрүнүш башка шаарларда, же өлкөлөрдө жүргүзүлбөй тургандыгы айтылса да маани берилбей келүүдө.

Бул боюнча Ош мамлекеттик университетинин Окумуштуулар Кеңешинде март айында атайын маселе каралып, тиешелүү чечим кабыл алынып Ош шаардык мэри Ж.Исаковдун атына кайрылуу жөнөтүлгөн.

Университеттин эколог-окумуштууларынын демилгеси менен ушул маселени чечүүнүн жолдору туурасында пикир алышууну көздөгөн тегерек стол уюштурулуп, анын катышуучулары Ош шаарынын вице-мэри С.Юсупова, жашылдандыруу чарбасынын башчысы Ж.Маматов, Ош областтык аймактык айлана-чөйрөнү коргоо башкармалыгынын адиси М.Мамажанов, Ош областтык токой чарба башкармалыгынын бөлүм башчысы Ы.Эргешов, Ош шаардык Кеңешинин депутаты, ОшМУнун проректору, доцент А.Асанов, ОшМУнун проректору, профессор Т.Жумабаева, география жана жаратылышты пайдалануу факультетинин профессорлору К.Матикеев, А.Низамиев, табият таануу факультетинин илимпоздору, доценттер О.Коланов, Т.Эркебаев, С.Абжамилев ж.б., ошондой эле өкмөттүк эмес уюмдардын өкүлдөрү, аспиранттар жана студент жаштар болушту.

Тээ биздин замандарга чейинки убактарда эле, айталы байыркы Египетте, Грецияда, Римде, Кытайда, кийинчерээк Японияда, Индияда, андан соң Европада адамзат цивилизациясынын таркалышында жана тарыхый өнүгүшүндө дарак тигип, бак сайып, ири жашыл массивдерди кол менен жаратуунун бай тажрыйбалары топтолгону белгилүү.

Алардын тигил, же бул максатта түптөлгөнү, кайсыл жерде жайгаштырылганы, башкача айтканда функционалдык өзгөчөлүктөрү туура негиздөөнү жана терең изилдеп үйрөнүүнү дайыма шарттап келген.

Ал эми бизди кабатырланткан маселе, ошол жашыл массивдердин Ош шаарындагы бүгүнкү абалы экени болуп, адистердин айтуусунда Ош шаарын көрктөндүрүүгө быйылкы жылда 12 млн сом бекитилип, анын ичинен 3 млн сому жашылдандырууга каралган. Бул каражаттарды негизинен жашылдандыруу чарбасында иштеген 120 кишинин айлыгы, түрдүү техникалык чыгымдар жана питомник иштери түзөт. Союз мезгилинде эң эффективдүү иштеген жашылдандыруу чарбасынын 2 питомниги бүгүн экөө тең түп-тамырынан бери жок болгону таң калтырчу жаңылык деле болбоду. Жашылдандырууга каралган каражаттардын өлчөмү өтө эле аз экендиги албетте, талаш туудурбайт, бирок экинчи борборубуздун бюджетти биринчиникине караганда мүмкүнчүлүгү да өтө эле чектелүү экендиги айланы курутуп келатканы жалпыга маалым.

Шаарыбызды көрктөндүрүү, аны таза сактоо ар бир тургундун милдети жана парзы болууга тийиш деп белгиледи шаардык Кеңештин депутаты, проректор А.Асанов. Шаардын экологиясы боюнча кандай гана сунуштар-пикирлер болбосун сессияда кенен талкуулоого алынып чыгышын туура деп эсептеп, ушул жолугушууда да бул боюнча кандайдыр бир резолюция, рекомендация, же кайрылуу кабыл алынышын жана мындан кийинкиге тийиштүү илимий иштеп чыгуулар болушуна кадам жасалса туура болот эле деген оюн ортого салды.

ОшМУнун профсоюз комитети тарабынан демилге көтөрүлүп, шаардын вице-мэри Н.Мамасадыков катышып, 2005-жылдан бери Ыйык Рамазан айында «Сулайман-Тоого колубузду суналы, ыйык тообуздун тазарганы – жүрөгүбүздүн тазарганы болсун!» деген экологиялык акция өткөрүлүп, ал ушул окуу жай үчүн салтка айланып калганын айта кетсек болот. Мына эми, андан бери Сулайман-Тоону сактоо, көрктөндүрүү, ага жаңыча мамиле кылуу боюнча атайын марафон да өткөрүлдү. Катышуучулардын арасында марафондун планы боюнча ачык маалымат жок, же элдин алдында отчет да болбой жатат, суу түтүктөн жамгыр менен сугаргыла деп израилдин үйрөткөнү эмнени көздөйт, дегеле

Сулайман-Тоонун кийинкиси кандай болот деген кўмөндүүлөр да жок эместиги байкалды.

Жыл сайын шаар боюнча көчөлөргө отургузулган миң сандаган көчөттөрдүн 90 пайызы же туура эмес отургузулгандан, же каралбагандан жок болот, эптеп эле акча коротууну токтотпойсунарбы деген профессор К.Матикеевдин суроосунан жашылдандыруу чарбасынын кызматкерлери туура жыйынтык чыгарышаарын айтышты. Чынында эле «Жылда туусам жылда жок, жылда жылаан жеп кетет» дегендей, ар жылы ишкана-мекемелердин баарын айдактап көчөт отургуз деп дурус эле аракеттерди көргөндөй болобуз, бирок кийинки жылы да алардын ордуна жаңыларын тигүү менен убараланып келгенибизди кантели? Ал эми токой адиси Ы.Эргешовдун пикиринде бүгүнкү күндө тилекке каршы, шаарда генпланга ылайык иш алып барылбайт, жашылдандыруу боюнча иштердин токой чарбалары менен эч кандай байланышы жок, жашылдандырууда жана дарактарды формовкалоодо агротехниканын эрежелери сакталбай келатканы эл арасында туура эле айтылып келүүдө.

Ар кайсыл дарак, же бадал өзүнүн биологиялык өзгөчөлүгүнө жараша, айталы, чанды, уулуу газдарды кармоочу, ызы-чууну басаңдатуучу, же көлөкө берүүчү касиеттерине карап тийиштүү кварталдарга, же көчөлөргө отургузулушу керек, муну Өзбекстандын Ташкен шаарынын, же алыс кетпей коңшу Анжыян, Ханабад шаарларынын мисалында көрсөк болот. Бизде болсо бул иштер эч кандай илимий негизи жок, чаржайыт жүргүзүлүп, тушкелген жерге колго тийген дарактарды тиге берип, башаламандык кеңири орун алып келүүдө деп эсептейт доцент Т.Эркебаев.

Доцент О.Колановдун азыркы учурдагы дүйнөлүк экологиялык проблемалардын келип чыгышы – дүйнөдөгү жалпы адамзаттын трагедиясы, биз айтып жатабыз шаарыбыз көрктүү болууга тийиш деп, бирок эң биринчиден ар бир инсандын ички дүйнөсү көрктөндүрүүгө муктаж болуп калганына маани бералбай жатабыз дегенине макул болбой коюуга болбос. Мына бүгүнкү күндө күн сайын теледен берилип жаткан «Эр башына элүү көчөт» акциясына ким канчалык көңүл буруп жатканын айтуу кыйын. Жаратканга жагаар мындай чакырыктар жер-жерлерде ишке аша турган болсо бул ошол биз жаныбыз ачып айткан көрктөндүрүү,

жашылдандыруу, жалпы жаратылышты коргоого көз көрүнөө кадам болбойт беле!

Албетте, көңүлүбүздү көтөрүп, маанайыбызды куунак кылып, жашообузду көркүнө чыгарганга ошентип шаарыбызды жакшынакай кылып жашылдандыруу бир эле ушул чарбада эмгектенгендердин милдети эмес. Элге кошулуп шаардык ишембиликке чыкканды, же көчөгө келип жабыла көчөт эккенди кой, өзүнүн огородун отоо, тикен-уйгак басып, короосун шыпырбаган, ал эми бийик кабат үйлөрдүн алдын, же подъезддерин, алтургай кабатындагы тепкичи менен тепшидей болгон аянтчасын тазалабаган канча жарандарыбыз бар? Ушуну көрүп, анан чынында эле көөдөнүбүз карарып, ал көрктөндүрүүгө муктаж экенине ынанбай коюуга болбойт да!

Ал эми Ош шаарын жашылдандыруунун олуттуу мааниге ээ экендигине жакындан көңүл бураар шаардын мэриясы, депутаттары жана тиешелүү мекеме жетекчилери бул ишти аркалаган ишкананын материалдык-техникалык базасын бекемдөөгө, финансылык дараметин күчөтүүгө кам көрүшөт го деген ойдобуз. Балким, ашыкча болбос дешсе, шаардагы жашыл массивдердин абалына, аларды тигил, же бул максатта пайдаланууга, кыйууга уруксат берүүнү көзөмөлдөй турган, курамына элибиздин ар кайсыл катмарынан өкүлдөр кирген коомдук комиссия түзүү керектир? Жашылдандырып көрктөндүрүү багытындагы жүргүзүлө турган иш-чаралар сөзсүз түрдө мыйзамдарга ылайык жана илимий негизи болсо гана алардан жакшы натыйжа күтүүгө болоору шексиз. Андыктан мындан ары да теоретик-окумуштуулар менен практик-адистердин мына ушундай уй мүйүз тартып, түз байланышты күчөтүп, акылдашып-кеңешип турушу шарт экенин белгилегибиз келет.

Апрель – 2006

КЫЗЫЛ КИТЕП ЭМНЕСИ МЕНЕН КЫЗЫК

же алсырап турган биздин экосистема

Эгемендүү Кыргызстаныбыздын аң-сезимдүү коомчулугу Кызыл Китептин эмне экендигинен жакшы кабары бар деп ойлойбуз. Бирок мурдагы социалисттик системадан рынок экономикасына өтүү мезгил ичинде бир катар баалуулуктарыбызга жеткиликтүү маани бере албай

калганыбызды да жашырганыбыз болбос. Бир боор Жаратылыш Энебизди бир кыйла жабыркатып алганыбыз бүгүнкү күндө жүрөгүбүздү оорутуп турганы ачуу чындык.

Өлкөбүздүн дүйнөлүк маанидеги керемет жаратылышына жаңы бийликтин жаңыча мамилеси ич жылыта баштаганы, тактап айтканда, ушул жылдын июль айында республиканын түштүгүндөгү уникалдуу жаңгак-жемиш жана арча токойлорун кыйууга мораторий жарыяланышы бул токойлордун келечегине жарык үмүттү жаратты десек болот.

БУУ жана Интерньюстун колдоосу менен ишке ашырылып жаткан «Биз токойлорду сактасак, алар бизди сактайт» аттуу долбоор боюнча жергиликтүү телевидениелер аркылуу эфирге чыгып жаткан «Токойлор - мурасыбыз» рубрикасындагы берүүлөрүбүз эл ичинде жылуу пикир жаратып жатканы биз үчүн кубанычтуу, ары сыймыктуу да болуп жатканын айта кеткибиз келет. Ар кандай иште кубаттоого жана алкоого татысаң, андан ары да чыгармачылык изденүү менен иштөөгө шык пайда болот эмеспи.

Биздин окурмандар менен бул жолку ортого салып ой бөлүшө турган темабыз Кызыл Китеп жөнүндө болмокчу. Айтор анын эмне үчүн түзүлгөнү, кандай мааниси бар экендиги жогоруда белгилегенибиздей, коомчулугубузга жеткиликтүү эле түшүнүктүү экендигинде күмөнүбүз жок. Ошентсе да ал жөнүндө азыноолак кеп кылып, анын биздин бүгүнкү турмушубузда ээлеген ордун аныктап алганга аракет кылып көрөлү деген ниет менен биздин чыгармачылык топ алыскы Баткен областынын Лейлек районунда сапарда болуп кайттык. Алгач бул аймакта Кызыл Китепке кирген жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн кандай түрлөрү бар экендигин китептен карап көрүп, анан биздин тоолуу табийгаттын кайталангыс кереметтери өзүндө дагы эмне деген сырдуу баалуулуктарды катып жатканына саресеп салсак дейбиз.

Дегеле Кызыл Китептин пайда болуш тарыхынан айта турган болсок, адамзат баласынын курчап турган чөйрөгө активдүү таасир эте баштаган замандардан бери, же мисал келтирсек, 1600-жылдан 1973-жылга чейинки аралык ичинде планетада белгилүү болгон сүт эмүүчүлөрдүн (түрчөлөрүн) кошпогондо 63 түрү, канаттуулардын 94 түрү жер бетинен жок

болгондугу илимий булактардан белгилүү. Мындай абал Жаратылышты коргоонун эл аралык кошуна (МСОП) сейрек кездешүүчү жана жоголуп бараткан түрлөрдү иликтөө боюнча атайын комиссия түзүшүнө түрткү берип, анын ишинин жыйынтыгынын негизинде 1966-жылы Кошундун Кызыл Китеби басылып чыккан.

Жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрүнүн Жер бетинде сейрек кездешип, же болбосо таптакыр жоголуп баратканынын башкы себеби болуп алардын жашаган, же байырлаган жайларынын адамдын ишмердигинин натыйжасында бузулуп жана өзгөртүлүп жатышы эсептелет. Соңку кылымдарда эле дүйнө жүзүндө тур, тарпан, стеллеров уйу, туран жолборсу сыяктуу жаныбарлар жок болду.

Кыргызстандын аймагында да мурдагы замандарда кеңири таркалган жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн айрымдарына жоголуу коркунучу келди. Ошондуктан өз учурунда Кыргыз ССРнин Министрлер совети тарабынан 1979-жылы Кызыл Китепти басып чыгарууга токтом кабыл алынып, ага кире турган сейрек кездешүүчү жана жоголуп бараткан жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн түрлөрүнүн тизмеси такталып, китеп 1981-жылы жарык көргөн. Бул китептин чыгышы жаратылышты коргоо иштерин жандандырууга зор түрткү берген. Айрым кемчилдиктерге карабастан Кызыл Китеп өлкөбүздүн жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүн коргоого коомчулукту, өзгөчө жаш муундарды тарбиялоого олуттуу салымын кошуп келди десек ашыктык болбос.

Ал эми бул боюнча бүгүнкү күндөгү милдеттер кандай болууга тийиш, мурдагы Союз таркагандан бери жандуу жаратылыш дүйнөсүндө кандай өзгөрүүлөр болууда, Кызыл Китептеги тизме жаңыланышы, же толукталышы керекпи, а мүмкүн кайсыларын алып салуу керектир деген суроолор пайда болбой койбос. Бул китеп боюнча мамлекеттик мыйзам жоболорунда жаныбарлар менен өсүмдүктөрдүн конкреттүү түрлөрүн коргоо, алардын байырлаган жайларын коруктоо, ошону менен бирге алардын сандык жана сапаттык жактан көбөйүп калыбына келүүсү үчүн иш-чаралардын көрүлүшүнүн зарылдыгынын, ошону менен бирге өсүмдүктөр менен жаныбарлардан баалуу дарылык, техникалык ж.б. сырьелорду мыйзамсыз даярдоо жана сатуу менен зыяндарды

келтиргендиктер үчүн жаза тартиптеринин белгиленгени бекерден эмес.

Республикабыздын түштүк аймактарында айрыкча эгемендүүлүк жылдар аралыгында мына бүгүнгө чейин жаратылыш байлыктарын ашкере ысырапчылык менен пайдаланып келаткан учурларды көп эле кездештирүүгө болот. Аңчылыкка автомат, снайпер, супер куралдар менен чыгуу колунда байлыгы менен бийлиги барлар арасында модага айланганы жашыруун эмес. Бери эле дегенде капкан-кылтак көтөрүп чыгып жүрүп тоо-токой берекеси болгон көп жандыктарга жапайы кыргынды салып жибердик. Аюу, илбирс, элик, каман дегенди эми адабияттардан эле окуп кала турган абалга жеттик окшойт. Жаратылышты коргоо органдарынын объективдүү, субъективдүү себептерге байланышкан алсыздыгы буга азырга чейин жол берип келатканы көз көрүнөө.

Мисалга таран, алтын тамыр, чырыштын тамырын адырлар менен тоолордо каалагандай казып, чычырканактын ашын, гавар ж.б. уруксатсыз эле жыйнап, сатып өткөрүп жүргөндөрдү тыйган эч ким жоктой сезилет. Мындай абал экосистемабызды калыбында сактап калууга чоң кедергисин тийгизип келатканын түшүнө албагандайбыз.

Минтип отурсак бир күнү Кызыл Китебибизди кайрадан жазууга туура келбейби, андагы тизме узаргандан узарбайбы деген ой да келбей койбойт экен.

Башка аймактарды айтпаганда да жаратылышын көбүрөөк жарым чөл ландшафттары түзгөн, шыбак, төө тикен, бетеге, гөдөлүү сырттар, арча токойлору, жийде, чычырканак кездешкен Лейлек жергесинде өсүмдүктөр менен жаныбарлар дүйнөсүнүн жашоосу кызыгууну туудурбай койбос. Мындагы арча жана дарыя жээктериндеги токойлор өзгөчө экосистеманы пайда кылып, флора менен фаунанын жашоосунун негизи экендигинин мааниси зор. Түркстан тоо кыркасынын түндүк капталында жайгашкан республиканын эң батыш району болгон Лейлектин Тажиктан менен чектешкен, климаты кескин континенталдык, жайкысын ысык жана кургак, кышкысын ызгаар сууктуу аймактары бар. Жаратылышында коен, түлкү, талаа суурлары, тоо эчкилери, илбирс, кыргоол, улар, бүркүт, кекилик сыяктуу жаныбарлары жана канаттуулары бар. Лейлек районунда Кыргызстандын эң төмөн аймагы, деңиз деңгээлинен 394 м турган чөлкөмдөр

кездешет. Лейлектин Козу-Баглан суусу кереметтүү кооз каньонду жаратып, курчап турган айланасы чөл экендиги таң каларлык. Көрүп туруп, дүйнөлүк масштабдагы көтөрүлүп келаткан экологиянын башкы маселелеринин бири болгон аймактардын чөлгө айланып баратышын ушул Лейлектин эле мисалында айтса болот тура деген тыянакка келдик.

Жергиликтүү карапайым бир кишинин «Бир жыл тыт эккен жүз жыл каухар терет» деген сөзүнүн октой түздүгү бизге катуу таасир этти. Мындай ландшафты жакыр аймакта дарактарды кыйбоого чакырган көрнөктөр Лейлек токой чарбасынын формачан жүргөн кызматкерлери тарабынан ар кайсыл жерлерге орнотулганы адамдарга бизге таасир бергендей эле болсо керек дедик. Сайлардагы бөрү карагат, алча, жапайы өрүк, итмурундар, мөлтүрөп бышкан бүлдүркөн көргөн көзүңдү кубантат. Токой чарбасынын директору Мурзакулов Курманбектин айтуусунда токойлорду сактоо жана калыбына келтирүү, ошондой эле жаныбарлар дүйнөсүн коргоо боюнча дурус аракеттер көрүлүүдө, б.а. жыл сайын 65 га аянтта арча бакмалары түптөлүүдө. Токой чарбасынын ар бир токойчулугунда бирден, жалпысы 5 питомник бар, аларда Кыргызстандын түндүгүнөн алынып келген карагайдын уруктары менен көчөттөрү өстүрүлүп жатат. Ошону менен бирге арча токойлору алкагында ЖАМП долбоору боюнча иштер жүргүзүлүп, токойду жамаатташып жүргүзүү (ОВЛХ) ишке ашууда. Кургактыкка чыдамдуу, отун, курулуш материалдар ж. б. максаттар үчүн тал-терек сыяктуу тез өсүп жетилүүчү породадардын плантациясын көбөйтүп муктаждыктарды чечкенге толук мүмкүнчүлүктөр бар. Дайраны бойлото токойлорду көбөйтүп, мөмөлүү дарактарды, бадам, мисте ж.б. тигип мындай аймактарды ботаникалык бакка айландыруу идеябыз акырындак менен ишке ашып келатат дейт мекеме жетекчиси.

Токойду коргоодогу негизги маселе катары токой кызматкерлери жайлоодогу адамдар, ошондой эле коңшу республика болгон тажикстандыктардын биздин жайлоолорду жайында убактылуу пайдалануу мезгилинде алардын арасында түшүндүрүү иштерин жүргүзүү болуп эсептелет деп билишет.

Лейлектин аймагында Кызыл Китепке арчаны, жээктеги кайыңды, табылгы менен шилбини, уларды, тоо эчкилери өңдүү жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн айрым түрлөрүн

киргизүү керек деген ойду жөнөкөй кишилерден баштап токой кызматкерлерине чейин айтып жатканы алардын жаратылыштагы өзгөрүүлөрдү жакындан билээринен кабар берип турганын айгинелегендей. Жаратылышты коргоо боюнча жергиликтүү элди мыйзам жоболору менен тааныштыруу, Тажик республикасынын жайлоочулары жана аңчылары чек арадан өтүп кирип келип браконьерлик кылганы түйшүккө салганына токойчулар кыйла убактысын да, нервин да коротконун айтышат.

Айлык маянанын аздыгына карабай, башка жактардагыдай эле Лейлекте да токой чарба кызматындагыларды өз ишин, анан табиятты сүйүүсү эле кармап тургандай көрүнөт.

Боз дөбөлөрдө боорун жерге төшөп, ал эми жансыз аскаларды жашыл кылып жандуу кылган жашыл арчалар, узун сайлардагы жээктердеги токойлуу тилкелер Лейлектин кадимки панорамасын берип турат. Негизи токойлорубуз элибиз үчүн замандардан бери атамурас байлык катары бааланып келгендигине бүгүн жетиштүү баа бералбай калдыкпы деген ой баарыбызды тынчсыздандырууга тийиш.

Жаңы бийлик жаратылышты коргоого чындап жүзүн бурганын жакшылыкка жоруйлу, мораторийден улам Кызыл Китепке да көңүл бурулуп, жаңы үмүттөрдү жандырган кадам кайсыл бир күн ташталаар кези келди окшойт. Эгер эле жаңы Кызыл Китебибиз калындай берсе, андан нечен кызыктарды окууга туура келээр, бирок ошону менен ойлоно турган суроолор кошо туулаарынан шек санабасак болот.

«Заман Кыргызстан», 2007

ОШТУК ВАРИАНТ ЖАРАБАЙТ, ОШОН ҮЧҮН АЙТЫП КЕЛЕМ

«Айткандын оозу, ыйлагандын көзү жаман» деген акылман кеп бар элибизде. Айтайын дегеним окурмандарга түшүнүктүү болсун үчүн маселенин мазмунуна бир аз токтоло кеткеним тура болоор. Бүгүнкүдөй өткөөл мезгилдин шарттарында мурдагы бар нерсени түп тамырынан өзгөртүп жиберүү иштери, балким, жашообуздун айрым тармактарында ылайык келээр, бирок өлкөбүздүн түштүк борбору болгон Ош

шаарындагы соңку жылдар аралыгындагы көрктөндүрүү жана жашылдандыруу иштериндеги «бөрк ал десе, баш алгандай» аракеттер негизсиз жана туура эмес болуп келаткандыгын биз мурдатан эле жергиликтүү гезит беттеринде да билдирип келген элек («*Ош жаңырыгы*», 2000-ж. 15-март. «*Эхо Оша*», 2003-ж. 1-март. «*Ош жаңырыгы*», 2004-ж. 24-июль, ж.б.).

Учурунда эң биринчиден түштүктүн ыйык борбору болгон Ош шаарынын тургундары, жаштарга билим жана тарбия берүү системасындагы, илимий жана коомдук чөйрөдөгү ишмерлер катары бир топ адамдар айрым конкреттүү маселелер боюнча өз оюбузду да билдирүүнү туура таап, шаардык Кеңештин депутаттар тобуна жана шаардын мэринде да кайрылганбыз.

Бийликтерге кайрылууларды жөнөтүп, гезиттерге макалаларды жарыялоо менен күнүмдүк турмуш менен алпурушуп жүрүп, кайдыгерлик каптаган карапайым эл мурдагы совет мезгилиндегидей гезитке чыккан сын макаланы талкуулап, колдоп кетет деген ойдон алыс болсок да, соңку жылдарда Оштун көчөлөрүндөгү бак-дарактардын эмне үчүндүр интенсивдүү тасырайта буталып, токолдоп салууга, алтургай жөн эле тең ортосунан бөлө кыркып таштоого дуушарланып жаткандыгына жана жыл сайын жашылдандыруунун эки айлыгы өзүнүн маанисинде эмес, жашылдандырабыз деп акча коротуунун эки айлыгы маанисинде өтүп жаткандыгына бийликтин тиешелүү бутактары көңүл бурушаар деп үмүттөнгөндүгүбүздү белгилей кетейин.

Мисалга, Оштун 3000 жылдык мааракесине карата Ысык-Көлдөн алынып келип, шаардын булуң-бурчтарына тигилген миң сандаган карагай-кайың кайда учуп кетти, алардын көктөбөй калышынын себеби эмнеде, канча каражат асманга сапырылды? Буга жоопту, балким, ошол иш боюнча кезегинде тергөө жүргүзгөн органдар берип жүрүшпөсүн?

Ал эми бак-дарактарды формовкалоо тилекке каршы, алардын биологиялык өзгөчөлүктөрүнө карабастан, туура эмес методика боюнча азыр да улантылып келүүдө. Мындай аракеттер соңунда орду толгус зыяндарды алып келээри жөнүндө эч ким ойлонбогондой сыяктуу. Мисалга, эң алгач ушундай токолдоого туш келген көп сандаган дарактардын абалы арадан 10 жыл өтө электе көз алдыбызда чирип, көңдөйлөнүп, илдетке кабылганын кантип көрбөйбүз?

Кабыктары ажырап, сыртка ылжырап чыккан ширеси агып, түрдүү зыянкеч курт-кумурскалар уялап, тукумдап көбөйүшүнө эң сонун шарт түзүп бербедикпи! Мындай дарактар шаарга көрк кошпой эле, көргөн адамды ооруу кылаарында талаш жок. Аларды эми түбүнөн алып таштагандан башка айла барбы? Демек, жыл өткөн сайын биринин арттынан бирин алып таштап отурсак, таптакыр дараксыз калып калбайбызбы?

Мындан сырткары чоң шактары, жылдык бутактары алынып ташталган, толук токолдонгон дарактар жалбырак алып, абаны тазалоо функциясын аткара баштаганга чейин абада чаң, уулуу газдар ири көлөмдө кармалып турушу турган кеп. Бул позициядан алып караганда шаарыбыздагы дарактар абаны тазалап, салкындатып, аны кычкылтек менен байытпай, же шамалдын күчүн азайтып, үйлөрдү, имараттарды чаңдан, түтүндөн, газдардан сактабай эле отун үчүн өстүрүлүп жаткандай сезилет. Анткеним, шаардык жашылдандыруу чарбасынын машине-тракторлорго жүктөлгөн бутактарды жыл сайын шаардыктарга пулдап жүргөндөрү жалпыга маалым эмеспи.

Дегеле коомубуздун психологиясында Ош дегенде, анын традициялык пейзажынын бекем сиңип калганынан, тактап айтканда, алашалбырт жаз мезгилинде Сулайман-Тоонун фонундагы талаа четиндеги токол тыт дарактар байыртадан бери эле Оштун символундай элес калтырып келгенинен арылуу керек го акыры! Же биз саламаттыгы чың, ар кайсыл түрдөгү бийик ноодалуу дарактар менен жанаша жашагыбыз келбейби?

Бүгүнкү күндө шаардын көп микрорайондорунда бак-дарактуу парк, скверь жана аллеялар азырга чейин жок, болгон жерлерде түрдүк составы, же дарак породаларынын ассортименти жарды жана эң жупуну. Андыктан жергиликтүү тыт, мажрүм тал, терек, кайрагач, ак чечек ж.б.у.с. түрлөрдөн башка дарактардын жаңы ассортиментине интродуценттерди – лиственница, кызыл карагай, көк карагай, эмен, липа, каштан сыяктуу жаңы түрлөрдү жана декоративдүү формадагы бадалдарды көбүрөөк аралаштыруу максатка ылайык болмок. Бул боюнча атайын мамлекеттик структуралардын, экологиялык уюмдардын, фонддордун концепциялык план-программалары туурасында калктын да кабары жок экендиги эске алынууга тийиш.

Кийинки учурларда калктуу пункттардын жакабелиндеги дарыяларды, каналдарды жээктете бак-дарак тигүү мындай турсун, тескерисинче, мурдатан өсүп келген жүз жылдык тал-теректерди кыйып, чарбалык керектөөлөргө жумшап жиберген учурлар аз эмес. Саздактуу (мисалга, Ошко жакын Кеңеш айылы тарабындагындай), же кургап какшып жаткан жерлерге (андай жерлер шаардын тегерегинде толтура) суу чыгарып, бак тигүүнүн методикасын иштеп чыгууга, мындай иштерди элдик акцияга айлантууга бир эле финансы каражаттары жетпей жатабы, же эркибиз, билимибиз менен акыл-эсибизби?

Агротехниканын дээрлик толук сакталбагандыгынан шаар чегинде жаз айларында отургузулган көчөттөр, тигилген бактар жетиле албай, өлүп жок болууда. Бул боюнча жашылдандыруу чарбасы менен катар токой чарбалары да көчөттөр отургузулуп жаткан объектилерди көзөмөлгө алуусу зарыл. Бул эки мекеме үчүн жылдын ушул мезгилинде башкасын кое туруп, мындан ашкан маанилүү иш болбош керек деп ойлойм. Азыркы кезде жашылдандыруу иштери эптеп-септеп эле, эктик-тиктик, кыйратып бүттүк менен жүрүп, бул көрүнүштөр тилекке каршы, бир эле Ош үчүн эмес, башка шаарларда, райондордо, айыл жерлери үчүн да мүнөздүү болуп баратканы, ошентип буга эң кайдыгер мамиле жасалып жатканы өтө өкүнүчтүү.

Жергиликтүү бийликтер тарабынан тийиштүү аракеттер көрүлбөй, ушул себептен бул маселенин тегерегинде айта бергенден чарчагым келбейт. Жашылдандыруунун мына ушундай «Оштук варианты» эч жарабайт жана өзүн эч качан актабастыгын өзгөчө белгилеп, мунун башка жактарга таркап кетпешин, башкалар пайдаланбай эле коюшун көптөн-көп каалар элем.

Эми бул маселелерди чечүү үчүн эмне кылуу керек деген суроо да туулбай койбойт. Учурда шаардын көчөлөрүндөгү, бактардагы, парк, скверь, аллеялардагы дарактарды туура эмес формовкалоо (түптүз маанисинде айтканда – токолдоо) тез арада токтотулушу керек. Тролейбустун жана электрдин зымдарына жолтоо болуп жатат дегендин өзү негизи жок. Анткени Оштон алдаканча бак-дарактуу, троллейбустуу, керек болсо трамвайлуу (Душанбе, Ташкент, Москва ж.б.) шаарларда да дарактарды биздегидей формовкалоо жүргүзүлбөйт. Муну менен биз өзүбүздү-өзүбүз жүдөтүп

жатканыбызды түшүнсөк. Анткени жыл сайын токолдонуп турган дарактар интенсивдүү жалбырак алып, аларды шыпырып-тазалоо да көп убарагерчиликти жаратууда. Жалбырактардын дарак башында шактардын ичинде көп топтолуп, кыш ичи кала бериши айрым зыянкеч курт-кумурскалардын көбөйүшүнө шарт түзүүдө. Көчөлөрдү түнкүсүн жарытып туруучу мамылардагы лампалардын да бийиктиги дал ошол шактар менен барабар болуп калып, алардын арасынан жарыктын таркалышы кыйын жана эффектиси анчейин сезилбейт.

Ал эми шаардын жашылдандыруу чарбасы тарабынан дарак-бадалдарды формовкалоонун, алардын жаңы түрлөрүн интродукциялоонун жана көбөйтүүнүн атайын программасы, анын долбоору, же бул боюнча конкурстар иштелип чыгып, ММК аркылуу жарыяланса, элдин пикирин да угууга болоор эле. Окумуштуулар иштеп чыгып беришсин деп карап отурбастан, заман талабына ылайык ошол ишкананын нанын жеп жаткандан кийин бир аз изденүүчүлүктү көрсөтүп, өнөктөштөрдү таап, компетенттүүлүктү далилдеген мындай идеялар, демилгелер да негизинен ошол жерден чыгышы шарт деп эсептейм.

«Заман Кыргызстан», 2007

ЖЕМИРИЛБЕЙЛИ ДЕСЕК ЖЕРГЕ САРАМЖАЛ МАМИЛЕ КЕРЕК

Учурда коомубуздун сел жеп, суу жеп, көчкү болуп бараткан адырдын борпоң топурактуу жериндей, жээгиздин чар-тарабыбыздан желип-жемирилип бараткандай абалы эмнеден келип чыкты деген суроо ойлонгон ар бир жараныбыздын мээсин жаргыдай болуп турат го.

Экономикабыздын өнүгүү темпинин кашандыгы, социалдык маселелердин көптүгү аларга улам жаңы саясий ыраң берилишин шарттап келет. Жакырчылык антимаданиятты, антиэкологияны туудуруп, адамзат баалуулуктарын барктоо-баалоо, акылга ынануу, жаш менен карынын ортосундагы сый-ызатты кармануу улам унутулуп бараткандай. Коомдук жайлардагы, көчөдөгү, базардагы тазалыкты мындай кой, эшик алдындагы, үйдүн төрүндөгү

тазалыкты сактабай калган кебетебизге сырттан көз чаптырып тургандардын өз ойлору болбой койчу беле?

Жашообузда жетишсиздик, кедейлик десек, бүгүнкү күндө шаарлардагы мурда түшкө кирбегендей курулуштарды айтпайлы, тээ тоонун койнундагы айыл-кыштактарда заңгыраган заманбап архитектурада салынган үйлөрдүн, алардын төбөлөрүндө спутниктик антенндердин, жол бербей зуулдаган четмарка автолордун, дээрлик ар бир адамдын колуна түшүрбөгөн сотовойу көбөйгөнүнө таң калбай койбойсуң. Ошентсе деле, бирок адамдын чиркин өмүрү үчүн көп нерсе жетишпеген бойдон кала берет окшобойбу!

Мына ушул жетишпестиктердин ичинен жаңыланган Кыргызстандын жарандары болгон биз үчүн эң олуттуусу эмне? Март революциясынан кийин мурдагы бийлик тушунда топтолуп, жарылып кетчүдөй болуп толуп-чыңалып калган каз-катар маселелер ар кай жерлерде ачуу кыйкырыктар менен ачыкка чыкты. Социалдык мигранттар шаарларды көздөй агылып, турак-жай үчүн жерлердин бөлүнүп берилишин талап кылган, алтургай жер участкакторун өзалдынча басып алган учурлар жүз берди.

Оштогу жүрөк өйүгөн көйгөйлүү бул маселени чечебиз деген мурдагы, азыркы да бийликтин аракеттери менен бир топ аянттагы сугат жерлер турак-жай курулушу үчүн чекке берилип кетти, бул канчага чейин уланат? Акыркы кездерде шаарга коңшулаш айыл өкмөттөрүнүн жерлерин оштуктар үчүн турак-жайга бөлүштүрүү аракеттери, балким, бийликтин эл үчүн көрүп жаткан комкордугу катары баалоого арзыр. Бирок, мунун кийинкилиги кандай болоорун да ойлонуубуз керектир дейм?

Түштүктө жер маселеси эң эле аялуу экени дайыма жаныбызда болушун унутканыбыз болбос. Анын үстүнө шаардын ар тарабындагы жаңы турак-жай кварталдары негизинен бирөөңчөй улуттун өкүлдөрүнөн (жалаң кыргыздардан, же жалаң өзбектерден) турганы канчалык туура экендигин карап көрүү зарылдыгын айта кетүү орундуу. Бул аймактын шартындагы ансыз да таңкыс жер маселесин андан бетер оорлотуп жатканыбызды эмне үчүн түшүнбөйбүз? Сөздүн түптүз маанисинде айтканда, шаарда бош жаткан алакандай жер да эсепте экени, керек болсо имараттар өтө эле тыгыз жайгашып, автожолдор бир кыйла кууш, ал эми

тротуарлар тар, алар өз функциясын эмес, соода аянтчалары катары ж.б. максаттарда пайдаланылганы адаттагы көрүнүш.

Жер элди багат эмеспи. Анын азайып отурганы өндүрүлгөн продукциянын жылдан-жылга мыйзам ченемдүү кымбатташына алып келип жатканы эч кимди ойлондурбайбы? Мындай абалыбызда сугат жердин бармак басым аянты да ар кандай байлыктан кымбат экендигин эмне үчүн алиге чейин түшүнө албай келебиз? Экономикабыздын, жашообуздун туңгуюкка капталып, оңоло албай жатканыбыздын башкы себеби да ушул болуп жүрбөсүн?

Ошол эле учурда Ошко жакын тегеректе канчалаган какшып суу чыкпай бозоруп, ээнсиреп талаа болуп жерлер жатат? Өсөбүз-өнүгөбүз, керилип кеңейебиз десек бүгүнкүдөй кабат-кабат курулуштарга кеткен чыгымдардын бир аз эле чымчымын ошолорго жумшасак, алар гүлзарларга айланбайбы, жолдор салынып эл жашаган жаңы кварталдар өсүп чыкпайбы, ал эми сугат жерлер канчалаган адамдарды тоюндурбайбы?! Бул боюнча мурдагы союз мезгилиндегидей бир сотых сугат жердин башка багытка алынышы үчүн кандай жогорку жоопкерчилик болгондугун атаганат деп эңсеп алгандан башка айла калбадыбы?

Кавказ республикаларындагы шаарлар менен айыл-кыштактардын кандай жерлерде жайгашканын элестетип көрөлүчү. Алар эмне, түз жери жоктугунан тоо-ташты боордоп биринин үстүнө бири үй салып жатышыптырбы? Мунун себеби алардын суулуу жердин кадыр-баркын баалай билген ата-бабасынан келаткан ыйык парз, эреже-салтты тута билишинде болуп жүрбөсүн? Эгерде жер ресурстарын бүгүнкүдөй интенсивдүү темп менен турак-жай үчүн ажыратып берүү боюнча регионалдык саясатты түп-тамырынан өзгөртпөсөк, же ошого жараша шаарда өнөр жай өнүкпөсө, жумуш орундары көбөйбөсө, анда урбанизациянын мыйзамдарына такыр ылайык келбеген «агломерациянын оштук варианты» жакынкы мезгилдерде орду толгусузындарга кептелиши айдан ачык.

Жергебиздеги сугат жерлердин ансыз да таңкыс шартында аларды жеке үй жана турак-жай курулуштарына интенсивдүү ажыратып берүү аракеттери шаардык бийлик структураларында кайрадан каралып чыгып, жерге болгон мындай сарамжалсыздыкка бөгөт коюу зарыл. Жер ресурстарына акыл-эс менен мамиле кылып, бул маселеге

радикалдуу чара көрүү республиканын түштүгүндө аймактын баш шаары болгон Оштон башталбаса, кайдан башталмак? Антпесе шаардан Алай, Өзгөн, Кара-Суу, Ноокат ж.б. багыттары боюнча чыгып бараткандагы жолдордун бойлору, дегеле бүтүндөй түштүк региону боюнча кеңири кулач жайып бараткан бул тенденция келечекте жакшылыкка алып келбейт деп эсептейм.

Шаардыктарга турак-жай жана үй куруу үчүн жерлерди ажыратып берүү маселелери жогоруда белгиленгендей, шаарга жакын ээн талаа болуп жаткан кайракы бош участкалорду суу насосторун орнотуп, жаңы каналдарды казып суу чыгарып өздөштүрүү аркылуу чечилгени оң. Антпестен бүгүнкү күндүн өтүшү менен гана жашай берсек, мурдубуздук учунан ары жакты көрө албаган саясат бир убактарда кайсыл сазга алып барып тыгаарын ким айта алат? Өз учурунда Оштон түштүк («Бир адыр», «Тогуз адыр»), чыгыш («Он адыр») райондорунун өсүп чыгышы да экономикалык-чарбалык зор мааниге ээ болгон сугат жерлерди аяп, аларга жоопкерчилик менен мамиле кылганга байланыштуу болбоду беле!

Эми айта берсек, мунун тегерегинде ача пикирлер да келип чыгышы мүмкүн. Бирок кайсыл гана ишкана-мекеме болбосун, же жеке инсанбы, айтор, Оштун бүгүн жана келечекте гүлдөп өсүшү үчүн сарамжалсыздыкка жол бербестен аз-аздан, акылыбыз жеткенчелик кол кабыш кылсак баарыбыз үчүн пайдалуу болоорунан күмөнүм жок. Жыйынтыктап айтканда, Оштун экинчи борбор шаар катары кеңейиши, ар тараптуу өсүп-өнүгүшү олуттуу ойлонуп, сарамжал технологияларга негизделген туура чечимдерди кабыл алууну талап кылаары талашсыз. Ош учурдагыдай Сулайман-Тоосу, Ак-Буурасы менен гана эмес, келечекте жанындагы жаратылышы жомоктогудай кооз Данги капчыгайы менен да даңктана алаар мүмкүнчүлүгү кең.

Пахта, же тамеки өсөбү, коон-дарбыз, помидор-бадыран, же кызыл дан өндүрүлөбү - элибиздин чоң ырыскысы кыйылбасына маани берсек, даанышман элибиз муну жүрөгүнүн тереңинен түшүнөөрүнө жетишүү жалпыбыздын максатыбыз болууга тийиш. Коомубуз бүтүн болушун, кертилип-кемибешин, байыркы Ош, бүгүнкү Ош жана келечектеги Ош дайыма өз ордуна бекем ээ болушун Жараткандан миң тилеп, Ошто жашап, иштеп, өмүр кечирүү nasiби буюрган инсандар аны сүйбөй, аны менен

сыймыктанбай кое албайт. Ал үчүн чындап жүрөк орутуунун өзү чоң канаат жана чексиз бакыт!

«Заман Кыргызстан», февраль - 2007

ЖИГЕРДҮҮ АРАКЕТИБИЗДИН ЖЕМИШИ

Тарыхы 3000 жылды камтып атагы дүйнөнүн көп бөлүнө таркаган, Улуу Жибек Жолунун белгилүү түйүндөрүнүн бири болгон Ош шаары ыйык Сулайман-Тоосу жана Ак-Буура дарыясы менен нечен замандардан бери даңкталып келет. Ушул атактуу шаарыбыздын чет-жакасындагы кээ бир көрүнүштөр мурдагы союз ыдырагандан берки мезгил ичинде биздин оюбузча бүгүнкү радикалдуу өзгөрүштөрдү талап кылууда. Атап айтканда, Оштун түштүк-чыгыш багытында андан 10 км аралыктагы Ак-Буура дарыясынын Даңги капчыгайынын аймагын учурдун талабына ылайык туура нукта өздөштүрүүгө кечиктирилбестен көңүл бурулушу шарт экендиги туурасында ой-пикирлер биз тараптан он жылдан ашуун мезгилден бери айтылып келүүдө (Ош четиндеги Даңги каньонунун аймагын өздөштүрүү боюнча иш-чаралардын комплекси, Брошюра, Ош ш. – 1999-ж.).

Элибиздин узак тарыхынан белгилүү болгондой, өз айылынын, туулган жеринин топурагы алтындан кымбат экендиги эзелтеден кан-жанына сиңген кыргыз баласы үчүн ичкен суусун, жашаган үйүн, жайлаган жерин булгатуу – кечирилгис күнөө. Алыс барбастан Шаймерден айылын эстесек, анын кооз жаратылышы менен жуурулушуп жашап жаткан, айылдын атак-даңкын көтөргөн, келип-кеткен адамдардын купулуна толгон, ары меймандос, ары чарбадар шаймердендиктерден көп нерсеге үйрөнүүгө болот. Так ошол Шаймерденден кайсыл гана жагынан болсун ашса-ашып, бирок кем калбаган Даңги аймагы кылым тогошуп турган кезде кулпуруп өзгөрүүгө ооматы келип турганын даана байкаганыбыз дурус болоор.

Бул аймакты экологиялык нормаларды сактоого негизделген экономикалык жана чарбалык жактан азыркы учурдун шартына ылайык сарамжалдуу өздөштүрүү жана туура пайдалануу – учур талабы. Бириккен Улуттар Уюму тарабынан 2002-жылдын – Тоолордун Жылы деп жарыяланышы мамлекетибиз үчүн чоң сыймык алып

келгендигинде күмөн жок. Тоолордогу айыл-кыштактардын деңгээлин көтөрүү, алардын жашоочуларынын мындагы жаратылыш менен абсолюттук гармонияда болушун камсыз кылуу – ар качан негизги милдеттерден болууга тийиш экендигин, түпкүлүгүндө тоолуу кооз жергебизди кийинки урпактар үчүн сактоо максаты турган мындай демилгени түшүнбөй жана колдобой коюу мүмкүн эмес эле.

Оштун өлкөбүздүн экинчи борбор шаары катары кеңейиши, ар тараптуу өсүп-өнүгүшү олуттуу ойлонуп, туура чечимдерди кабыл алууну талап кылаары талашсыз. Ош учурдагыдай Сулайман-Тоосу, Ак-Буурасы менен гана эмес, демек жаратылышы жомоктогудай кооз Даңги капчыгайы менен да даңктана алаар мүмкүнчүлүгү кең деп ойлойбуз. Андыктан байыркы Ош, бүгүнкү Ош жана келечектеги Ош дайыма өз ордуна бекем ээ болушун Жараткандан миң тилеп, Ошто жашап, иштеп, өмүр кечирүү насиби буюрган инсандар аны сүйбөй, аны менен сыймыктанбай кое албайбыз. Бул үчүн көзгө көрүнөөр иш жасап, сүйүктүү шаарыбыздын тагдыры үчүн чындап жүрөк оорутуунун өзү чоң канаат жана чексиз бакыт болуш керек!

«Түштүк Токой» коомдук фондусунун мүчөлөрү болушкан Ош мамлекеттик университетинин география жана жаратылышты пайдалануу факультетинин илимпоздору, кызматкерлери жана активдүү студенттери дайыма бул жердеги иш-чараларга аралашып, өткөн он жылдын ичиндеги өздөрүнүн колу менен жаратылган, жигердүү аракетин биздин жемиши болгон – кичинекей жаңы токой-бактуу ландшафттын калыптанып, өсүп-өнүгүп келатканына ар тараптуу анализ жүргүзүп келишет.

Учурунда бул аймактын уникалдуу жаратылышына өз деңгээлинде баа берилбей, көп жылдардан берки мындагы бадал-токойлуу черлерди өз алдынча отунга кыюу, жапайы жандыктарга браконьерлик кылуу, жерлерди өздөштүрүүдөгү жана пайдалануудагы чарбасыздык жана жоопкерсиздик, топурак кыртышына зыян келтирүү, сел көчкүлөрдүн пайда болушу, ондогон гектар аянттарда өрттөрдүн чыгышы – мында экологиялык оор абалды жараткан. Андыктан мындагы дарыя жээктеринде, жол бойлорунда ж.б. ыңгайлуу участкалардо дарактар менен бадалдардын тилкелерин интенсивдүү көбөйтүү, ал эми табигый экземплярларын кыйылып кетүүдөн жана стихиялык-массалык түрдө эс

алгандардын жабыркатышынан сактоо боюнча биздин «Түштүк Токой» коомдук фондусу (мурдагы «Максат» экоклубу) тарабынан белгиленген иш-чаралар практика жүзүндө бир топ позитивдүү натыйжаларга ээ болду.

Алдыга койгон максаттарга жетүүнүн алкагында конкреттүү ийгиликтерге жетүүнү көздөп, бул аймактын жаратылышын коргоо жана сактоо иштери жолго коюлуп, адамдардын бул үчүн жоопкердигин көтөрүү, башаламан эс алууга, дарак-бадалдарды кыйып жабыркатууга, дарыя суусун булгоого, таштандыларды төгүүгө ж.б. терс көрүнүштөргө жол бербөө аракеттери көрүлүп келүүдө.

Алгач мындагы Ак-Буура дарыясынын оң жээгиндеги пайдаланууга ыңгайсыз 5 га аянттагы таштактуу тектирче жана каптал жер участкагу тажрыйбалар үчүн токой тилкелерин түптөп өздөштүрүүгө 1997-ж. «Максат» экоклубуна ажыратылып берилген. Бул жерде комплекстүү иш-чаралар белгиленип, мынакей, туура он жылдын ичинде алардын көпчүлүгү бүгүнкү күнгө чейин толук аткарылган. Тактап айтканда, участокко баруучу жол реконструкцияланып, бульдезордун жардамы менен калыбына келтирилген, бүтүндөй аянт таштардан тазаланып арылтылган, зым карагайлар орнотулуп 200 м ашык аралыкка электр өткөргүч зымдарды тартылып электр суу насосу орнотулган жана дөңсөө капталына 150 м аралыкка суу түтүктөрү ширетилип жайгаштырылган. Мындан сырткары жалпы узундугу 1000 м аралыктагы сугат арыктары казылган, 2,6 га аянттагы жер бак түптөө үчүн айдалган, урук жана көчөттөр үчүн чуңкурчалары даярдалган жана 1998-ж. февраль айынын аягында грек жаңгагынын уруктары 10-12 суткалык стратификациядан өткөрүлүп (6 сутка сууда кармап, 5-6 сутка нымдуу кумда ящиктерде сактап), март айынын башында даярдалган чуңкурчаларда (өлчөмү 50x50 см) аянттар боюнча 6x6 м өлчөмүндө жайгаштырып, 2 даанадан 10 см тереңдикте көмүлүп, кыртыш борпоңдотулуп жумшартылган жана үстүнө кык, же тарынды себилген.

Ошол эле жылдын май айынын орто ченинде жаңгактар дээрлик тегиз жакшы (80% ашуун) өнүм берген, сугаруудан улам көчөттөрдүн тамыр моюнчасы «күнгө күйүп», үстүнкү тамырчалары шамалдап, же күн ысык учурда «сууга кайнап» калуусу ж.б. асыроо боюнча кетирилген кемчиликтер орун алган учурлар болду. Мунун натыйжасында

1998-жылдын сентябрь айына карата көчөттөрдүн сакталышы 60% га барабар болгон. Ош шаардык жашылдандыруу ишканасынын «Кара-Кысмак» питомник участкасынан 20дан ашуун сортименттеги дарак жана бадал породаларынын (эмен, ак чечек, зараң, долоно, теректин түрлөрү, жаңгак, жийде, туя, сирень, бөрү карагат, итмурун ж.б.) алынып келип отургузулган.

Сугат арыктарын бойлото жалпы эсеби 2 миң даана теректин калемчелери сайылып, өнүм 70% барабар болуп, интенсивдүү суугаруу менен алардын тамырдануусуна жагымдуу шарт түзүлгөн, негизинен азыксыз таштактуу кыртышта өсүүнүн биринчи жылкы натыйжасы начар эмес көрсөткүчкө ээ болгон. Үзгүлтүксүз суугаруу аркылуу бардык эле дарактар менен бадалдардын мындагы жергиликтүү шартка көнүгүүсүнө жана «тарбияланышына» аракеттер жумшалган.

Мурда жайдак жана жалаң жаткан бул таштактуу жер участкасында алгач төмөн баа породаларынан болсо да токой тилкелерин түптөп (алар негизинен ксерофилдүү мүнөздө болуп курукчулукка жана ысыкка кыйла туруктуу келгендиктен) алардын микроклиматты түзүү жана кыртышты жакшыртуу касиеттерин пайдалануу менен кийинчерээк аларды баалуу породалар менен алмаштырып реконструкциялоо иштери белгиленген.

Бүгүнкү күндө мында токой породаалуу дарак-бадалдар менен катар толук мөмөгө кирген өрүк, жетилип келаткан алма бактары, арасында шабдалы, бадам сыяктуу мөмөлүү дарактардын аянттары кеңейүүдө. Буга чейин мындагы суу насосу электр менен иштеп келген болсо, быйылкы жылда Эл аралык Глобалдык Экологиялык Фонд тарабынан колдоо көрсөтүлүп, мында Ак-Буура дарыясынан сууну электрдин жардамысыз эле чаркпалек принцибинде иштеген I л.сек. кубаттуулуктагы насос орнотулуп пайдаланууга берилди. Бул болсо өз кезегинде биздин иш-аракеттерибиздин мындан ары да жогорку деңгээлге көтөрүлүүсүнө, аларды калк арасында кеңири жайылтууга шарттарды түздү жана чоң стимулду жаратты деп айтсак жаңылышпайбыз.

Биздин экологиялык уюмубуздун жана анын мүчөлөрүнүн узак жылдар бою экологиялык саясатты жүргүзүүдөгү ордун, беделин жана потенциалын туура түшүнүү жана баалоо менен ГЭФтин ушул долбоору биздин

мүмкүнчүлүктөрүбүздүн кеңейишине жаңы дем берди. Аны аткаруудагы жумшаган аракеттери, демилгеси жана Кыргызстандын экологиялык жактан өнүгүүсүнө кошуп жаткан салымы үчүн ОшМУнун табият таануу факультетинин доценттери, биология илимдеринин кандидаттары ГЭФтин Улуттук Байкоочу Комиссиясынын Ош областы боюнча мүчөсү К.Аттокуровго жана «Биос» экологиялык коомдук уюмунун жетекчиси Т.Эркебаевге чоң ыраазычылыгыбызды билдиребиз жана мындан ары да жергебиздин экологиялык коопсуздугуна жана жыргалчылыгына жетишүү максаттарында бирге болоорубузга бекем ишенебиз!

Мына ушундай жеке практикалык иштер жана алгылыктуу аракеттер биз тараптан жогорудагыдай өздүк ыкмалар аркылуу бир топ жылдардан бери аткарылып келүүдө. Тажрыйбалар көрсөткөндөй, эң биринчи кезекте экологиялык саясатты жүргүзүүдө илимий жактан негизделген жаңы демилгелердин мааниси зор. Бул максатта өздүк потенциалдарга, ошондой эле чет өлкөлүк финансы колдоолоруна таянуу, алар менен түздөн-түз байланышууга бүгүнкү күндө мүмкүнчүлүктөр арбын.

Кыргызстандын учурдагыдай жаңылануу доорунда, жер байлыктарына мамиле кылууда жаратылышты коргоо жана сарамжалдуу пайдалануу маселелерин чечүүнү адамдар өздөрүнө пайдалуу дарактарды (10-15 жыл ичинде продукция берүүчү теректин түрлөрү, мөмө дарактары ж.б.) өстүрүүгө өтүп, ал эми табигый ландшафттардын комплекстеринин бүт экологиялык функцияларынын жана пайдалуу касиеттеринин сакталышын камсыз кылуу менен бирге алардын бай потенциалдарын ар тараптан пайдалана билүүнү өздөштүрүүсү аркылуу жолго коюу мүмкүн. Мунун баарын бүгүнкү реалдуу турмуш талап кылууда жана бул үчүн эң ыңгайлуу шарттар пайда болууда.

Ош-2008

Табийгат бизге террор жасашы мүмкүнбү?!

Кыргыз элинин азыркыга чейин келаткан салттары, үрп-адат жана ооз эки чыгармаларында токойдун адам тиричилиги үчүн мааниси менен бирге анын сактоо жана коргоо касиеттери туурасында арбын айтылып келет. Бирок соңку кездердеги саясый-экономикалык жана социалдык-

экологиялык турмушубузда эгемендүү Кыргызстаныбыздын табийгатынын керемет түзүлүштөрүнүн бири болгон тоолуу токойлорунун абалы туурасында айта турган болсок, аларга учурдагыдай өткөөл мезгилде элибиздин тиричилигин камсыздоочу булактардын бири катары ар тараптуу күчтүү басым жасалып жатканын көрөбүз. Токойлордон отун, курулуш жыгачтарын, мөмө-жемишин, аңчылык продукциясын, дары чөптөрүн, тоо кендерин казып алып жатып алардын аянттарын суюлтуп, же бир топ азайткан учурларыбыз аз эмес.

Биз адамдар көпчүлүк учурда тилекке каршы, кыска ойлуулук кылып ушуну менен токойдун тигил же бул түрүн, дарагын же бадалын, же болбосо аянтын гана кыскартып же жок кылдык деп түшүнөбүз. Токойго кылган мындай мамиленин соңунда олуттуу проблема келип чыгаарын көңүлгө албай, күнүмдүк гана ойлообузду туткунунан чыга албай келебиз. Буга кошумчалай кетчү нерсе, көпчүлүк учурларда жер-жерлерде эл башкарган жетекчилердин да бул маселеге түркөйлүк менен мамиле кылып келатканы эң эле өкүнүчтүү.

Биздин ушундай жашоо образыбыз глобалдык экологияга «өз салымын активдүү» кошуп келатканында шек жок. Анткени илимий тил менен айтканда Кыргызстандын токойлорунун гидроклиматтык жана кыртышты сактоо функцияларынын начардашы азыркы кезде ачык-айкын байкалып келүүдө. Табыйгат бизге, адамдарга карата террордук аракетин баштагандай туюлуп жатат десек ашыктык кылбас. Террор качан пайда болот? Анын аныкталуу мотивдери, факторлору, же шарттары боло турганы – мыйзамченемдүү көрүнүш.

Эми кайрадан ошол токойлорду жок кылуудан пайда болуп жаткан проблемага киришүүнүн алдында токойлордун өзгөчө касиеттери туурасында бир аз түшүнүк бере кетели. Токойдун гидроклиматтык ролун жана анын кыртышты сактоодогу маанисин аныктоо, токойдун сууну коргоо жана жагымдуу климат шарттарын сактап туруудагы зор олуттуу мааниси боюнча эң алгачкы жыйынтыктар 19-кылымдын аяк ченинде Батышта, Россияда жана Индияда чыгарылганын эстей кетели. Алсак, Ф.Энгельс 1876-жылкы бир илимий эмгегинде Месопотамиядагы, Грециядагы жана кичи Азиядагы токойлордун жок кылынышынын кесепеттерине

таянып, токойлорду «нымдуулукту топтоонун жана кармап туруунун өзөгү» деп атаган жери бар. Ал эми орус окумуштуусу Н.В.Шелгунов 1857-жылы Оренбург губерниясы боюнча токой тигүү иштеринин долбоорун карап жатып өзүнүн китебинде мындай деп жазган: «Оренбург губерниясынын так маалыматтарына караганда жерлердин азыркы абалын мурдагысы менен салыштыруу... токойлорду жок кылуу дарыялардын тартылышына жана климаттын кескин өзгөрүшүнө алып келгендигин тастыктайт..., демек токойлорду – нымдуулук менен кар сактагычтарды жок кылуунун соңунда суулар гана азайып калбастан, климат шарттары да бир кыйла өзгөргөн». Ошол эле учурда, башкача айтканда 1878-жылы дүйнөгө кеңири белгилүү болуп жарык көргөн «Индиянын токойлору жөнүндөгү Акт» деген тарыхый документинин беш талабынын эң башкысы да «токойлорду жагымдуу климаттык жана башка жаратылыш шарттарын сактап калуу үчүн коргоо» болгон.

Өз учурунда токойлордун сактоо ролу жөнүндөгү коомдук декларация катары дүйнөнүн көптөгөн басылмаларында 1961-жылы жарык көргөн «Токойчулук – дүйнөлүк проблема» деген макала да адамзат коомчулугунун көңүл борборунда болгон. Анда: «Токойлорду... ойлонбостон өрттөп, же адам баласынын көңүл борборунда болгонго чейин жырткычтык менен пайдаланууга жол берилип келди. Адамдар өздөрүнүн жашоосу үчүн эң маанилүү эки элемент -- жер жана суу так ушул токойлордун жардамы аркылуу сакталып тураарын түшүнүштү, бул болсо көптөгөн өлкөлөрдө үркөрдөй болгон адистерге гана эмес бүтүндөй калайыкка да белгилүү болду. Бул өзөрүүлөр... балким тарыхчылар тарабынан адамзаттын өнүгүү жолундагы бардык улуу согуштардан да артыгыраак окуя катары бааланар» деп таамай айтылган.

Жер бетиндеги жаан-чачындар менен буулануулардын жалпы санын токойлор көбөйтө да, азайта да албайт. Бирок атмосферанын нымдуулуктун аймактар боюнча таркалуусуна, өзгөчө алардын жеткиликтүү бууланууга жана агымга бөлүнүшүнө, ошондой эле агымдын аныкталуу райондогу абалына токойлордун тийгизген таасири эбегейсиз зор. Ошентип азыркы учурда илимдин гидрометеорология, климатология жана токой гидрологиясы тармактарындагы

изилдөөлөр токойлордун сууну жана кыртышты сактоодогу эң чоң маанисин ачып отурат.

Токойлорду жок кылуунун кесепетинен суу агымынын режиминин өзгөрүшү, дарыялардын мезгил-мезгили менен кескин тартылышы, же таптакыр соолуп калышы күтүлөт. Кээ бир өлкөлөрдө мындай көрүнүш дарыяларда кемелердин жүрүшүнүн кыйындашына, ал эми биздин республикабыздын тоолуу шартында дарыялардын туруктуу агымынын өзгөрүшүнөн улам алардын энергетикалык потенциалынын төмөндөшүнө алып келет.

Токойлуулуктун азайышы токой жок болгон, же ачык жайдак жерлерде жер үстүңкү агымдын, же күчтүү селдердин жүрүшүнө алып келет жана мындай участоктордо жер көчкүлөрүнүн ири аянттарда пайда болушун шарттайт.

Кыргызстандын түштүгүндөгү 200гө жакын чоң-кичине ар кыл көлдөр, 600дөй дарыялар тоолордон куралып, алардын башаттарында карагай-арчалуу, жаңгак бактуу, түркүн бадалдуу токойлор жайгашканын, алар болсо эбегейсиз гидрорлогиялык функцияларды аткарып жатканын айталы деген оюбуз менен БУУ жана Интерньюс колдогон «Биз токойлорду сактасак, алар бизди сактайт» деген долбоордун рамкасындагы «Токойлор - мурасыбыз» телекөрсөтүүбүз үчүн биздин чыгармачыл топ Өзгөн районунда сапарда болуп кайттык.

Аталган райондун аймагына кирүү дарбазасынын жанына токтоп, Куршаб дарыясынын тээ алыста көрүнгөн арчалуу Алай тоолорунан келип жатканына ой чаптырдык. Көз алдыбыздагы ийри-буйру тартып күркүрөп аккан кир суу канча жерге жан берип, канча элди багып жатканы атамзамандан бери эле белгилүү эмеспи. Суу абалынын кеңдиги, суусунун молдугу биз үчүн эле эмес коңшу Өзбекстан үчүн да өзгөчө олуттуу. Анткени көз алдыбызда чалкайып Анжыян суу сактагычы жатат, аны Куршаб, Кара-Дарыя, Жазы дарыяларынын суулары туруктуу деңгээлде сактап турат эмеспи.

Мына ушул дарыя суулары кадимки эле транспорттун кызматын аткарышат. Тоолордон тиричилигибиз үчүн маанилүү болгон курулуш материалдарын (кум, таш, шагыл, ылай ж.б.) тынымсыз ташып келишет.

Асман тиреген чокуларда ак булуттар чулгап, мол суунун башаты болгон мөңгүлөр ийип, ал эми тоо койнундагы

токойлордо, капталдарда миң сандап булактар көз жарып, токой тилкелеринен төмөн көздөй өзөндөрдө күүгө бышкандай апапак көбүк ташкын менен суулар агып, тоо этектериндеги эгин талааларга, айыл-кыштактарга сансыз жылдардан бери жашоо берип келишет.

Өзгөн районундагы «Төөчү» жергеси жаан чачын көп түшкөн аймактардын бири. Рельефтик өзгөчөлүгүнө жана эрте жаз айларында жаан-чачындын көптүгүнөн жергиликтүү малчылар аны «Жан-Чукур» деп да аташат. Азыр болсо Өзгөн токой чарбасынын кызматкерлери бул жерди жер-көчкүлөр эң көп таркалган участкактордун бири катары билишет. Мындагы 4 миң гектарга жакын аянттагы жер көчкүлөрүнүн алдын алуу, анын кесепеттери менен күрөшүү, сууну кыртышты сактоо үчүн бул жерге токой чарбасы тарабынан жыл сайын токой көчөттөрү отургузулат.

Токой чарба иштеринде токойлорду калыбына келтирүү, же болбосо бакма токойлорду жаратуу иши көп мээнетти талап кылган, анан да көп жылдарда натыйжасын бере турган мүшкүл иш. Бул өзү кандай гана көз кубантарлык мээнеттин натыйжасы – токойчулукта мындай иштер башкаларага салыштырмалуу 30-40 жылда араң көзгө көрүнөт. Мынакей Шералы айылынын үстүндөгү Өзгөн токой чарбасынын кызматкерлери тарабынан мындан 30 жылдай мурун түптөлгөн токой тилкелери «Докучаевдин бастиондорундай» эми көзгө көрүнүп кубантып отурат. Ал эми адырлардын арасында булак бар жерге дарак бүтүп, анан мындай жерлерге адамдар отурукташып кичинекей «оазистердин» пайда болушу көнүмүш.

Суу мол болсо эгин да мол болоорунда, жашоо шаңдуу, бакубат шек жок. Буркан-шаркан аккан Кара-Дарыяны ким билбейт. Ушул суунун кургап калганын бир саамга элестетип көрөлүчү - чөл каптап, жерлер жарылып, жансыз бозоргон адыр-талааларды көрүү жүрөк үшүтөт.

Өзгөн токой чарбасынын кызматкерлери менен жолугушканыбызда алар үчүн азыр иш кызыган маал экендигине ынандык. Элдер жайлоолорго көчүп, токой фондусунун жерлерин пайдаланышууда ар кандай түшүндүрүү иштерин тынымсыз алып баруу зарыл дешет. Токой чарбасынын кеңсесиндеги лозунгдар менен көрнөктөр жөндөн-жөн эле жазылган эместигине, мындай чакырыктар дайыма актуалдуу экендигине көңүл бурдук.

Токой чарбасындагы өндүрүштүк жыйын иштиктүү өткөнүнө күбө болдук. Биз менен аңгемелешкен жетекчилердин, токой кызматкерлеринин жана жергиликтүү элдин пикирин уктук. Директордун айтымында токой чарбасында бүгүнкү күндө 150дөй киши эмгек акынын аздыгына карабастан эмгектенишип келүүдө, алардын ичинде өз кесибин урматтап иштеген тажрыйбалуу адистер арбын. Айрымдары тажрыйба алмашуу үчүн чет өлкөлөргө барып келишип, иштеги жаңы методдорду киргизип жаткандарын айтууга болот. Жыйындын жүрүшүндө жетекчинин ишти алып баруудагы эркин стили анын коллегалары тарабынан жогору бааланарын байкоо биз үчүн кыйынга турган жок. Токой чарбаларында кеңири кулач жайып бараткан токойду жамаатташып пайдалануу эрежелери так ушул Өзгөн моделдик токой чарбасында жүргүзүлүп жатканы башкаларга үлгү болгудай абалда экендиги кубантат.

Ал эми каникулда жүргөн окуучулардын токой жөнүндөгү түшүнүгү мектеп экологиясынын тайкылыгынан кабар берип турганын көрүп ээнибиз кейиди. Балдар эле эмес, турмуш менен алаксып жүрүп чоңдор деле токойду кайдан ойлонсун. Жаш балдар Саламалик, Доңуз-Тоо, Кара-Шорону билишпесе, чоңдор суу, кыртыш, токойдун ортосунда кандай байланыш бары менен иши эмне? Бирок эл ичинде акылы соо, жаратылыштын жабыркап жатканына жүрөгү ооругандар жок эмес. Биз макаланын башында айткандай, токой проблемасы, окумуштуулар менен адистерди гана эмес, карапайым калкты да түйшөлтүп жатканы бекеринен эмес экендигинен кабардар болдук:

«Токой чарбасынын бүгүнкү күндө жүргүзүп жаткан ишмердиги жаңыча шарттарга ылайыкташуусу абзел. Рынок талаптары токойго жаңыча көз карашты пайда кылды. Токойлордун азайуусу системанын өзгөрүшүнүн натыйжасы болду, мыйзам сактоонун жоктугуна жол берди, токойлордун келечек үчүн маанисине жеткиликтүү баа бералбай жатабыз» - дейт ардагер токойчу.

Райондук администрациянын айлана-чөйрөнү коргоо боюнча адиси болсо «Кара-Дарыя боюндагы токойлордун азайып баратканынын себеби мыйзамсыздык, жырткычтык, жапайычылык мамиледен, ал эми токойлуу жерлер «Көз жумду, бармак бастылык» менен айрым мурдагы жетекчилер тарабынан кээ бир адамдарга берилип кетип, жээктердеги тал-

теректүү токойлор жок болуп, алардын орду күрүч эккен шалы паяга айланды, муну «Мыйзамдагы уурулар» жасады» деп, керек болсо жогорку кызматтарда турган айрым жетекчилердин атын атап өз оюн ачык билдирди.

Республиканын токой чарбасын жүргүзүүдө өзүнүн бараандуу салымы бар Өзгөн моделдик токой чарбасынын питомниги өзгөчө сөз кыларга татыйт. Питомниктин башчысы Калмаматов Чолпонбайдын адис катары өз ишин мыкты билгени, иш-чараларды акыл-эстүү уюштура алганы башкаларга чоң үлгү болчудай. Токойдун көчөттөрүн, мисалы арчаны, кайыңдын ыргалган илбериңки майда көчөттөрүн деле пахта чапкандай эле карап асырап жүргөн адамдарды көрүп, мындай түйшүктүү иш эмне деген мээнетти талап кылаарын көрүүгө болот. Питомник башчысы менен баарлашып анын ишине чындап эле ыраазы болдук жана кызыгыбыз артты.

Мындагы 12 га аянтта декоративдик жана мөмөжемиш дарак-бадалдардын көчөттөрүнүн питомнигинде жерлерди жергиликтүү элге арендага берүү алардын ОВЛХга, башкача айтканда, токойду жамаатташып пайдаланууга катышуусу аркылуу ишке ашып жатат.

«Көчөтсүз чарба чарба эмес, өзүбүздүн күчүбүз менен токой чарбасынын жерлеринде 300 га токой бакмаларын түздүк - дейт Ч.Калмаматов - Токой бул – гиганттык насос катары кызмат кылат десек да болот. Токой булутту, жаан-чачынды чакырат, аны жаш баланы асырагандай эле кароо керек. эми ушул көчөттөрдү чоң эмгек менен өстүрүп жатабыз, кээде болсо чиновниктердин киришүүсү жадатат. Мынча көчөт бөл дейт, бирок көргөзмөлүк үчүн эле тигишип, же убагында отургузулбай калып куурап калган учурлар көп кездешет. Туура агротехника сакталса, өз убагында отургузулса, ар бирине жакшы мамиле кылып, жакшы асыраса, булардын баары көктөсө жергебизде кыргыз джунглиси пайда болуп жатып калбайт беле деп эңсейт питомник башчысы.

Дегеле Кыргызстаныбыздын түштүгүндөгү мейкиндиктерде улуу тоолордун койнунда көк асмандагы булуттардан куралган жаандан пайда болуп, анан жер астындагы сууларды жараткан мөлтүр кашка булактар, түздүктөрдөгү өрөөндөрү каныктырып суугарган тоонун суулары, кайталангыс керемет аймактар болгон Кара-Шоро,

Сары-Челек, Кулун-Ата, суусу күүгө бышкандай болгон Ак-Бууранын башаты сымал эчен булактар, өзөндөр менен дарыялардын туруктуу, ал эми мындагы жер кыртышынын бекем сакталып турушунда тоо токойлорунун эбегейсиз зор касиети жана алмашылгыс ролу бар экендиги дайыма көңүл борборунда болушу зарыл деп ойлойбуз.

*«Токойлор – мурасыбыз» теледолбоору
үчүн даярдалган макала – 2008.*

**ЖАШЫЛДАНДЫРУУ ЧАРБАСЫНЫН ЖАШЫРГАН
«МИНАСЫ»
(фельетон)**

Ууру «Ууруну карма!» деп кыйкыргандай эле бул көрүнүш ордолуу шаарыбызды так ортосунан бөлүп өткөн миң шордуу, миң азаптуу Ак-Буура дарыясынын жээгинен орун алган. Тактап айтсак, Ош шаардык жашылдандыруу жана коммуналдык чарбасы шаардын таза болбой жаткандыгын көп учурда анын тургундарынын күнөөсү деп заркакшап келишет. Бирок, факт деген өтө кежир келет эмеспи. Мына бул төгүлүп жаткан таштандыларды тээ алашалбырт жаз айларында көчө-көчөлөрдөн тургундар, мекеме-ишканалар жакабелден топтоп, ошол жашылдандыруу чарбасынын транспортуна жүктөп берсе, алардын кылган иши бул. «Укпайт деп ушак айтпа, көрбөйт деп ууру кылба» дегендей эле кеп. Алар же шаардын четиндеги таштанды төкчү жайга алып баргандан зериккенби, же эч ким көрбөйт деп чечкенби, айтор артынан айтып, сөз менен сайып тургундарды да тоотпостон, Оштун көзгө басар багы болгон Токтогулдун оро-парасына, ансыз да ар кандай ыпластардан айыга албай жаткан Ак-Бууранын жээгине төгүп таштаган.

Күн артынан күн, ай артынан ай өтүп, жазды жай, жайды күз, эми минтип күздү кыш алмаштырганы турса да, Жаныбек мырза башкарган жашылдандыруу чарбасынын кызматкерлери жамааты менен эл-жердин алдында кылган күнөөлөрүн жууп, ушул жан кейиткен көрүнүштөн айлананы арылтып коелу деген ниеттери жоктой көрүнөт. Канткен менен алар жашырган бул «минанын» жарылышынан айлана-чөйрөбүз жабыркап, айыкпас жараа баарыбызга жугарынан

кыпынчалык да күмөн санабай күн кечирүү канчага
созулаарын айтуу кыйын!

Эми айткан менен кулакка илбесе, мындай «баатырдык»
жөнүндө ода жазбагандан башка айла калбадыбы деп калем
шилтедик:

Жаздагы акыр-чикирден
Жаман жыт баарын жадатты,
Жабылып качан таштайбыз
Жалкоолук мындай адатты?

Жамгырдын чыккан соңунан
Жамырап козу карындай,
Жадатып бүтгү бүт жерде
Жатканы мусор алынбай.

Жарандар жүрөт арада
Жалгандан айткан келмеси,
Жашабай калгыр, көрбөйт деп
Жашырып койгон эмнеси?

Жанын жеп жүрө береби
Жарымдап ишти таштаган,
Жашылдандыруу чарбасы
Жаныбек мырза баштаган?

Жаңырттып ыйлап жатсаң да
Жамаатты акыр ойлошу,
Жаңылык деле болбойт го
Жаныңа келип койбошу.

Жаа бою качкан чоңдордун
Жат эмес, көбү өз эле,
Жалганды турса ышкыртып
Жарашпайт экен сөз деле.

Жараткан уулу өңдөнүп
Жан кечкен Ыйса машайык,
Жакшылык биздин талап деп
Жаныбыз турат кашайып!

«АРИЕТ» гезити, май-2008

ООЗУБУЗДУ ОШТУ КАРАТКАН ШААР ЭКОЛОГИЯСЫ

«Толгой тарткан кыл аркан, Токтогулдун кербези» дегендей эле, ар кайсыл замандын өз учурунда айтылчу сөзү, көтөрүлчү көйгөйү жана тартаар түйшүгү болот окшобойбу. Оштун узак тарыхы, түптүү эли, түгөнгүс береке-ырыскысы, Сулайман-Тоосу менен Ак-Буурасы, таңдайды тамшанткан мөмө-жемиши сыяктуу не бир кереметтери туурасында тээ атамзамандан баштап айтылып, керек болсо азыр да саймедиреп айтып бүтүү мүмкүн эместигинде калет жок! Анткен менен реалдуу жашообузду кечирип жаткан бүгүнкү муундар замандар алмашып, кылымдар тогошуп, каалгабыз кең дүйнөгө төрт тараптан ачылган доордо Ошубузду даназасын алыстан угуп, канчадан бери самап келип биринчи жолу көргөндөрдүн алдында осол болуп, же оңтойсуз абалда калган учурларыбыз аз эмес экендигине ой бөлсөк.

СУУРЧАЛЫК ТАЗА БОЛБОСТОН, СУЛУУЛАНЫП НЕ ПАЙДА?

*Экология кош карек көзгө айланды,
Эрмектеп айта берчү сөзгө айланды.
Экинин бири болгон бул маселе
Эскирген, тамтыгы жок бөзгө айланды!*

Өлкөбүз эгемендүүлүккө ээ болгондон баштап уйгактай жабышкан бир жаман адатты да ашырып алганыбыз ашыкча болгону туурасында кайсыл жерде гана айтылбай келет?! Башканы коюп «Манасты» айт демекчи, эң оболу тазалык жана саламаттыгыбыз канчалык маанилүү экендигин, эсибизди оодарган олуттуу экология маселеси ар тарабыбыздан тушап алгандыгын Эл эгеси, Журт атасы болгон Президентибизден баштап, Өкмөтүбүз, эл өкүлдөрү - депутаттарыбыз, жергиликтүү бийликтер, тийиштүү адистер менен кызматкерлер, коомдук ишмерлер жана студенттер менен мектептеги, бала бакчадагы балдарга чейин түшүнүп, буга кайдыгер карабаганга чакырып келебиз.

Айлана-чөйрө дегенде бир эле табийгатты, кооз жаратылышты элестетүү туура эместиги эми гана аң-сезимибизге жетип келаткандай көрүнөт. Соңку дээрлик эки он жылдык ичиндеги саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдөн улам коомдук чөйрөбүз да бир кыйла булганып, тазалыкты сактай албаган жаман адатыбыздын кесепеттери турмушубуздун ар кайсы тармагында оркоюп турат.

Булганычка кептелүү, жаман адатты жабыштырып алуу, же жаман илдетке кабылуу – бул трагедия. Таза болуу – бардык жакшылыктардын, ийгиликтердин, алга жылыштардын башаты, өбөлгөсү болууга тийиш. Тазалык саясатта, экономикада, эл башкарып иш жүргүзүүдө эң керек. Ал эми күнүмдүк жашоонун негизин мунсуз элестетүү мүмкүн эмес. Майда деп маани бербегенибиз менен эрте менен туруп жүзүбүздү жууп, кийимибиздин кирин кагып, кебетебизди түзөп-ондоп, күзгүдөн каранып, босогодон аттап чыгып ар бир күндү жаңы жашоо менен баштагандай болобуз.

Бирок, сыртка чыгып кайда барсаң «Мамайдын гөрү» дегендей эле кеп. Болушунча болуп, боекүзү канган ыпластык бизди чар-тараптан ороп алганына назар салып караган кишинин жүрөгү сыздабай койбойт. Башкаларын айтпайлы, баш калааларыбыз болгон Бишкек менен Оштун тазалыгы ойдогудай болбой жаткандыгы башыбызды канча оорутууда? Борбордук көчөлөрү, же бөлүктөрү бир аз тазараак көрүнбөсө, калгандарында эмнелер гана жок, эмнелер гана жатпайт?

Экологияны сактайлы деп оозго бата кыйкырып, сулуу чымчыктай аздектенип, кооз сүйлөгөндөр көбөйдү. Анткен менен экологияга чындап жаны ачыган, эңилип жерден чөп алайын деген пендени эл ичинен табуу кыйын болуп баратат. Болбосо шаарлардагы чоң кварталдарды, көчөлөрдү айтпайлы, үйлөрдүн короосун, кабаттардагы подъездди, ээрчишип чыгып эшиктин алдын шыпырып койбогондон кийин өзүбүздөн да үмүт үзбөшкө айла канча! Жапайы макулук болсо да мисалга, суур деле чээнден чыкканда ийинин тазалайт эмеспи. А биз адамдар жок дегенде суурчалык тазалык сактай албай калгандыгыбызга эмне дейли!?

Түштүк борборубуз Ошто ансыз да жер таңкыстыгы бүгүнкүдөй шартта улам курчуп баратканы көңүл борборунда турат. Шаар ичиндеги чоң жолдор, тротуарлар тарып, эки бут бир кончко тыгылгандай эле абалга туш болдук. Адатта

шаардын тигил, же бул жеринде ар кандай курулушту курууга, дүкөн, контейнер, же ларек орнотууга, соода жүргүзүүгө уруксат алуу үчүн жарандарыбыз «калктын камын ойлоону биринчи планга коерун, тазалыкты сактаарын моюнга алышып» тоодой убадаларды беришет. Комиссия колдорун коюп уруксатын берип, арабасы ылайдан өткөндөн кийин убадаларын унутушуп, саткан товарына, же көрсөткөн кызматына каалаган бааны коюшуп, отурган жерин, же тегерегин таза абалда сактоону таптакыр эстен чыгарышат.

Бул баары бизге көнүмүш болуп бүттү. Эгерде чиновниктер жөө жүрүшсө тротуардагы, жол боюндагы арыктардагы, бурч-бурчтарда качантан бери үйүлүп алынбай жаткан таштандыларды, мусорлорду көрүшөт эле. Ошолордун туш-тушундагы соода түйүндөрүнө, мекеме-ишканаларга ошол участоктордун чек арасын так чийип көрсөтүп, тазалыгын сактоонуу моюнуна жүктөп, катуу милдеттендирүүнү мыйзамдуу жолго коюу керек. Мындай абал түрдүү жугуштуу, же жугуштуу оорулардын очогун пайда кылбайт деп ким кепил боло алат? Экология кызматтары, санэпидстанция тарабынан рейддерди өткөрүп, административдик, алтургай кылмышы боюнча жоопкерчиликке, акчалай ири жазанага тартуу, керек болсо ишин токтотконго чейин санкция берүү аркылуу, ошентип тазалык үчүн тартипти күчөтүү жаңы чечкиндүү кадамдардын зарылдыгы талашсыз деп ойлойм.

*ТОКОЛДОЙ БЕРИП ТАЛДАРДЫ,
МЫНДАН КИМДЕР БАРК АЛДЫ?*

Көчөт көрсөм сүйүнөм көктөп турган,

Көркөмү кооз, байоолугу көңүл бурган.

Асыроосуз, же аяр мамилесиз

Бала сымал ал деле, өспөйт курган.

Көп учурларда илимпоз коллегаларыбыз биз эң биринчиден шаардын тургуну, интеллигенциянын өкүлү катары патриот бололу деп көп айтышыбыз керек дешет. Чынында эле, анткени шаарыбыз үчүн күйбөсөк, биз айтпасак, унчукпай жүрө берсек, анда ким айтат? Шаардын тазалык, же башка маселелери – жалгыз мэрдин, башка жетекчилердин, же окуу жайлардын, студенттердин эле эмес, жалпыбыздыкы деп

түшүнүүгө үйрөнөлбай келатканыбыздын кесепетинен бүгүнкү кейпибизди кийип отурабыз.

Айталы, жашылдандыруу чарбалары «Бөрк ал десе баш алгандай кылып» дарактарды Оштогудай кор кылганды, отунга жакканды, ортосунан бөлө чаап кыйганды, катар токолдогонду башка шаардан көрбөй калалы деп сар-санаа болчумун. Кызыл-Кыяда, Өзгөндө оштуктарды туурап «жашылдандыруу иштерин жыргаткандан» айрым көчөлөр таптакыр дараксыз калганы башкаларга мисал болсо дечүмүн. Түштүк аймактарда ушинтип туура эмес иштер жайылып кетти, токтотолу деп кайсы гана гезитке жазбадык, кайсы гана теледен айтпадык, кимдин гана эшигин какпадык?! Жакында кыргыз телесинен жаңылыктарды көрүп отуруп, эми Нарын шаарынын көчөлөрүндө да дарактарды ушундай формовкалоо жүргүзүлгөнүнө көзүм түшүп чындап зээним кейиди.

Бүгүнкүдөй өткөөл мезгилдин шарттарында мурдагы бар нерсени түп тамырынан өзгөртүп жиберүү иштери, балким, жашообуздун айрым тармактарында ылайык келээр, бирок шаарды көрктөндүрүү жана жашылдандыруу иштериндеги жогорудагыдай аракеттер негизсиз жана туура эмес болуп келаткандыгы жөнүндө канча айтылды?!

Муну эмне үчүн токтотпойсуңар десек азыркы шаар жетекчилери бул бизге чейин ушундай калыпка түшүп калган экен дешип ийин куушурушат. Минтип отурсак, жакынкы эле беш-он жылдын ичинде Оштун көчөлөрүндөгү дарактардын баарын кууратып, илдетке кабылтып оорутуп, анан түп-тамырынан оодарып алып таштагандан башка айла калбашы турган кеп. Бул айтканыбызды азыркы А.Масалиев проспектинде бир мезгилдерде жолдун эки тарабын бойлоп бутактары кыздын чачындай сеңселген кооз мажүрүм талдар дээрлик калбай бараткандыгы менен эле бекемдесек болот.

Ушинтип шаарыбыздын көчөлөрүндөгү бак-дарактардын эмне үчүндүр интенсивдүү тасырайта буталып, токолдоп салууга, алтургай жөн эле тең ортосунан бөлө кыйып таштоого дуушарланып жаткандыгына жана жыл сайын жашылдандыруунун эки айлыгы өзүнүн маанисинде эмес, жашылдандырабыз деп акча коротуунун эки айлыгы маанисинде өтүп жаткандыгына бийликтин тиешелүү бутактары качан көңүл бурушат?

Түшүнгөн адамга бак-дарактарды формовкалоо тилекке каршы, алардын биологиялык өзгөчөлүктөрүнө карабастан, туура эмес методика боюнча азыр да улантылып келүүдө. Мындайча формовкалоо (түптүз маанисинде айтканда – токолдоо) тез арада токтотулушу керек. Троллейбустун жана электрдин зымдарына жолтоо болуп жатат дегендин өзү негизсиз. Себеби Оштон алдаканча бак-дарактуу, троллейбустуу, керек болсо трамвайлуу (Душанбе, Ташкент, Москва ж.б.) шаарларда да дарактарды биздегидей формовкалоо жүргүзүлбөйт. Муну менен биз өзүбүздү өзүбүз жүдөтүп жатканыбызды түшүнсөк. Анткени жыл сайын токолдонуп турган дарактар интенсивдүү жалбырак алып, аларды шыпырып-тазалоо да көп убарагерчиликти жаратууда. Жалбырактардын дарак башында, шактардын ичинде чөмөлөдөй болуп көп топтолуп, кыш ичи кала бериши айрым зыянкеч курт-кумурскалардын көбөйүшүнө шарт түзүүдө. Көчөлөрдөгү түнкүсүн жарык кылып туруучу мамылардагы лампалардын да бийиктиги дал ошол шактар менен барабар болуп калып, алардын арасынан жарыктын таркалышы кыйын жана эффективдүү анчейин сезилбейт.

Мындай аракеттер соңунда орду толгус зыяндарды алып келээри жөнүндө эч ким ойлонбогондой сыяктуу. Айтсак, эң алгач ушундай токолдоого туш келген көп сандаган дарактардын абалы арадан 10 жыл өтө электе көз алдыбызда чирип, көңдөйлөнүп, кабыгынан ылжыраган ширеси сыртка агып, илдетке кабылганын кантип көрбөйбүз? Аларды эми түбүнөн алып таштагандан башка айла барбы? Демек, жыл өткөн сайын биринин арттынан бирин алып таштап отурсак, таптакыр дараксыз калып калбайбызбы?

Мындан сырткары чоң шактары, жылдык бутактары алынып ташталган, толук токолдонгон дарактар кайрадан бутак байлап, жалбырак алып, абаны тазалоо функциясын аткара баштаганга чейин абада чаң, уулуу газдар ири көлөмдө кармалып турушу турган кеп. Бул позициядан алып караганда дарактар абаны тазалап, салкындатып, аны кычкылтек менен байытпай, же шамалдын күчүн азайтып, үйлөрдү, имараттарды чандан, түтүндөн, газдардан сактабай эле отун үчүн өстүрүлүп жаткандай сезилет.

Дегеле коомубуздун психологиясында Ош дегенде анын традициялык пейзажынын бекем сиңип калганынан, сүрөттөп айтканда, алашалбырт жаз мезгилинде Сулайман-Тоонун

фонундагы талаа четиндеги токол дарактар байыртадан бери эле Оштун символундай элес калтырып келгенинен арылуу керек го акыры! Же биз саламаттыгы чың, ар кайсыл түрдөгү бийик ноодалуу дарактар менен жанаша жашагыбыз келбейби?

Ар жыл сайын жашылдандыруунун эки айлыгы жарыяланганы менен тигилген көчөттөр андан ары аны асыроонун агротехникалык эрежелери сакталбай, көктөп-өспөй жок болгонунан соңку мезгилдерде шаардын канча жетекчиси алмашса да, эч кандай тийиштүү жыйынтык чыкпай келет. Анын ордуна өткөн жылда эле казылган чункурчадагы куураган көчөттү сууруп, ордуна жаңысын отургуза салып алакан кагып туруп кете берүү, анан тим эле жайлап салдык деп отчет жөнөтүү менен гана алакетенип, минтип кимди-ким алдап жатканын андап билүү кыйынга турбайт. Эң башкы талаптын, тактап айтканда, агротехниканын дээрлик толук сакталбагандыгынан шаар чегинде жаз айларында отургузулган көчөттөр, тигилген бактар жетиле албай, өлүп жок болууда. Мисалы, Оштун 3000 жылдык мааракесине карата Ысык-Көлдөн алынып келген карагай-кайың, же андан берки жыл сайын токой чарбалары алып келип камсыз кылган, шаардын булуң-бурчтарына тигилген миң сандаган көчөттөр кайда учуп кетти, алардын көктөбөй калышынын себеби эмнеде, канча каражат асманга сапырылды?

Бул боюнча жашылдандыруу чарбасы менен катар токой чарбалары да көчөттөр отургузулуп жаткан объектилерди көзөмөлгө алуусу зарыл. Бул эки мекеме үчүн жылдын ушул мезгилинде башкасын кое туруп, мындан ашкан маанилүү иш болбош керек. Азыркы кезде жашылдандыруу иштери эптеп-септеп эле, эктик-тиктик, кыйратып бүттүк менен жүрүп, бул көрүнүштөр бир эле Ош үчүн эмес, башка шаарларда, райондордо, айыл жерлери үчүн да мүнөздүү болуп баратканы, ошентип буга эң кайдыгер мамиле жасалып жатканы өтө өкүнүчтүү.

Ош дегенде мында тыт дарагы менен мажүрүм талдан башка деле карагай-кайың, арча-эмен ж.б. өндүү баалуу, кооз көптөгөн түрлөрдү өстүрүү мүмкүн экендигин, анүчүн интродукция менен акклиматизацияга бир аз түшүнүү керектигин эске алуу зарыл. Деги шаарды жашылдандырып көрктөндүрүү тармагында компетенттүү, тажрыйбалуу

кадрларды же адистерди кармоо деген ой ким бирөөнүн акылына келеби-жокпу деп аргасыздан ойлойсуң. Анткени бүгүнкү күндө шаарыбыздын көп микрорайондорунда бак-дарактуу парк, скверь жана аллеялар азырга чейин жок, болсо да түрдүк составы, же дарак породаларынын ассортименти жарды жана эң жупуну. Ошондуктан жергиликтүү мажрүм тал, терек, кайрагач, ак чечек ж.б.у.с. түрлөрдөн башка дарактардын ассортиментине интродуценттерди – лиственницаны, кызыл, ак, көк карагайларды, кайың, эмен, липа, каштан сыяктуу жаңы түрлөрдү жана декоративдүү формадагы бадалдарды көбүрөөк аралаштыруу максатка ылайык.

Кийинки кездерде дарыяларды, каналдарды жээктете бак-дарак тигүү мындай турсун, тескерисинче, мурдатан өсүп келген жүз жылдык тал-теректерди кыйып, чарбалык керектөөлөргө жумшап жиберген учурлар аз эмес. Саздактуу (мисалга, Кеңеш айылы тарабындагындай), же кургап какшып жаткан жерлерге (андай жерлер шаардын тегерегинде толтура) суу чыгарып, бак тигүүнүн методикасын иштеп чыгууга, мындай иштерди элдик акцияга айлантууга бир эле финансы каражаттары жетпей жатабы, же эркибиз, компетенциябыз, билимибиз менен акыл-эсибизби?

*АЗАПТАН АРЫЛБАГАН АК-БУУРАДА
АҢДАСАК АЙТЫП БҮТКҮС ТОЛО АРМАН*

*Ак-Буура айтса бизге – жашоо-өмүр,
Мааниси түшүнгөнгө Ысык-Көлдүр.
Аралга жетпей жатат деп какшап не,
Мындагы тагдырына ооруйт көңүл!*

Таштандыларды, топтолгон мусорду төккөнгө урналардын, турак-жай көчөлөрүнө кирип аларды ташып чыгууга автотранспорттун жетишсиздиги, мындай жумуштардын ырааттуу системасынын, калктын өзүн-өзү экологиялык тарбиялоосунун жоктугу Оштун тазалыгынын оңоло албай жаткандыгынын башкы факторлорунун бири бойдон калып келүүдө.

Көчөлөргө батпаган таштандылар эле эмес, шаар ичинде сансыз көп арыктарда агып жаткан саркынды суулар теребелге жагымсыз жыт таратып, эң башкысы – алар баары ордолуу шаарыбызды так ортосунан бөлүп өткөн миң шордуу,

миң азаптуу Ак-Буура дарыясына келип куят. Бул аз келгенсип, дарыянын жана шаар чегинде каналдардын жээгинде жашагандар эч кандай жоопкерчиликсиз, уят-сыйытты сезбестен сууга таштандыларды, күлдү төгүшөт, тиричиликтин калдыктарын ыргытышат. Өздөрү аз келгенсип буга бала-чакасынан бери жумшап үйрөтүшөт.

Эми ошол шаарды аралап аккан агын сууларга эмнелер гана кошулбайт?! Кай бир жерде жарылып калган канализациядан чыккан саркындылар, автожуугучтардан, көп сандаган тамактануучу жайлардан, жер иштетүүдөн чыккан пайнап суулардын ыраңына карап болбойт. Ошого карабастан кээде шаар боюнча ичимдик суусу токтотулганда кайра эле ушул дарыядагы, каналдардагы суулардан чөмүчтөп, чакалап керектеп эле жүргөн кайран Эл дейсиң!

Таштанды, калдыктарды кээ учурда тургундар эле эмес, бул ишти көзөмөлдөп, буга жооп бере турган айрым мекеме-ишканалар өздөрү баш болуп каалаган жерге төгүшүп, тура эмес кылып жатканы жергиликтүү бийликтин көз жаздымында калып келүүдө. Ошентип көчө-көчөлөрдөн тургундар, мекеме-ишканалар жакабелден топтогон мусорлорун шаардын четиндеги таштанды төкчү жайга алып баргандан эриккендей, ансыз да ар кандай ыпластардан айыга албай жаткан Ак-Буурага төгүшүүдө. Бул «жашырылган минанын» качандыр-бир жарылышынан айлана-чөйрөбүз жабыркап, айыкпас жара баарыбызга жугаарынан кыпынчалык да күмөн санабай күн кечирүү канчага созулат?

Дегеле жаңы заманда жашап жаткандан соң жаңы көз караш менен караганда Оштогу эски турак-жай массивдеринде азыр да илгеркидей эле үйлөргө үйлөрдү улап куруп, алардын дубалдары улашып кете берип, узарып отуруп акыры Ак-Буурага «салаңдап» калган абал бери эле дегенде – акмактык болуш керек. Мындан алып караганда, келечекте бул массивдерди дарыя жээгинен көчүрүп чыгуу башкы милдеттерден болууга тийиш.

Ак-Бууранын боюнан чоң базарды, түштүк каналынын жээгинен автобазарды (мисалы Дордойго окшотуп шаардын четине) көчүргөнүбүз туура болот, мунун мааниси канчалык экенин баарыбыз эле түшүнүп калдык деп кай бир мезгилдерде «дуулдаганыбыз» эмне үчүндүр азыр таптакыр эле басылып калды. Кыязы анын ордунда калышына болгон «жаңы

кыргыздардын» жаңы кызыкчылыктары ким бирөөлөрдүн оозун «жап» кылды окшойт?

Эгерде эски турак-жайлар менен катар чоң базарларды да ылайыктуу жерге жылдырышса, мунун өзү Ошту экологиялык, экономикалык-социалдык жана маданий жактан жаңыртууга негиз болоорунда күмөн болбош керек.

Албетте, Жараткандын бизге тартуулаган табериги болгон Сулайман-Тоо менен Ак-Буура Оштун данкын далайга жеткирип, Сулайман пайгамбардын, дагы башка далай улуктардын атына алыстан зыярат кылып келип жаткандардын аягы тыйылбасын ылайым эле! Тилекке каршы, бирок ошентип ушул эки баалуулукту алыстан атын угуп, көкүрөгүндө ыйык тутуп, көрүүнү миң самап жүрүп келип көрүшкөн соң кайра иренжип кетишкен учурлары кездеше калып жатканы – биз үчүн кечирбей турган нерсе болуп турат. «Эсиң барда этегиңди жап» дегендей, элчилигибиздин, журтчулугубуздун жоопкерчилигин жалпы коомчулук, замандаштар өзүбүз сезбегенден кийин, балдардан, же кийинки муун-урпактардан эмнени күтүшүбүз керек? Аларды болочоктогу саясатка, маданиятка, экологияга да туура тарбиялоонун пайдубалы бул эң биринчиден өзүбүзгө көз каранды экендигин мээге сиңирген «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат» деген ата-мурас накыл кеп барын унутуп калдыкпы? Болбосо, одоно айтканда минтип бок-жини аралашып жашай бергенден Ош калаабыз борбор болууга умтула тургандай кайсыл алыбыз бар деп сурагандар четтен чыгып жатпайбы.

Каерде болбосун, жаңы башчы келгенде шаар калкы көп нерседен үмүт этип, жаңы иштерди, жанданууну, жаңыланууну күтөт эмеспи. Андыктан шаардын жаңы мэри М.Мырзакматов мырза жаңы дем менен эң биринчиден шаардын экологиясын тартипке келтирүүнү, Ак-Буураны азаптан арылтууну максат кылып иш баштаганын укканда биз шаардыктар, далайыбыз ичибиз жылып, жакшы иштерге жапатырмак кол кабыш кылсак деп шымаланып турган кезибиз. Кандай болгондо да алдыбызда жакшылыктарыбыз көп болуп, далайларды таңгалтып, тамшандырып Ошубуз ар тараптуу тазарып, жаңыланып-жашарып, кулпуруп да өзгөрүп, өзгөлөр аны карап оозун ачып калышаары дале алыс эместир деп ишеничте жашоонун өзү дем болоор.

Арчанын да жашоого укугу бар, же тоо урап, токой тукумкурут болуп баратканына маркумдар айыптуубу? ...

Мындан 3-4 жыл мурда Куршаб айылында маркумду жерге берип жатканда Мубарак Молдонун маселе айтканы мага чоң таасир калтырган. Анткени, ал эң эле талылуу, маанилүү жагдай туурасында сөз кылган эле. Ошол мезгилде көп элдүү Куршаб айылынын жайга (мүрзөгө) деп берилген жери күмбөздөргө толуп, ага жандаш тыт жыгачтары, анын эсебинен кошумча жер ажыратып берүү айыл өкмөтүнөн суралып жаткан экен.

Мубарак Молдонун сөөк коюлчу – жер тартыштыгы, андан да башка маселелер боюнча айткандарына эс токтотуп, көңүлгө көптөн бери ээлеп сар санаа кылып жүргөн ойлорумду ортого салгым келди. Эгер дүйнөдөн кайткан ар бир пендеге жай казып, ага эстелик тургузуп, дубал менен тосмолоп, мүрзө жайларды кеңейтип отурсак, анда жүздөгөн миңдеген жылдардын ичинде бүтүндөй жерди планетаны күмбөздөр менен эстеликтер каптап кетпейби? Эмне кылуу керек? Бу жайларга бери дегенде 50-60 жылдардан бери сөөктөр коюлуп келет. Дөңсөөсү түздөлүп калгандардын ордуна жаңы сөөк кое берсе болот. Эски сөөктөр чыкса чогултуп, куран окуп, бир бурчуна кошо коюлат. Ал эми ар бир өлгөнгө эстелик тургузуу-тирүүнүн карызы же парзы деген Куранда жок. Биз тирүүлөр өткөн совет мезгилиндеги бардар турмуштан, токчулуктан, кеңиричилик менен жетишкендиктен ушуну ойлоп чыктык, башка диндегилерден үйрөндүк, алардан озуп, аша чаап жатабыз.

Таштан, темирден бетондон, жыгачтан заңгыраган кабырларды көтөрүүнүн зарылдыгы жок. Адамга тирүүсүндөгү көрсөтпөгөн ызаатты, сый-урматты ушул эсебинен компенсациялоо аракеттерибиз канчалык акылга сыя турганын ойлонуп көрсөк. Тирүүлүктүн ансыз да түйшүгүнө мынчалык ташпишти кошконубуздун зарылдыгы кайсыл? Ар кандай күмбөздүн дөңсөөсү кайсы бир мезгилде жер менен жер болуп тегизделип түздөлөт. 30-40 жыл өтөбү, мындай жайларды кайрадан эле мүрзө үчүн гана эмес, керек болсо

тирүүлөрдүн башка тиричилик максаттарында да пайдаланууга мүмкүн.

Деги өлгөн адамды эскерип турууга эстелик керекпи? Ал кандай болуш керек? Жай башына чырпык сайып, чынар кылып жетилткен, башкача айтканда бадал-дарак тигип, ошону асырап, көгөртүп өстүргөн Кудайга жагаар жакшы иш. Аны да жетилген мезгилинде кийинки бала-чакасы куран окуп, керегине пайдаланса болот. Алла-талаа жерди, анын үстүндөгүлөрдүн баарын, бүт жыргалчылыкты эң биринчиден Адам үчүн жаратканын эске алганыбыз оң.

Мен мына ушундай мүрзө-жайларда тургузулган эстеликтердин мусулмандыктын, исламдын чыныгы белгиси катары, тээ V-VII кылымдарда азыркы Алабука районундагы «Шах-Фазил» күмбөзүнөн көрдүм. 2772 кишинин сөөгү бир жерге коюлган күмбөздө арабча жазылган кадимки сай таштарынан башка алардын ар бирине арналган эч нерсе жок. Ал эми тарыхта, исламда орду бар инсан катары Шах-Фазилдин жана анын жан жөкөлөрүнүн мавзолей-комплекси байтерек, кара жыгач өскөн эски бактын курчоосунда сакталып турат. Андан берки өткөн ушунча кылымдар аралыгында ал таштардын канчасы жоголду, чачылдыбы, бирөө керектедиби? Жараткан насип эткен буйрук менен бары-бар, жогу-жок болду. Мындан эч нерсе болуп кеткен жок. Бул тирүүлүктө өткөрдөрдүн баарын эстеп калуу мүмкүн эмес. Биз деле атабызды канчалык канча ташка чегип калтырбайлык, аныбыз өчөт, тирүүбүздө да, өлгөндөн кийин да дүйнөгө түркүк болчу эчнерсе жок.

Эми өлгөндө эстеликтерди таш темир (ал да басы асмандап атпайбы), бетондон тургузуунун канчалык пайда-зыяны бар экенине токтолуп отурбайын. Ал эми жыгачты кантели? «Ала кушту атынан ата» демекчи, кабырлары жыгачтан, болгонда да арчадан экенин билебиз да. Аттиң дүйнө, бул өмүрдөн өткөндөр, кайтыш болгондор аларга арчадан кабыр көтөрбөгөнүбүзгө нааразы болушпас. Жаратылышка кыянаттуу менен бирге биз адамдар, биз тирүүлөр кыянаттык кылып жатканыбызды кантип түшүнбөйбүз? Мейли, муну каратүмөн карапайым каражерди титирете өлгөнгө өкүрүп, жайга агылып барып, молдо масел айтса аңкайып олтурган калың Эл түшүнбөсүн, ошолордун арасында көп жашаган аттуу-баштуу аксакалдар, «Өкмөтмүн» деп эл-журт башкаргандар, саясатчы депутаттар, көптү көргөн

башка-башка мыктысынгандар деле жок эмес го, ошолор түшүнсө болобойбу?

Ал эми миң сүрөдөн сүйлөгөн, шакылдап какылдаган молокелер «арак ичсең арам, чылым чексең палан, уруу кылсаң уят, ушак айтсаң күнөө, даарат албасаң таза эмессин, намазга жыгылбасаң мусулман эмессин, буларды аткарбасаң адам эмессин» дей берүү менен гана чектелбеген, так ошол жерде, өз ордунда көзгө сайгандай, жаакка чапкандай кылып, кулакка кире, көзгө көрүнө, мээге жете турган, турмушка аша турган нерсени айтса болбойбу?

Азыркыдай бүткүл дүйнөнү геосаясат, геоэкология аламаты, Адам таануу деп илим саясат, коом да, мамлекет да чыркырап турганда дин да өз вазыйпасын аткарышы керек. Анткени ар дайым диндин деле коомдун мамлекттин кызыкчылыгы үчүн мааниси, орду болуп келген. Бул анын тынымсыз модернизацияланышы, реформаланып турушу аркылуу гана ишке ашаарын жашырбай эле коелу.

Сан жетпеген күмбөздөрдүн үстүндө арчадан чарчы болуп тургузулган кабырлар адам кулачыдай жоон тактайларга Айдын, Күндүн, Тоонун сүрөттөрү, жазуулар, бириндеген куу найзадай асман тиреген бакандар, топоздун, жылкынын куйруктары, койдун, кийиктин баштары, мүйүздөрү илинген мамылар же астында жаткандарга кошулуп өлгөндөрдүн санын эки эсе көбөйткөндөй туюлат. Жүрөк титирете турган көрүнүш. Аларды тиктеп тээ тоо капталдарында кай жерде бирин-серин, сейректелген, тоо чокусуна карай кетенчиктеп чегинип бараткан жашыл арчалар болсо дайыма азалуу, алар да өз кезектерин айла-аргасыз күтүп турушкансыйт. Ош жана Баткен облустарынын көпчүлүк тоолуу райондорунда арчадан кабыр тургузуу, мындан сырткары айыл кыштактарга, райондор менен облустардын борборлоруна башка шаарларга чейин ташып, анын жыгачынан мончо-сауналарды куруп, эмеректерди жасап, үйлөрдү жасалгалап жаткан учурлар да массалык мүнөзгө ээ болду. Нечен кылымдар бою ата – бабалар аздектеп мекендеп келген асыл жердин, алтын туурдун кунарын кетирип, кутун учуруп, табигатын талкалап, тоосун жайдактап, суусун булгап, кенин талап, келечекке максатсыз ой мүдөөсүз. Кудайдан үмүтсүз, күнүмдүк кызыкчылык менен жашаганга маш болгонубузду кантели!

Эгерде дүйнө илимпоздорунун 1995-жылы Арсланбапта өткөн – семинар конференциясында айтылгандай, жаңгак, мөмө - жемиш токойлору планетада Кыргызстанда гана сакталып калганын алардын аянты XX-к.башында 1 млн. 20 миң гектар болсо, бүгүн анын 600 гектарга кыскарганын, ал эми 2000-жылы Ошто өткөн Арча симпозиумда баса белгилегендей, Кыргызстандагы СССРдин арча токойлорунун жалпы аянтынын 60% дан ашыгы жайгашып, бул токойлор XX-к башында 250 миң гектардан ашса, азыр араң 250 миң гектарга азайганын эске алсак, соңку жылдардагыдай жер көчкүлөрүнүн, сел каптоолордун, башка кырсыктардын улам көбөйүп, дарыялар тартылып, булактар соолуп, жерлерди чөп каптап, өсүмдүктөр менен жаныбарлардын азайып, жок болуп баратышынын башкы себеби эмне экенин ачык түшүнүүгө болот.

Жаңгак менен арча жумурай-журттун, жалпы кыргыздын улуттук байлык катары, бааланарына, бул экөөнө кошо карагай мисте, бадам, жийде, чычырканакка өзгөчө статус берилишине убакыт бышып жетилгени качан! Ушуга тиешелүү мамлекеттик мыйзамдар жергебиздин бул байлыктарын көздүн карегиндей сактай турган, кастарлап коруй турган, көбөйтүп жайылта турган аракеттерди камсыз кылуусу учурдун башкы талабы болууга тийиш.

«Токойлор мурасыбыз» теледолбоору ишке кирди

Кыргызстандын түштүгүндөгү токойлордун келечегине, бүгүнкү трагедиялуу абалына арналган «Токойлор - мурасыбыз» теледолбоор «Эко» телерадиокомпаниясынын жана «Түштүк токой» коомдук фондунун демилгеси менен даярдалып, БУУнун Кыргызстандагы өкүлчүлүгү жана Эл аралык интерньюс уюму тарабынан каржыланган. Бул долбоордун алгачкы программасы 22-майдан тартып эфир толкунуна чыга баштады.

«Бул жолку программабыз аесуз кыйылып жаткан арча токойлорунун тагдырына арналды. Мындай көйгөйлүү көрүнүш өкүм сүрүп жаткан Алай өрөөнүндө болуп келдик. Ал жерде арчаларды көрүстөндөрдү жасалгалоо үчүн кыйышат экен. Бул маселе боюнча жергиликтүү элдин, токой кызматкерлеринин жана молдолордун пикирин угуп, жайында

репортаж жасадык. Даярдалган видеосюжеттик талкулоо үчүн Токой чарбасынын өнүктүрүү жана аңчылык ресурстарын жөңгө салуу боюнча Ош-Баткен аймактык башкармалыгынын начальниги Р.Анарботоевди, ОшМУнун доценти Экотилектештик коомунунун жетекчиси О. Колановдун Кыргызстандын Азирети муфтийинин кеңешчиси Ж.Султановду, Ош аймактык айлана - чөйрөнү коргоо башкармалыгынын бөлүм башчысы К. Исабаевди жана Алай райондук билим берүү жана жаштар саясаты бөлүмүнүн жетекчиси Б. Адиловаларды студияга чакырып география илиминин кандидаты «Түштүк-токой» фондунун Президенти Аккулов Абдыжапар мырза менен биргеликте ток-шоу өткөрүп, Оштогу бардык телеканалдар аркылуу элге тартууладык. Биздин программаны көргөндөн кийин бир адамда болсо да арчаны асыроого мамиле өзгөрө турган болсо бизге ошол жетет – дейт Эко телерадиокомпаниясынын директору М. Парпиназаров.

Т. Алдакулов

Оштук экологдор токой проблемасын талкуулашты

Жакында «Түштүк-Токой» коомдук фонду менен ОшМУнун география факультети облустук, райондук токой чарба кызматкерлерин жана экологдорду чакырып, «Эко» телестудиясынын көмөгү астында теле-дебат уюштурду. Талкууда бак-дарактардын күн сайын ырайымсыздык менен кыйылып жатканы кызуу талкууга алынды. Адистердин айтуусуна караганда, токойлор 3 орчундуу себептерден улам кыскарып бара жатат. Кыш мезгили жакындаганда эл-журт дарактарды кыйып, отун катары пайдаланышса, колунда бар байлар мончолорун кооздоп куруу үчүн да арчаларды кыйып келишет. Ошондой эле жакындан бери дагы бир терс көрүнүштүн күч алганын «Түштүк-Токой» коомунун директору А. Аккулов мындайча баяндады: «Кээ бир элдер жаңы төрөлгөн балдары үчүн жакшы үмүт-тилектерин айтышып, арча тигишет экен. Ал эми биздин элибиз дүйнөдөн кайткан жакын адамдарына арчадан кабыр тургузууну салтка айланта баштады»

Токой чарба кызматкерлери айлык акынын аздыгын айтышып, 10 000 га аянтты коруу үчүн болгону 1 эле кишиге штат бар экенин баса белгилешти. Корукчулардын мышык ыйлагыдай мындай абалын жакшыртпай туруп токойлорду

сактап калуу, жашылдандыруу мүмкүн эмес. Ош токой чарба кызматынын бөлүм башчысы Р.Курманалиевдин айтымында, корукчуларды тоготпой, жакадан алган токой урууларын кездештирүү бүгүнкү күндө кыйын эмес. «Эко» телестудиясынын продюсери М.Парпиназаров: «Экологияны коргоого арналган мындай программалар коом үчүн абдан зарыл жана пайдалуу» - деди.

УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯ ЖӨНҮНДӨ ОЙЛОР

Мамлекеттин идеологиясы турмушубуздун баардык тармактарында жашаш керек аракетте болуш керек.

Улуттун байлыгын материалдык дагы, руханий дагы жактан бааласа болот, ушулардын айрымдары баа жеткис экенине көңүл бурулбай келүүдө.

1. Ош шаарындагы Сулайман-Тоого сырттан коноктор келгенде гана кооз, тарыхый жана диний мааниси бар жер катары көңүл бурулуп калган учурда эстен чыгып калат. Анын административдик жактан шаарга эмес областка баш иери ойлоно турган маселе .

2. Ысык-Көлгө барып Караколдон видео көрдүм, Япониянын шаарларынын биринде аккан дарыяны биздин Ак-Буура менен салыштырып, мындай суулар кыргыздын дээрлик ар бир шаарында, керек болсо айылдарында бар экенин ойлоп, туптунук сууда кол менен кармаса үркпөй-коркпой жүргөн балыктарды көрүп өтө таасирлендим.

Албетте, элибиздин аң сезими тарбиясы башкы фактор деңизчи, бирок мамлекеттик идеологияда курчаган чөйрөгө болгон мамиле өзгөчө орундуу ээлеши керек деп ойлойбуз.

Кыргыз элине насип эткен, кыргыз жерине теңирдин амири менен бүткөн кооз табияты улуттук байлык катары бааланбай келатканын көп эле айтабыз. Иш жүзүндө аракетиниз жок болууда. Мисалга: жангак токойлору өткөн 100 жылдын ичинде 1200 миңден 600 миңге чейин, карагайлар 400 миңден 100 миңге чейин, арчалар 500 миңден 250 миңге чейин азайса. Кыргызстан эгемендүүлүк алгандан бери жангак жыгачы, уюлуу (кап) 1 кг – 1 кг күмүш менен бааланып келген арча карагай аесуздук менен кыйылып, чоң бизнесмендердин оңой акча тапкан иши болуп калды, коррупция ишке кекиртегине чейин аралашкан. Ошону менен бирге, тоо токойлорубуз да баалуу жапайы жандыктарыбыз, илбирс,

аюу, элик, кийик, суур, коен, кашкулак, түп–тукум курут болуунун чегинде десем жаңылышпайм. Мындай ээнсиз ачкөздүгүбүз менен жапайычылыгыбызды урпактар кечирбесе керек деп ойлойм. Миң сайраганыбыз менен мамлекетибиздин экономикасы оңолбосо бул маселелерди чечүү оңойго турбай турган иш. Эгерде экономика өнүгүп коомдо стабилдүүлүк, тынчтык өкүм сүрсө, жашоонун деңгээли жогору болсо, мындай шартта элибиз бүгүнкүдөй ашкере саясатташпайт эле, арким өзүнүн жумушун аткаrsa, тиричилигине кенен жетээр эмгек акы алса, учурдагыдай чайкоочулук саясаттын курмандыгы болмок эмес, ал эми коррупция, же биздин системага тиешелүү паракорлук азайып өзүнөн өзү тыйылмак. Экономикасы, жашоо деңгээли жогору, социалдык маселеси жок улуттун мамлекети күчтүү да болот, мамлекеттик тилди өзөктүү улуттан башкалар да дилгириленип үйрөнүп өздөштүрмөк, мындай өлкөдөн чыгып кетүүнү максат кылышпайт эле, тилекке каршы, азыркы кезде республикадагы оор турмуштун айынан, башка улуттагылар эле эмес, кыргыздар да жүз миндеп башка өлкөлөргө кетип жаткандыгынын токтобой жатканы өкүнүчтүү. Алардын ичинде канчалаган мыкты адистер өз мекен өз жеринде бааланбагандыгына байланыштуу кетишет. Бирок мен ишенгим келет, алардын баары учуру келгенде кайсы бир мезгилде Кыргызстанга пайдалуу кайтып, ал жактарда үйрөнгөндөрүн, алган тажрыйбаларын өз өлкөлөрүнө максималдуу берип, Кыргызстанды көтөргөнгө зор салымдарын кошот. Анткени киндик кан тамган мекени Кыргызстан биздин ошол жер кыргыз элине таандык болгон боорукердик, “кичүүгө ызат – улууга урмат–сый” ортодогу ынтымак-ырыс ата-мурас катары жашап келген ыйык, баалуу салттарыбызды эскиден калган ырым-жырым дегендерден так болуп түшүнө турган кез келди.

Батышты, башка өлкөлөрдү туурап, эгемендүүлүк жылдардагы ашкере демократиялашуунун соңу анархияга айланып, залалы тийбей койгон жок. Кандай болгон күндө дагы бүгүнкү күндөгү биздин бардык изденүүлөрүбүз, умтулууларыбыз улуттук идеологиябыздын өзүбүздүн кан жаныбызга сиңген, аң сезимибизге жакын моделин табууга болуп жаткан аракетиниз деп ойлойм. Соңунда айтаарым, биз, университеттин илимий, билим жана тарбия берүүчү кызматкерлери түштүк борбордо шаар деген атына жарашкан,

шаар үчүн талап болгон шарттары бар, күндүзү кооз, таза, түнкүсүн бейпил, тынч жарык Ошто жашаганга татыктуубуз жана акылуубуз деп эсептеймин.

Ошон үчүн Ошубуздун жаңыланышы үчүн гүлдөп-өсүшү үчүн алдынкы интеллигенция жалпы элге үлгү көрсөтүшүбүз керек. Ишембиликтерди өткөрүүдө иш ордуубузда таза иштегенди, натыйжалуулукту, элге-жерге берилгендикти, шаарыбызды сүйгөндүктү, патриоттуулукту көрсөтүшүбүз жаңыланган коомубузда эң эле зарыл болуп турганын түшүнүп турабыз деп ойлойм.

ТҮЗ ЖОЛ, ТҮЗДӨГҮ АЙЫЛДАРГА САЯКАТ ОЙЛОР

Сырттан карап турган адам чындап саресеп салса ушинтип суроо бермек деген ой көптөн бери көңүлүмдө чыңалып келет. Жашоого эң зарыл болгон дан азыктарына, ун-майга жана башка азык-түлүктөргө соңку жылдардагы баанын кескин кымбаттап кеткени, электр жарыгы сааттап, суткалап өчүрүлгөндөн эл ичиндеги тынчсыздануу, кайрадан эле кыш жакындаганда ага карата камылга көрүүдөгү дагы эмне кымбаттап кетет, эмне болот дегендей кооптонуу дүйнөлүк кризистен четте кала албаганыбыздан кийин ар бирибизди ойлонтпой койбойт да. Жеке өзүмдүн шаардан-шаарга, тээ алыскы тоолуу айылдарга чейин барып келүүмдү бир жагынан жумушум, экинчи жагынан айылдан чыккан адам катары каттоом, ал жактар менен алакамдын кудайга шүгүр, үзүлө электиги шарттап турат. Ар сапар канчалаган адамдар менен жолугушуп баарлашуум, көзүм көргөн окуялар, жашообуздагы өзгөрүүлөр, кайра кайтып келаткандагы жол катар ойлорум ак кагазды тиктетип колго калем алууга түрткү болот.

Эскиден насаат, жаңыдан сабак...

Ата Журтум – алтын туурум, Мекеним – Кыргызстан деп эзелтен эле канчалаган эл башкарган, журт сураган адамдырыбыз өлкөбүздүн бүтүндүгү, кудурети үчүн нечен асыл ойлорду, акыл-насааттарды калтырбаган. Ал эми муундан-муунга жетип келаткан «Эл жерди, жер элди багат», «Суу сыйлаган зор, сыйлабаган кор болот», «Эл эмгегин жер жебейт», «Жамгыр буудан, түшүм суудан» деген не улуу ойлор бүгүнкү биздин жадыбыздан сырт калып кеткени олуттуу каталыгыбыз экенин ойлодум.

Кийинки мезгилдерде кандай чоң аракеттер менен бүткөрүлгөн, республикабыздын туш тарабына түз сызылып багыт алган, зымыраган артерия жолдор пайда болуп жатат! Түздүктүү аймактарда жамырап чыккан козу карындай жаңы-жаңы айылдар бүт сугат жерлерди четинен жемире каптап, ордо калаа Бишкекти саман дубалдуу айылдар тегерете курчап кысып келатканы чекке жетти.

Ошол эле учурда Ошто эс оодара турган пародоксалдуу көрүнүш: Чүйдөгүдөй жер кенен болбогон менен, мында да турак жайга берилген жер участкаторунун аянттары жыл сайын кеңейүүдө, бирок курулуштар арасында саман дубал деген дээрлик жок эсе! Бир кабат үйлөрдү деле арасынан араң таап санайсың, коңшу-коңшудан калбагандай атаандаш курулган кабат үйлөрдөн пайда болуп жаткан «буржуй шаарчалар» көз кубантпай анан!

Бир жагынан ушуларды, экинчи жагынан шаар көчөлөрүнө батпай катар-катар тизилип бараткан чет марка автолордун көптүгүн көрүп, ушинтип «час пик» түзгөнгө жетишип калганыбызга карап, тандап-тандап базар-дүкөндөргө, маркеттерге кирип соода кылгандарга, жөнөкөйүрөөк кафе-ресторандарды тоготпой «аты улуктарынан» ар убак тамактангандарга таңданып, анан эле «Ой, турмуш оорлоп кетти» дегендерге кантип кошулууга болсун дейсиң адам.

Бирок, мунун баары таяктын биз кармаган бир учу болуп жатпайбы! Анын башыбызга келип тие баштаган экинчи учу жөнүндө шаардан чыгып башка шаар-айылдарды көздөй зымыраган түз жолдо ойлонуп, көзгө көрүнгөн көкүрөк өйүгөн көп нерсеге назар салып, Улуу кан жолду бойлото түптүз жерлерде жакынкы жылдардагы эле пахта, тамеки, буудай, жүгөрү талааларынын ордуна жаңы-жаңы түшүп жаткан айылдарды аралап баратып, «күйгөндөн айтам бир сабак» болуп атпайымбы!

Жолдор, жолдор, жолоочуну ойлонткон...

Бишкек-Ош жолунун бүткөнү албетте, баарыбыздын бактыбызга, мамлекетибизге баа жеткис эмгек болду! Жүргүнчүлөрдүн эле эмес, жүк ташуунун, транспорттук түрдүү каттамдардын опол тоодой маселесин чечкен саясий да, экономикалык да чоң жетишкендик болду! Эми ошол добушу күнү-түнү өчпөгөн, көп сандагы, чоң ылдамдыктагы

зуулдаган жеңил, оор транспорттун карааны токтобогон артерия жол аралап өткөн мурдатан бар эски айылдардын ичинде жол стандарттары сакталып, тротуарлар жарыш салынып, алар негизги жолдон бордюрлар менен ажыратылган. Мындай айылдардын ичинде (Мисалга, Оштон Өзгөнгө чейинки: Каарман, Учкун, Огуз-Адыр, Жаңы-Арык, Куршаб, Кароол, Шералы айылдарын эле айтайын) жол бою бир үйдүн тушуна бир эле машина токтосо магистралдын тардыгынан ар убак авариялык кооптуу көрүнүш жагдайлар түзүлгөнү кадимки көрүнүшкө айланган. Бул аз келгенсип, чоң жол боюндагы үйлөрдүн баарысы короого кирээр эшиги да, транспорт чыгаар дарбазасы да чоң жол менен туташкан абалда калганы ойлондурчу маселе. Анан ошентип эрте-кеч өз үйүнө кирем деп чоң жолдогу автокыймылды «жүдөткөн» жергиликтүү жашоочуларды да күнөөлөп болбостур.

Бул го бул дейли, эски айылдардын баарын көчүрмөк, же аларды айлантып жаңы жол салуу кайдан? Эми ушундай акыбалды көрүп туруп деле ошол жолдор бүткөндөн берки чалкештиктерге шарт түзүп берип, мурдунун учунан аркыны сезбеген кулагы дүлөй, тили жок дудук, көзү эле эмес көөдөнү да сокур, унчукпас, утурумдук чондорго эмне деш керек? Жаңы турак-жай кварталдары мындай чоң жолдордон жок эле дегенде 2-3 чакырым обочороок жайгашса талапка ылайык болоору талашсыз беле дейм да. Транспорт министрлиги, курулуш, архитектура, МАИ кызматтары балыктай болуп унчукпагандыктарынын себеби эмне? Чет өлкөлөрдө айылдардын, шаарлардын кандай жайгашканын өтө көп мисал кылып айтышкан Эл депутаттарыбыз деле өзүбүзгө келгенде ушуну бир катуу көзөмөлгө алып, талкуулап коюшса неге болбосун! Союз мезгилинде мал айдоочу атайын көптөгөн жолдор (скотопрогондор) болгонун биздин замандын кишилери унутуп калгандай. Күнү-түнү ушул жолдор менен жайлоолорго бараткан, же келаткан кара түмөн койлор, мал-жылкы эле эмес, аларды айдаган малчыларды деле миң жаман көрүп, миң урушуп-сөккүң келсе да, узак жолдо чарчап чаалыккан немелер жол бошотоор түрү жок, же «Ош! Кош!» дегенге алы келбей, авто айдагандардын «нервин текшерип», аларды жүдөтүп, кыскасы ушундай учурлар жылдын жаз жана күз айларында болуп келет.

«Жаман айтпай жакшы жок» демекчи, айыл ичиндеги жол белгилерин уруп ойнобогон «учкуч» айдоочулардын

заманы азыр. Заңгыраган жолдо эле Суусамыр, же Чычканды айтпайын, айыл ичинде 100 км/сааттан төмөн ылдамдыкты билбегендердин дөңгөлөктөрүнүн алдында канчалаган адамдардын кырчындай өмүрлөрү кыйылып кан жайып жатканын, зарыл десек, так статистика деле айтып берээр. Өкүнүчтүүсү, маселе мындай кырсыктардын айдан-айга, жылдан-жылга өтө көбөйүп баратканында болуп атпайбы!

Ушундан айтарым ата-бабалардан бекерден айтылып калбаган кан жолдон айылдарыбыздын, турак-жайыбыздын алысыраак жайгашканы, балам ойноп кеттиби, малым чыгып кеттиби деп ар убак сар-санаа болбостон жаныбыз тынчыраак жашоонун өбөлгөсү болбойт беле, буга көзүбүздү ачпасак өзүбүзгө эле убал экени ачык көрүнүп жатпайбы, замандаштар!

Таланган жердин таалайы тайыз эли болобузбу?

Эгемендүүлүктүн жылдарында илимий жактан кыпындай негизделбеген аракеттер ар тараптан жүз берген ээнбаштык анархия, эми ошол түз аймактарды, эгин, жашылча-жемиш, башка өсүмдүктөр эгилген талааларды, ондогон, жүздөгөн, миңдеген гектар аянттардагы сугат жерлерди ээлеп, тамтыгын чыгара талап алганыбыз эмне берди бизге? Башкасын айтпаганда да, түштүк жергесинин түмөн берекеси төгүлгөн берешен саратан жайында, бышыкчылык күзүндө тыйынга арзыбаган капуста, помидор-бадыраңы, пияз-сабизи 10-20 сомдон түшпөй турганы, бир кездерде үйгө ташып жыйып коюп чекеден союп жечүү коондарбыз дегенден анча-мынча үй-бүлө жемек тургай «ооз тийгенге» чөнтөгү чыдабай калганы ооздон ырыскы түшүп, элден кут, жерден оомат кеткени болуп жүрбөсүн?

Мунун тамыры кайда? Сугат жерлеринин турак-жайларга бастырылып кеткендин натыйжасы дан эгиндеринин, пахта-тамеки аянттарынын кескин азайышына алып келип, аз аянтта калган үлүш жерлерди айыл-чарбалык максатта иштетүүнүн рентабелдүүлүгүн мыйзам ченемдүү такыр эле төмөндөтүп салды. Айыл-чарба продукцияларын өндүрүүнүн учурдагыдай ачуу маселесинин башкы себеби так ушул жер ресурстарынын азайышы, механизацияланбаган эмгекке өтүү менен түздөн-түз шартталып жатканын түшүнүү кыйын эмес.

Сугат жерлерге ар тараптан жайылып жаткан жөргөмүштүн желесиндей жапайычылык мамилебиздин кесепетинен мурдагы мезгилдерде каналдар казылып, цемент лоток арыктары тартылып, суу насосторун иштетип, сугатка өздөштүрүлгөн жашыл адырлар, талаалар бозоргон чөлгө айланган кейпине келди. Буга башкача мамиле, аракеттер керек эмес беле? Мисалга, Ошко жакын тегеректе канчалаган какшып суу чыкпай бозоруп, энсиреп талаа болуп жерлер жатат? Тигинтип түптүз сугат жерлерди «ап» эткен «буржуй шаарчалардагы» кабат-кабат курулуштарга кеткен чыгымдардын бир аз эле чымчымын ошолорго жумшасак, алар гулзарларга айланбайбы, эл жашаган жаңы кварталдар ошол аймактарда өсүп чыкпайбы, ал эми сугат жерлер канчалаган адамдарды тоюндурбайбы?! Бул боюнча мурдагы союз мезгилиндегидей бир сотых сугат жердин башка багытка алынышы үчүн кандай жогорку жоопкерчилик болгондугун атаганат деп эңсеп алгандан башка айла калбадыбы?

Анан да балким өзүбүзгө билинбестир, бирок алыс-жакынкы жактардан, же чет өлкөлөрдөн келгендер, алардын ичинде туристтер эле эмес, канчалаган расмий адамдар, саясатчылар ж.б. борбор шаар менен «Манас» аэропортубуздун ортосундагы цыгандардын отуруктарына окшогон, улам көбөйүп бараткан тооктун кепесиндей болгон кара тамдарга, көзгө комсоо көрүнүштөргө кантип назар таштабасын? Же айталы, белгилүү «Дордой» базарын айланган жолдо кайдасың Ысык-Көл деп эс алууга бараткан миңдеген чет элдиктер ушундай шакмары чыгып жаткан «ботала-аралашманы» кантип эле байкабай калсын дейсиң да!

Кавказ республикаларындагы шаарлар менен айыл-кыштактардын кандай жерлерде жайгашканын эстеп көрөлүчү. Алар эмне, түз жери жоктугунан тоо-ташты боордоп биринин үстүнө бири үй салып жатышыптырбы? Мунун себеби алардын ар кандай байлыктан кымбат турган суулуу жердин кадыр-баркын баалай билген ата-бабасынан келаткан ыйык парзды, эреже-салтты тутта билишинде болуп жүрбөсүн?

Эгерде жер ресурстарын бүгүнкүдөй интенсивдүү темп менен турак-жай үчүн ажыратып берүү боюнча саясатты түптөмүрүнөн өзгөртпөсөк, же ошого жараша шаарда өнөр жай өнүкпөсө, жумуш орундары көбөйбөсө, анда урбанизациянын мыйзамдарына такыр ылайык келбеген «агломерациянын

кыргызча варианты» жакынкы мезгилдерде орду толгус зыяндарга кептелиши айдан ачык.

Албетте, мурдагы же азыркы бийликтин Кыргызстанды келечеги кең өлкө деп атай тургандай кылабыз деп ниет кылып келгени, келатканы жакшы, ал эми аны турмушка ашыруу кандай кыйынчылыктар аркылуу гана мүмкүн экендигин айтуу кыйындыгын жашообуз көрсөтүп жатпайбы! Канткен менен бел байлап, мындай чоң манилүү, адил ишти баштоонун, таланып-бүлүнүп жаткан жерлерге адамча, акыл-эс менен мамиле кылуунун өзү эрдикке тете болоор!

Эми бул маселелерди чечүү үчүн биздин оюбуз боюнча жергебиздеги сугат жерлердин ансыз да таңкыс шартында аларды жеке үй жана турак-жай курулуштарына интенсивдүү ажыратып берүү аракеттери бардык жерлерде бийлик структураларында кайрадан каралып чыгып, жерге болгон мындай сарамжалсыздыкка бөгөт коюу зарыл. Жер ресурстарына акыл-эс менен мамиле кылып, бул маселеге радикалдуу чара көрүү бүгүн башталбаса, качан башталмак? Антпесе шаарларыбыздан ар тарап багыттар боюнча чыгып бараткандагы жол бойлорундагыдай жаңы курулуштар, дегеле бүгүндөй Кыргызстан боюнча кенири кулач жайып бараткан бул туура эмес тенденция келечекте жакшылыкка алып келбейт.

Шаардыктарга турак-жай жана үй куруу үчүн жерлерди ажыратып берүү маселелери кайрадан мурдагыдай, шаарга жакын ээн талаа болуп жаткан кайракы бош участкалорду суу насосторун орнотуп, жаңы каналдарды казып суу чыгарып өздөштүрүү аркылуу чечилгени оң. Өз учурунда Оштун түштүк («Бир адыр», «Тогуз адыр»), чыгыш («Он адыр») райондорунун өсүп чыгышы да экономикалык-чарбалык зор мааниге ээ болгон сугат жерлерди аяп, аларга жоопкерчилик менен мамиле кылганга байланыштуу болбоду беле!

Эми айта берсек, бийликтер менен биргелешип илимпоздорбу, атуулдук секторбу, бейөкмөт тараптарбы, башка коомдук топторбу, айтор биз кыргызстандыктар үчүн алдыда аткара турган иштер абдан эле арбын. Ким болбосун, өлкөбүздүн бүтүндүгүн, биримдигин сактап, чындап эле келечекте гүлдөп-өсүшү үчүн аз-аздан, акылыбыз жеткенчелик үн кошсок, кол кабыш кылсак баарыбыз үчүн пайдалуу болоорунда шек жок. Тарыхтуу, түптүү Кыргызстан, бүгүнкү бар Кыргызстан, жана келечектеги Улуу Кыргызстан

өз ордуна бекем ээ болушун Жараткандан тилеп, бул өлкөдө жашап, иштеп, өмүр кечирүү насиби буюрган инсандар аны сүйбөй, аны менен сыймыктанбай кое албайт деп ойлойм. Ал үчүн чындап жүрөк орутуунун өзү чоң канаат жана чексиз бакыт болушу керек!

КУРЧАГАН ЧӨЙРӨНҮН КУУРАЛЫНА КИМ КҮНӨӨЛҮҮ?

Жүрөктөрдүн экологиясы оңолмоюн, курчаган чөйрөнүн оңолмою кайдан!?

Жыйырма биринчи кылымдын башатындагы дүйнө жүзүндөгү ири саясий, социалдык-экономикалык өзгөрүүлөр адамзат коомчулугунун аң-сезиминде да олуттуу бурулуштарды жаратты десек жаңылышпайбыз. Өнүккөн өлкөлөрдө илимий-техникалык прогресстин жана материалдык өндүрүштүн жогорку темптерин жартауу, ошону менен бирге жаратылышты коргоону, аны акыл-эс менен сарамжалдуу пайдаланууну башкы орунга коюунун мааниси жогорулоодо. Ушундай глобалдуу өзгөрүштөрдүн фонунда Кыргызстандын керек болсо, планетардык мааниге ээ болгон жаратылыш байлыктарын коргоо, сактоо жана аларга мамиле кылуу, тилекке каршы, регрессивдик багытта жүрүп отурганы эң эле өкүнүчтүү.

Дегеле коомдун түрү өзгөрүп, адамдардын жүрөктөрүнүн түпкүрүндө чыныгы жыргалчылык бул жаратылыш, же биз жашап жаткан чөйрө менен жуурулушуп, аны жабыркатпай жашоодо гана экендиги таптакыр унутулуп калгандай күнгө келдикпи? Экология дегенибиз бизди курчап тураган сырткы тазалыкка эмес, эң биринчиден ички жан дүйнөбүздүн тазалыгына жетишкенибизде гана оңолоорун эмнеге түшүнө албай жатабыз? Замандар, доорлор жана коом нечен жолу алмашса да, небир ачылыш саясаттар жүрсө да, баарыбир жаратылыш – бизди курчаган чөйрө калат эмеспи. Бирок арубак өзгөрүүлөр, ага болгон мамилелер аны да өзгөртпөй койбошу талашсыз тура.

Утурумдук кубулуштар менен алпурушуп, эшигибиз чар тарапка кенен ачылган, ашкере маалыматтуулук, саясатташкан мезгил ыргагында байың-кедейиң да, улугуң-кичигиң, ууруң-тууруң, эркек-катының, кыргызың-башкаң да укугум бирдей деп төшүн тыткан апаат кезенди мандайыбызга

жазган экен, көрүп атпайбызбы! Кыйкырсаң үнүндү укпагандай, жаңсаң колунду көрбөгөндөй болуп козуптозуп алгансып эл кайда баратат деги? Салтты-наркты, маданиятты, тарыхты талкалап, жерге кошуп анын үстүндөгү жаратылыштагы не бир кол тийгис асылдыктарды тебелеп-тепсеп, талап-тоноп кыргын салып түгөтүп кетип эле баратпайбы! Анан эми ушинтип жүрөктөрдүн экологиясы өлүп калгандан кийин, кайдагы айлана-чөйрөнүн экологиясын сактай алмакпыз?

Ушинтип ар замандын асанкайгыланган пенделери бекерден безилбебегендир дейсиң да айласыздан. Себеби бүгүнкү жашообузда да адамдардын кашайган кайдыгерлигинен көптөгөн жакшы нерселерибиз көзкөрүнөө кыйрап жатканы төгүн эмес. Улуу тоолор тараптарда улар үнүн угаар замат, илбирс, аюунун, тоо текелери менен аркар-кулжанын карааны кылаңдаса, элик-маралдын, алтургай жапайы чочконун шабырты эшитилсе, же бери эле дегенде кашкулак-суурдун изине чөп сала, автомат-снайпер деген небир жаңы үлгүдөгү курал-жаракты колго алып баары эле аңчы болуп, Кожожаштай кокту-колотту аңтарып, кыр-кыр менен чуркап миңдеген жылдар бою тоо-ташыбызды, талаа-түзүбүздү байырлаган жандыктар менен перенделерге жапайы кыргын салып жибергенибизди, алардын кээлери тукумкурут боло жаздап калганын Кыргызстандын кайжерине барбайлы, элден угуп эле атпайбызбы!

Карагай менен арчаны мыйзам сактап калалбайбы деп канча ирет какшанганыбыз менен тоо токойлорунун байлыгы тонолуп, куту учуп, берекеси качып, илимий тил менен айтканда, алардагы биокөптүрдүүлүктүн деградациясы, же мындагы өскөн айрым өсүмдүктөрдүн жер бетинен таптакыр жок болуп кетүү коркунучуна кептелгенибиз, бир ууч окумуштуулардан башка эч кимди ойлондурбай калгандай. Айтсак, кийинки кездерде Аксынын, Алайкуунун көк тиреген карагайлары тоо беттеринен жайдакталып, төмөн көздөй ташылып кабат-кабат үй курууга керектелип, ал эми Алай тараптагы арчалардын отун, үй жана чарба курулуштары, өзгөчө мүрзөлөргө кабыр көтөрүү үчүн, мончолор менен сауналардын дубалдарын каптоочу материал катары, ошону менен бирге жаңы жылды ата-бабада жок салт болгон арча, же карагай балатысы менен тосуу максатында калк тарабынан аесуз кыйылып, миңдеген жылдардан бери суунун,

кыртыштын сактоочусу болгон бул токойлордун ири аянттарда сейректелип жаткандыгы олуттуу маселени жаратууда.

Ал эми дарегин угуп дүйнө суктанаган Арстанбаптын токойлорундагы жаңгактын баалуу жыгачы менен уюлун уурдап даярдап сатуу боюнча кызылкулактык өлкөбүздүн жаңылануу багытындагы жаратылышты коргоо саясатында бурулуш кадам болгон – токой дарагынын бул түрүн кыюуга мораторийдин жарыялангандыгына карабастан, тилекке каршы, даале болсо токтой элек. Мындан сырткары токойлордон алма, алча, долоно ж.б. дарактар менен бадалдардан отунду даярдоонун көлөмү жылдан-жылга интенсивдүү жогорулап, токой өскөн аянттар тазаланып, жергиликтүү калк үчүн турак-жай курууга жер участоктору бошотулуп, айыл-кыштактардын токойлуу жерлердин эсебинен кескин өсүп баратканы кадимки көрүнүшкө айланууда.

Түштүктүн айрым тоолуу аймактарындагы дыйканчылык жерлердин таңкыстыгынан улам жергиликтүү калк жайлоолордогу бир мезгилдерде дарыя сууларынын бадал черлери каптаган жээктериндеги жерлерди иштетүүнү «өздөштүрүүгө» өтүп алганына кыйла жыл болуп калбадыбы. Негизинен картошка-сабиз айдоо менен мүнөздөлгөн мындай ири масштабдардагы жер иштетүү сууларды бойлоп тээ жогорулап отуруп дээрлик мөңгүлөргө чейин жетип, мунун кесепетинен биринчиден, өсүмдүктөр жок кылынып жатса, экинчиден, топурак кыртышынын бузулуусу жүрүүдө. Ошону менен бирге ар кай жерде жер иштеткендер казган жертөлөөлөр, кара ылайдан салган жалпак тамдар жайнап, жайлоонун нукура маанисин, көркүн жоготуп, аны көзгө комсоо кылып көрсөтөт. Машинедеби, улоо мененби, же жөө басасынбы, айтор, жайлоого барсаң чар-тарабында таштанды жайнап жатканына зээниң кейийт. Жолдо, сууда чачылып жаткан пластик бөтөлкөлөр, учуп жүргөн пакет, целлофан мүшөктөр, долоно-табылгынын шагына илинип шамалга дирилдейт...

Атактуу Бабур белгилеп кеткендей, анын заманында Фергана өрөөнүндөгү жерлердин эң коозу Ош чөлкөмү болгондугу илгертен маалым эмеспи. Андан бери далай тарыхты баштан кечирип дегендей, эми болсо эгемендүүлүгүбүздү бекемдөө жолубуздагы алгачкы эки он

жылдыкта өлкөбүздүн Түштүк Борбору статусуна ээ Ордо Шаарыбыздын экологиясы да оозубузду чындап эле Ошту каратып калганы ачуу чындык. Шаардын тегерегинде, калк жашаган массивдерде таштандылар жайнаган антисанитариялык көрүнүш кадимге айланып, көчөлөрүбүз, алтургай жашаган үйлөрүбүздүн айланасы, короолору шыпырылбай, абада чаң, түтүн, ыш уюлгуп, терebel табийгатка жат жагымсыз жыттанат. Кайбир мезгилдердеги Оштун символу болгон, назик бутактары кыздын чачындай сөнселген казкатар мажрум талдар, кайрагач, акчечек дарактары неофашисттердей кебетелентип тасырайта токолдонуп, же кемпирдин чачындай суюлуп-саксайып, денелерин бырыш, шишик, илдеттер басып картайып, ал эми миң шордуу Ак-Буура суусуна болсо аркай жерден жакабелдеги саркынды агымдар кошулуп жүрөк ооруткан абалда экендиги – мунун баары бүгүнкү биздин реалдуу жашообуз болуп атпайбы!

Мунун баарына ким күнөөлүү, жыргалынан кууралы көбөйүп бараткан керемет табийгатыбызды, курчаган чөйрөбүздү коргоп, сактап калуунун эмне айласы бар, эртең кантебиз дегендин тегерегинде сөз учугун уласак...

Тазалык жаз келгенде эле эмес

Жыл сайын жаздын алгачкы айларында экологиялык ишембиликтер уюштурулуп, жер-жерлерде бийликтер тарабынан белгиленген тийиштүү иш-чараларга ылайык чоң-кичине дебей, жүздөгөн-миңдеген мектеп окуучулары, окуу жайлардын студенттери, түрдүү мекеме-ишканалардагы чиновниктерден тартып базарда отурган соодагерге чейин баарыбыз жапатырмак колго күрөк-шыпыргы алып тазалык үчүн дурус эле кам көргөндөй болобуз.

Анан эле көп убакыт өтпөй, кайрадан терebel таштандыга «бөлөнүп» калып жаткандын айласын таппай, мейли, кийинки жазда «генерально» тазалайбыз да дегенчелик кылып күтүп жүргөндөйбүз. Тазалык деген үйдүн ичиндегидей эле, бизди курчап турган сыртта да баарыбыз үчүн «бир жылда бир жолку эмес», күн сайынкы болушу керектигин мээбизге, жүрөгүбүзгө да синире албай келебиз, же «улуу агабыз» болгон элдин буга үйрөткөнүн унутуп калгандайбыз. Алар кетип бүтүп, шаарлардагы тазалык да ошолорду ээрчип кеткендей ой калтырат. Минтип айтсаң

оголе намыстанып, сөз кайтаргандар четтен чыгаарына күмөн санабасак болот.

Ош мамлекеттик университетинин студенттеринин күчү менен Навои атындагы парктан баштап жаңы көпүрөгө чейинки аралыкта Ак-Буура дарыясынын жээгинде тазалоо иштери канча жылдан бери жүргүзүлбөсүн, Сулайман-Тоонун бооруна катар тизилип, жадыраган студенттер колдоруна андагы таштандыларга мүшөктөрдү канчалык толтуруп түшпөсүн, ар дайым кайра таштандылар жайнаган ошол эле көрүнүш. Бул эмне? Таштанды деген асмандан түшпөйт го акыры!

Быйыл да буюрса, жалпы элдин катарында жамаатыбыз жазгы ишембиликтерге чыгабыз деген ойдобуз. Бирок студентти суу кечип Ак-Буурага түш да, андагы жаткан таштандынын (жаз айларында суунун аз мезгилинде бул азаптуу дарыянын нугунда эмне гана жок экени даана көрүнөт эмеспи) баарын тазалап чык дей албашыбызды эстегенде, каап алар ошол бойдон быйыл дагы калып кала береби дейсиң. Чынын айталы, айрым таштандылар таштарга оролуп канча жылдан бери козголбой жаткандыктан бизге «тааныш» деле болуп калгансыйт.

Ак-Бууранын жээгин тазалай берген менен анын нугу тигинтип «шакмар» болуп жатса, же аны катуу кирген суу, сел да албаса, демек мунун бир айласын кылса болбойбу деп ойлонуп, мындай бир жөнөкөй, бирок баамыбызда натыйжа бергидей бирин-экин сунушту айтсак дедик. Рынок деген заманда ар кандай ишти бекер аткартуу деген кыйла татаал болуп баратканы жашыруун эмес да. Айталы ошол эле ишембиликтерге адамдарды тартуунун убарагерчилиги оңойго турбайт. Андыктан ушул Ак-Бууранын нугун жаздагы суусу аз мезгилинде шаардын баш-аягынын чегинде (8-10 км болоор!) тазалоону акы төлөө менен ишке ашыруу максатка ылайык болоор эле. Атайын кийимдерди, резина өтүктөрдү, мээлейлерди, шаймандарды (атайын жасалган тырмоочтор, иликтер ж.б.), камдап, топтолгон таштандыны ташып чыгуу үчүн транспортторду даярдап алып, ар бир тазаланган он-жүз метр үчүн шаардын райондорунун чегинде түрдүү төлөмдөрдү (мисалга, дарыянын борбордук базар, же андан төмөнкү бөлүктөрүндөгү участкактор үчүн көбүрөөк төлөп) белгилөө менен жумуш уюштурулса, мындай соопчулуктуу «жакшы шабашкадан» тээ илгеркидей студенттер деле баш тартышпас

беле. Болбосо тигинтип шаардын ар кайсыл көчөлөрүндө керээлден-кечке жумуш күтүп отурган жалданмаларды тартууга эмнеге болбосун? Тек гана жумуштун шартын түшүндүрүп, керек болсо келишим түзүлүп, балким бир-эки маал тамак-аш уюштурулуп, аткарылган жумуш текшерүү менен кабыл алынса, анан буга канча каражат кетиши мүмкүн деген маселе бар эмеспи. Шаар бюджетинен ар кандай саамалыктарга, акцияларга, иш-чараларга табылган акча Оштун эн белгилеринин бири болгон ушул ыйык Ак-Буурабызды тазалоо ишине деле табылып калышы ажеп эместир. А балким экологияны оңдойбуз деген НПОлор долбоор жазып жиберип, фонд түзүшүп, соопчулук издеген ишкер азаматтарыбыз демөөрчүлүк кылып жиберипсе андан жакшы болбойт беле!

Дагы бир оюбуз саркынды агымдардын ушул эле Ак-Буурага кошулуусун кантип азайтуу, же шаар чегинде дарыя суусунун тазалыгын камсыз кылууга жетишүү боюнча төмөндөгүдөй. Калкынын, көчөлөрүнүнүн, турак-жай кварталдарынын, өнөр-жай жана соода түйүндөрүнүн (айрыкча базарлардын), кийинки кездерде шаарга туташ жайгашкан сугат жерлердеги козу карындай көбөйгөн жаңы калктуу массивдердин ж.б. курулуш объектилеринин архитектуралык-пландык жайгаштырылуусу эски союз мезгилиндеги эле варианттарда сакталып келаткандай. Мунун кесепеттери айрым турак-жай кварталдарынан, массивдеринен жана көчөлөрдөн агып келген саркынды суулардын ар кайсыл жерден түз эле Ак-Буура дарыясына куулуп кошулуусун шарттоодо. Анткени Ош шаарынын жалпы рельефтик абалы аны так ортосунан бөлүп аккан ушул дарыяга карай эки жээк тараптан тең жантайыңкы болуп, «Баардык жолдор Римге алпарат» дегендей эле, мында кандай гана жер үстүнкү агым пайда болбосун, айланып отуруп эле Ак-Буураны «таап алат».

Ошондуктан учур талабына ылайык экологиялык нормаларды камсыз кылууга жетишүү максатында дарыя суусун түрдүү кошулмалардан арылтуу, сууну бир кыйла зыянсыздандыруу, тазалоо жана эстетикалык жактан көрүнүшүн жакшыртуу максатында бир катар иш-чаралар аткарылышы зарыл болууда. Ош шаарынын чегинде саркынды агын сууларды бир гана механикалык тазалоодон өткөрүү жетиштүү экендигине көңүл бурулушу шарт деп ойлойбуз.

Механикалык тазалоону саркынды агымдардан салмактуу жана майда заттарды, ошондой эле айрым булганычтарды ажыратып алууда колдонушат. Мындай тазалоо саркынды суудагы эрибеген иридисперстик кошулмаларды сузуп алуу, же сууну алардан арылтуу, бир кыйла тунутуу үчүн жүргүзүлөт. Саркынды сууларды алдынала тазалоо үчүн цилиндр формасына ээ болгон гидроциклондорду жасап колдонуу суулардан түрдүү кошулмаларды 60-65% га чейин арылтууга мүмкүндүк түзөт. Демек, саркынды сууларды механикалык тазалоо аларды тазалоонун эң эле арзан методу болуп эсептелет, ошондуктан ири көлөмдөрдөгү саркынды сууларды эффективдүү тазалоодо бул методду колдонуу биздин шартыбызда максатка ылайык экендигинде талаш жок деп эсептейбиз.

Механикалык тазалоонун максаты эң биринчиден жер үстүңкү саркынды агын суулардын Ак-Буура дарыясына келип кошулуусун азайтууга, же толук токтотууга, шаардын, дегеле курчап турган чөйрөнүн тазалыгын, экологиялык коопсуздуктун камсыз кылынышына жетишүүгө багытталууга тийиш. Борбордук канализациянын магистралдык түтүктөрүнө кошулуп кеткидей механизмдерди жасоо менен атайын кудуктар казылып, алардын ичинде агындылар филтрленип өткүдөй торчолуу цилиндрлер (гидроциклондор) орнотулушу керек. Аларды мезгил-мезгили менен ордунда, же сыртка алып чыгып тазалап туруу мүмкүн болгондой кылып жайгаштыруу максатка ылайык. Мындай пункттар тыкан жасалып, жакабели бетондолуп, кудук оозу капкакталып, алардын иштөө жөндөмдүүлүгүн көзөмөлдөө жакынкы үйлөргө, көчө, же кварталдык комитеттерине, же болбосо соода түйүндөрүнө, мекеме-ишканаларга бекитилиши зарыл. Кокустан алар аркылуу агын токтоп, же цилиндрлер толуп калса тийиштүү (шаардык сууканал ж.б.) кызматтарга билдирүү менен алардын иштөөсүн калыбына келтирүү мүмкүн болмок. Муну менен жер үстүңкү саркынды агымдардын Ак-Буура суусуна түздөн-түз куюп кошулуп жатканын кескин азайтууга, ошону менен бирге агымдагы катуу заттардын белгилүү жерге топтолушуна жетишүүгө мүмкүн экендигинде күмөн жок. Бул өз кезегинде аларды топтолгон жерлерден гана ташып чыгып кетүүнү жеңилдетүүгө өбөлгө түзөт.

Негизинен рельефтик ыңгайлуулукка ылайыкташып Ак-Бууранын оң жана сол жээктерине шаардык башкы тазалоочу курулушка чейин жарыш жайгаштырылган канализациянын борбордук магистралдарына туташуучу системалардын борбордук (же башкы) түйүндөрүн белгилеп алуу зарыл. Анткени көчөлөрдү бойлоп келген кювет арыкчалардагы, же жазгы-күзгү нөшөр жаан-чачындар мезгилинде ар кандай аянтчаларда пайда болгон агымдар эң эле көп таштанды, акыр-чикирлерди агызып келип жакабелге жайнатып койгон учурлар көп эле кайталанып келет. Мисалга, эски автовокзалдын жанында, борбордук базардын ар кайсыл жеринде, А.Навои, Голубев, Зайнабетдинов, кыскасы, Ак-Буурага саркынды суулар көбүрөөк кошулуп жаткан ж.б көчөлөрдө жер үстүңкү саркынды агымдардын топтолушун камсыз кылуучу кудуктарды орнотууга болот.

Бул ойлорубузду анча-мынча пикирлештер менен бөлүшсөк мындай идеяны башка өлкөлөрдө пулдап ийишмек дешип атпайбы, пайдасын ким көрсө да мейли, иши кылып татынакай тазалыкка жетишсек кана эле дейбиз да!

Канткен менен тазалык негизинен ишембиликтерге чыккан окуучу-студенттерге эле эмес, шаардын бардык калкы үчүн керек эмеспи. Анткенибиз мындай ишембиликтер өткөрүлбөй, коомдук жайларды, көчөлөрүбүздү, жалпы айланабызды ошол мектептер, окуу жайлар, же ишкана-мекемелер тазалабаса эмне болмок? Мындай тазалык иш-чараларга эң биринчиден шаарыбыздын ар бир тургуну мажбурсуз эле өз ыйманы менен катышууга милдеттүү болушу керек. Тилекке каршы, айрыкча көп кабаттуу үйлөрдүн жашоочуларын домкомдору айдап чыга албай убара тартканы, же алардын арасында такыр эле тазалык үчүн аракеттер көрүлбөй жатканы биздин маданиятыбыздын канчалык экендигин ачык көрсөтүп коюуда. Андыктан территориалдык кеңештерге бул үчүн айрым гана адамдардын жоопкерчилигин сурап тим болбостон, балким кенебес жашоочуларды да админстративдик кандайдыр-бир жазага тартууга укуктарды берүү зарылдыр?

Шаар булганып таштандыларга толуп кетти, тазалашпайт, ташып чыгышпайт деп мэрияны карап алып эле догуруна бергендин ордуна жашаган подъездден, короодон, үйдүн жакабелинен баштап контейнерге чейинки тазалыкты эле кармайлычы, же күлдү, таштандыны, саркынды сууну Ак-

Буурага төкпөйлүчү! Таштандыны туш келген жерге төгүп ыргытпастан, аны бараар жерине туура жеткирүүнү, аларды сорттоп-сорттоп, ак ящичке, же көк ящичке таштоону эларалык, же коомдук уюмдар чарчаганча куп эле окуткандай болот, бирок натыйжасы кумга сиңип кеткендей. Жаз келгенде жаратылыш ойгонуп атканын сезген соң, ошол айлана-чөйрөгө, жерге карап туруп, анын баарын өзүбүз булгаганыбызды көрсөк, баарыбыздын уятыбыз да бир аз ойгонсо, тазалыкты ар кимибиз өзүбүздөн баштасак жакшы болмок. Бала-чаканы, уул-кыздарды өстүрүп, тарбиялап-окутуп жатабыз дейбиз, ошентебиз да копол айтканда, бок-жинге аралашып эле жашап келатабыз. Эң негизгиси, аларга тарбия менен маданиятка үйрөтүүнүн ушул жаатында босогодон бирдеме сиңире албасак, калганы мындайча айтканда, бир пул эмеспи!

Жашылдандыруу – жакшылыктуу сооп иш

Шаардын түптөлүп курулушунда, пайда болушунда, андан ары ар тараптуу өнүгүп-өсүшүндө жана анын бардык комплекстеринин бүтүндүгүндө албетте, жашыл массивдердин мааниси дайыма кенен да, олуттуу да. Анткенибиз алар шаар чөйрөсүндөгү абанын курамына, тазалыгына жана иондолушуна таасир этет, микроклиматты жакшыртып, күчтүү шамалдарды, ызы-чууну басаңдатат, ошону менен бирге түрдүү имараттардын, турак үйлөрдүн, көчөлөрдүн жана жалпы эле шаардын архитектуралык-эстетикалык көркүн арттырат да, адамдардын эс алуусуна жагымдуу шарт жаратат.

Ушул максаттарда колдонулган дарактар менен бадалдардын адам баласынын жашоосу үчүн оптималдуу чөйрөнү түзүүдөгү орду эбегейсиз зор экендиги тээ алмуस्ताктан бери эле белгилүү болуп келген. Биздин заманга чейинки доорлордогу Египеттин, Ассирия менен Вавилондун, кийинчерээк мезгилдердеги Иран, Кытай, Япония, байыркы Греция менен Римдин, орто кылымдардагы Европа менен Азиянын жана андан берки дүйнөнүн бүгүнкү күндөргө чейинки тарыхында адамдар социалдык-экономикалык өнүгүүнүн түрдүү этаптарында багбанчылыктын аркыл жолдорун, бактарды түптөөнүн типтерин, дарак-бадалдардын,

гүлдөрдүн ж.б. пайдаланылуучу өсүмдүктөрдүн ассортименттерин иштеп чыгышкан.

Жашыл бактарды, парктар менен скверлерди, бульварларды, аллеяларды, гүлбакчаларды жаратуу искусствосунун эң бай жана татаал тарыхы аларды түзүүнүн азыркы заманбап типтерине, өсүмдүктөрдү жайгаштыруунун мүнөзүнө, алардын жалпы сырткы келбетине жана көрүнүшүнө да олуттуу таасир тийгизүүдө. Шаарлардагы жашыл дарактардын функционалдык маанисине ылайык туура жайгаштырылышын негизинен мындагы айлана-чөйрөнүн жакшыруусуна максаттуу багыттоо маселелери азыркы учурда да илим менен практиканын актуалдуу маселелеринен болуп келүүдө.

Өлкөбүздүн өткөн советтик мезгилдердеги бул тармактардагы жараткан ийгиликтери, топтогон тажрыйбалары арбын болгондугун ал кездердеги борбор калаабыз болгон мурдагы Фрунзенин (Бишкек), Рыбечье (Балыкчы), Пржевальск (Каракол), Чолпон-Ата ж.б. шаарларынын мисалында бышыктай алабыз. Түштүк аймактардагы Ош, Жалал-Абат, Кызыл-Кыя өндүү шаарларда да өзгөчө өткөн кылымдын 60-70-жылдырында жашылдандыруу менен коштолгон көрктөндүрүү иштери эң эле масштабдуу жүргүзүлгөн.

Эгерде республикабыздын түндүк тараптарындагы шаарларында ал аймактардагы жер кыртышынын, же топурактын жана климаттын шарттарына ылайык келген дарактардын ассортименттери (негизинен ийне жалбырактуулардан: тянь-шань ак карагайы, гибридик көк карагай, кызыл карагай, лиственница, жазы жалбырактуулардан: эмен, кайың, липа, кайрагач, ясьень, ак чечек, теректин көптөгөн (гибридик) түрлөрү пайдаланылса, ал эми түштүк аймактардагы шаарлардын шарттарында ийне жалбырактуулардан арчанын түрлөрү (туя, же биота, виргин можжевельниги), жазы жалбырактуулардан ясьень, ак чечек, кайрагач, чынар терек (платан) жана теректин жергиликтүү (мырза терек, бака терек) түрлөрү гана пайдаланылып келүүдө. Ушул сыяктуу эле жашылдандыруу иштеринде бадалдардын түрдүк курамы да түндүктө бир кыйла ар түрдүүрөөк, ал эми түштүктө болсо жупуну курамга ээ. Демек, бул маалыматтар көрсөтүп тургандай, өткөн ондогон жылдар ичинде дарак-бадалдардын ассортиментин

пайдалануу түндүк аймактарга салыштырмалуу түштүк шаарларда чектелүү экендигин байкоого болот.

Мындай абал эми эле өзгөрүп кетти деп айтуу кыйын. Анткени шаарларды көрктөндүрүүдө жашылдандыруу иштери пландуу түрдө кошо долбоорлонгондугуна бир да мисал айта албайбыз. Айтсак, Оштун Ак-Тилек турак-жай массивин эле алалы, майдаларын айтпайлы, негизги кең көчөлөрүн бойлото дарактардын асортименттик тандалуу менен отургузулгандыгын эч бир жерден көрө албайсың. Мындагы өйдө-ылдый, чоң-кичине, ала-була болуп өсүп жаткан дарактар бул райондун шаар эмес, кадимки эле айылдан айырмасы жок болуп экендигин айгинелеп турат. Болбосо, ар кварталды, же көчөнү узатасынан баш-аягына чейин бирдей формадагы, жаш-курактагы жана асортименттеги дарактар менен көрктөндүрсө ырааттуулукту, кооздукту жаратууга жетишпейт белек.

Шаардан чыкканда деле кайсыл багытка жүз бурбайлы, Өзгөндү, Алайды, Ноокатты, же Араванды көздөй жөнөйүзбү, магистралдык жолдорду бойлоп типтүү, келишкен дарак коридорлорун түзгөнгө эч маани берилбей келет. Ар кайсыл жеринде ар кандай көрүнүштү байкоого болот, бир жерде тал-терек, кайрагач, тыт, же башка дарак, андан арыраак эптеп көгөртүп койгон дагы башкасы кете берет. Кара-Суу багытында гана айыл өкмөттөрдүн демилгесинин күчү менен бир аз аракеттерди көрүүгө болот, бирок мында да тийиштүү адистердин негиздемеси, иштеп чыккан программалары болмоюн, ойдогону турмушка ашыруу кыйын болуп келаткандай пикирди жаратып келет. Демек ушул өңүттөн караганда, түштүк аймактардагы архитектуралык жашылдандыруу иштеринде олуттуу ойлонулган пландуу иш-чаралардын жоктугу жана анын учур талабына ылайык зарылдыгы айдан ачык байкалат.

Соңку ондогон жылдарда пайда болгон жаңы турак-жай массивдеринин дээрлик бардыгында мына ушундай абал, же аларды көрктөндүрүүдөгү жашылдандыруу иштери жетишээрлик эске алынган эмес. Жер тамдар массивдеринде эле эмес, көп кабаттуу үйлөрдөн турган «Анар», «Төлөйкөн», «Батыш» кичи райондорунда да жашылдандыруунун типтүү планынын долбоору болбогондугу, бул жерлерде көзгө басаар бактуу массивдердин (парк, скверь ж.б.) жоктугу чоң кемчилдик.

Ал эми мурдагы текстилчилердин ХБК, Ош, түштүк-чыгыш кичи райондорундагы эски бактар, алтургай Токтогул, Навои атындагы бактар деле учурда реконструкцияланууга өтө муктаж. Алардагы дарактар негизинен бир түрдөгү курамга жана бирдей курак-жашка ээ болуп, жайгаштырылышы да учур талаптарына туура келбейт. Дегеле шаар боюнча дарактарды формовкалоо акыркы 5-10 жыл ичинде эң эле туура эмес жүргүзүлүп келип, мындай иштерди жүргүзүүдө ар бир түрдүн биологиялык, экологиялык өзгөчөлүктөрү эске алынбастан, натыйжада аларды массалык түрдө илдеттерге дуушарланып, кайбирлери интенсивдүү бутап-кыйууну көтөрө албай, бир канча көчөлөрдө таптакыр эле дарак калбай калган абалга жеттик.

Дарактарды токолдой бергенден албетте, биз каалагандай алардын шактарынын формасы өзгөрөт, бирок улам эле кыюуга туштуккандан бутактары, жалбырактары майдаланып, шаардагы техногендик абадагы уулуу газдардан кыйылган бутак-шактар аркылуу дем алуу менен негизги ноодага доо кетип, өзөгү жабыркап карайат, же көңдөйлөнүп, мындай дарак барып-барып өлүп жок болот. Тилекке каршы, бүгүнкү күндө да шаардын жашылдандыруу кызматтары дарактарды токолдоп формовкалоону токтото элек. Анткени мурдатан ушундай нукка түшүп калган методиканы заматта эле оңдоп-түзөп ийүү оңой эместей көрүнөт, эми көчөлөрдөгү дарактар дагы канча жылга отун болуп кызмат кылат, аны турмуш өзү көрсөтөөр.

Жашылдандыруу иштери боюнча жыл сайын тийиштүү кызматтар дурус эле аракеттерди көргөндөй болгон менен тилекке каршы, натыйжасына өздөрү деле алымсынбаса керек. Себеби көчөттөрдү отургузууда, жогоруда айтканыбыздай, алардын түрдүк, биологиялык-экологиялык өзгөчөлүктөрү, башкача айтканда кайсынысы көлөкөдө, кайсынысы жарыкта, же ачык жерде, кайсынысы кандай топуракта, кандай нымдуулукта өсөөрү эске алынбай туш келди жерге жайгаштырыла бергендиктен убарагерчилик менен гана алектенип жатпайбызбы? Андыктан шаар курулушундагы архитектуралык элемент катары зор мааниге ээ болгон жашылдандыруу иштерине келечекте бул боюнча атайын билими бар кызматкерлерди тартуу максатка ылайык экендиги эч күмөн жаратпаш керек.

Ошту кайрадан көркүн чыгарган жаз келип, анын илебин сезген дарактар бүчүр байлап, жер табына келип турган бүгүнкү күндө да дарак көчөттөрүн отургузуу иштери башталууда. Көп жерлерде кыйылып кеткен дарактардын ордуна жаш көчөттөрдү тигүүдө эски дүмүрлөрдү сөзсүз түрдө казып алып салуу, андан соң кыртышты кайрадан тегиздеп даярдоо эң эле зарыл экендиги эске алынууга тийиш. Анткени топурак кыртышын туташ каптап жаткан эски тамырлар жаш дарактын андан ары өсүп-өөрчүшүнө чоң тоскоолдук жаратып түздөн-түз кедергисин тийгизбей койбойт. Мындай болбогон учурларда дарактар көп кыйналып жашоосу, өз өлчөмүндө өсө албай чабал, эргежээл болуп жетилээри практикадан белгилүү.

«Жакшыдан бак, жамандан дак калат», «Эртең кыямат күн болоору чын болсо, бүгүн чырпык сая кеткиле» демекчи, бак-дарак тигүүнүн, курчаган чөйрөнү жашылдандыруунун турмуштук, философиялык да ар тараптуу пайдалуу, ары сооптуу иш экендигинде калет жок. Андыктан короодогу, көчөбүздөгү бак-дарактардын абалына, саламаттыгына көз салып, апакай кылып актап, түбүн жумшартып, бутап-тазалап, ар бирибиз жаркын келечек үчүн жаңы көчөт отургузуп Жер Энени бир кубанткандан четте калбасак!

ДАРАКТАР ДА КАМКОРДУККА МУКТАЖ, же ар бир жетекчи арабөк таштабай турган иш жөнүндө айталычы

Өлкөбүз эгемендүүлүк тизгинин өз колуна алган жыйырма жыл ичинде жашообуздун кайсыл тармагын айтпайлы, өнүгүп баратканыбыз бул деп оозубуз толтура айта албай келебиз. «Кой дээрге кожосу жок» дегендей эле бийликти алмаштырууну улам ыкчамдата өздөштүрүп ашкере саясатташкан коомду түзгөнгө жетишкендигибизди, жер-жерге жана уруу-урууга бөлүнгөнүбүздү ачыктап алганыбызды, мунун кесепетинен учурда алдыга көздөй жылууга аныкталуу багыт табалбай тушалган бойдон турганыбызды гана эске албаганда, жаңы кылымдын башатында минтип өзгөрүп кеттик дей албайбыз го. Бул жылдар аралыгында кыргыз журтчулугу айыл чарбасын, аз да болсо түптөлүп калган өнөржай секторун биротоло талкалап албадыкпы? Тилекке каршы, республиканын кайсыл шаарын

албайлы, бир кездерде мурдагы союздук республикалардын борборлорунун ичинен эң жашылы, эң көрктүүсү делген мурдагы советтик Фрунзебиз, азыркы эгемендик Бишкегибиз баш, экинчи борборубуз болгон Ошубуз төш болуп, мындагы жашыл бактарыбыздын абалы да абдан начарлап кеткендигин байкоо кыйын эмес.

Кыргызстаныбыздагы шаарлардын жашыл массивдериндеги, мейли парк-сквер, бульвар, аллея, көчө, же ишкана-мекемелердин айланасындагы, имараттардын короолорундагы бадал-дарактар болобу, жашылдандыруу максатында тигилген соң алардын биологиялык өзгөчөлүктөрү эске алынып, ансыз да жупуну түрдүк курамы туура тандалууга тийиш. Бул максаттарда иш-аракеттерди шаарларды жыл сайын алдыда келаткан жаздан тарта жашылдандырып көрктөндүрүүнүн, бакчылык-парктык искусствонун, архитектуралык композициялаштыруунун талаптарына жана нормаларына ылайык ландшафттык табит менен аткаруунун таптакыр жок экендигин түштүк борборубуз Оштун жашоочусу, анан да адис катары буга чейин деле көп жолу айтсак да, бул маселе жыл өткөн сайын көзкөрүнөө оорлошуп бараткандан дагы бир жолу азыноолак айта кетүүнү эп көрдүм. Анткени ушундай эле абал Кыргызстандын башка шаарларында да, Каракол, Балыкчы, Токмок, Кара-Балта, Кызыл-Кыя, Баткен, Сүлүктү, Исфананы айтабызбы, соңку жылдардагы жашыл бактарга карата туура эмес мамиле, өстүрүү жана асыроо боюнча агротехникалык эрежелердин сакталбагандыгы, жашылдандыруу чарбаларында нукура адистердин жоктугу алардын оор абалга кептелишинин башкы себеби болууда.

Мындан сырткары ар кандай ишкана-мекемелердин жакабелиндеги бактуу участкатордо да абал кейиштүү экендиги жашыруун эмес. Андыктан алардагы ар бир жетекчи өздөрү баш болуп бул маанилүү иш-чараны арабөк таштабастан, жашылдандырууга кайдыгер болбой өз учурунда бак-дарактарга камкор жана туура мамиле кылса, бул бери эле дегенде бизди курчап турган айлана-чөйрөнү жыл бою көркүнө чыгарып, сырткы ызы-чууну басаңдатып, абаны тазалап кычкылтек менен байытып, өзгөчө жайкысын аптаптуу күндөрдө теремелди салкындатып, адамдардын эс алуусуна жагымдуу шарт түзүп, алардын саламаттыгына эбегейсиз зор оң таасирин тийгизмек.

Бир кездерде оштук акын Абдирашит Урбаевдин «Мажрүмтал Оштун символу» деп жазган, бүгүн деле ырдалып жүргөн ырындагыдай бутак-чыбыктары небир көрк менен жер чийип кыздын өрүлгөн чачындай сеңселген, Оштун кайсыл көчөсүндө, же парк-скверинде болсун алардын көркүн арттырган бул дарактар 90-жылдардын аяк чендеринен тарта шаар жетекчилигиндеги кайсы-бир «акылмандардын» көрсөтмөсү аркылуу формовкалоо деген шылтоо менен ноодасынын жарымынан өйдө тең бөлө катар кыйылып, андан бери айыккыс илдеттерге чалдыгып, аз-аздан түп-тамырынан бери алынып отуруп азыркы күндөрдө дээрлик жок болду да калды. Аны менен катар чынар терек, кайрагач, ак чечек, яшень өндүү бийик ноодалуу дарактар да түрүнө карабай жыл сайын тасырайта токолдоно бергенден улам баарынын өзөгүнө доо кетип, дарактардын көбөйүп чыккан шактары майдаланып, айрымдары ичинен чирип көңдөйлөнүп, зат айлануу бузулуп массалык түрдө рак, козу карын илдеттерине чалдыгып, денелеринде бөлтөк шишиктер көбөйгөнү кадимки көрүнүшкө айланды. Мындай абал андан ары эстафета сыңарындай эле азыр да шаардык жашылдандыруу чарбасынын жылдын дээрлик төрт мезгилинде электрдин, тролейбустун зымдарына, жол бою токтогон транспортко, ал тургай жөө баскан адамга да тоскоол болгон шактарды бутуо, түшкөн жалбырактарын шыпыруу-ташуу боюнча айласыз ташпишин көбөйтсө-көбөйтүп, дегеле азайтпай келет.

Жогоруда белгилегенибиздей, өзгөчө Ош шаарында дарактарды токолдоп, тушкелди балталап араалап кескен эч бир акылга сыйбаган иш экенин канча айтып да токтото албай келебиз. Жыл сайын мындай мүнөздөгү интенсивдүү кыйып-кесүүлөрдүн натыйжасында дарактардын негизги өзөгү, же сөңгөгү болгон ядросуна зака кетип, камбий катмары өлөт да кабыктар кургап ажырайт. Андан ары алар жарылып сыйрылып түшөт, же көпчүлүк учурда жаракаларына зыянкеч курт-кумурскалар кирип, тукум таштаганга эң ылайыктуу шарт түзүлөт. Зыянкечтердин кээ бир түрлөрүнүн личинкалары өрчүгөн сайын нооданы көзөп тешкенге жөндөмдүү келет, айрымдары дарактын ширеси, кабыгы, майда бутакчалары, жалбырактары, алтургай тамырына чейин түшүп аны менен да азыктанып дарактын жашоосун токтотконго жетет.

Дарактын ноодасынын туурасынан кесилишинен анын бүтүндөй өмүрүн, же тарыхын окууга болот. Жылдык шакекчелери кайсыл жылдын кандай катаал, же жагымдуу болгонунан түздөн-түз кабар берет. Кесилген шактардан жана кыйылып ташталган дарактардын дүмүрлөрүнөн муну жөнөкөй көз менен көрсө деле болот. Даана байкалган кенен шакекчелер булар – кайсыл курак-жашында жагымдуу шарттар (оптималдуу температура, жетиштүү нымдуулук жана азыктар), ал эми ичке шакекчелер – кургакчылык, катаал сууктун, же болбосо туура эмес агротехниканы пайдалануунун белгиси болушу мүмкүн.

Ырасында эле кандай мекеме, ишкана-уюм жетекчилери болбосун, мындай абалга чындап жүзүн буруп муну жасап жатат деп айтуу кыйын. Тилекке каршы, бул маселе албетте, учурдагыдай саясий, экономикалык, же социалдык мүнөздөгүлөрдүн фонунда көңүлдөн сырт калтырылып, ага маани берилбеген жагдай жаратылып калганы жакшы эмес болууда. Ошентсе да биз менен жанаша өсүп, биздей эле тирүүлүктүн күнүн өткөрүп, кээде кубанып, кээде азап чегип аз-көп өмүрүн сүрүп жашап жаткан бак-дарактардын сырын түшүнө билүүнүн, аларга кам көрүүнүн эң эле элементардык ыкмалары жана жолдору туурасында айта кетсек, балким айрым-бирөөлөрүнүн кулагына илинип калабы дейм да.

Тирүү организмдерге адамдан сырткары албетте, жаныбарлар менен өсүмдүктөрдү кошуп жүргөнүбүздү баарыбыз эле билебиз. Жыл мезгилдерине жараша алар да баарысы тең өз жашоолорун өзгөртүп турат. Айталы, жазда жаныбарлар түлөп, балалап-тукумдап, ал эми өсүмдүктөр болсо жанданып бүрдөп, гүлдөп мөмө байлап дегендей, ал эми күзүндөсү болсо кайрадан кышка карата, жаныбарлар жүнү калыңдап семирип май алып, айрымдары запас топтоп ийиндерине азык жыйнаса, өсүмдүктөр мөмөсү бышып жетилип, жалбырагын таштап, кабыктары калыңдап катат.

Климаттык шартыбыз ушундай экен, кургакчыл жай айларында көлөкө издеп жан сактап дарак-бактардын саябанында ысыкта аптаптан баш калкалайбыз адамдар. Салкын издегенбиз – жаныбызга жагымдуу болчу кыргалды ойлогонубуз. Демек, тирүү жан жагымдуу-жагымсызга тийиштүү реакция кылбай кое албастыгы да түшүнүктүү. Андыктан дарактарды да тирүү деп билгенибизден соң алар да кээ учурларда камкордугубузга муктаждыгында талаш

болушу мүмкүн эмес. Мында табыгый шарттарда жашап жаткан өсүмдүктөрдү айтпасак да бакма токойлорду, же шаар чегиндеги бизди курчап турган бак жана парк өсүмдүктөрүнө кам көрбөсөк болбойт.

Бак-дарактар шаарлардын жашыл аймактарында негизинен эрте жаздан тарта кеч күзгө чейинки, башкача айтканда, вегетациялык мезгилдерде аларга кам көрүүгө жана асыроого муктаж болушат. Эрте жаздагы туура формовкадан (туура эмес өскөн шактарын, бутактарын кесип салуу аркылуу дарактын биз каалаган келбетин калыптандыруудан жана өсүп-өнүгүшүн стимулдаштыруудан) дарактын андан аркы жашоосу көз каранды болот. Зарыл учурларда түбүн бошотуу, жер-семирткичтерди берүү, илдеттерге жана зыянкечтерге каршы дарылоо, маалында сугаруу, санитардык жана асыроо боюнча тийиштүү кесүү-кыюуларды жүргүзүү мунун баары атайын билимди жана тажрыйбаларды талап кылуучу иш-чаралар. Мындай иш-чаралардын үзгүлтүксүз жана сабаттуу аткарылышы бак-дарактардын саламаттыгын сактоого, курак-жашын узартууга, көркүн арттырууга жетишүүгө өбөлгө түзөт.

Көбүнчөсү жай айларында баскан жолубуз чаң, көчөлөрүбүз балит, кыртыш үстүндө ным жок. Ал кайдан келмек эле? Көчө бойлорундагы, бактардагы жана парктардагы дарактарды маал-маалы менен сугаруу аркылуу кыртыштын үсүтүңкү жана абанын жер бойлогон катмарындагы нымдуулукту камсыз кылууга жетишүүгө болот. Ушул иш-аракет талаптагыдай болсо ал абадагы жана бут астыбыздагы тозуган топурак чаңынын да азайышынын негизги себептеринин, же факторлорунун бири болоорун түшүнө жүрсөк.

Сугат – бак-дарактардын жашоосундагы эң маанилүү процесс. Суу транспорт-ташыгыч катары кызмат кылат, жалбыракты, мөмөнү бышылтып жетилтет. Сууга жетиштүү өлчөмдө каныгуу менен алар «бант» берип үзүлүшөт. Айланадагы бак-дарактарды сугаруу сутканын салкын сааттарында жүргүзүлүшү кажет. Агын суулар болбогон жерлерде имараттардагы суу түтүктөрүнөн, же суу ташыгыч транспорттор менен деле көлдөтүп койсок сазга айланып, же суу ташкын болуп каптап кетпейт. Мындан сууну канганча ичип сиңирип алат да, чүрүшкөн жалбырактары кайрадан жазылып дарактар көз көрүнөө жандана түшөт. Антпесе кем

суу дарак көңүлү чөккөн адамдан айырмасы жок, көрк берип деле жарытпаганын жакшыраак андасак баарыбыз үчүн эле байкообуз кыйынга турбайт.

Биздин өлкөнүн кыртыштык-климаттык өзгөчөлүктөрүн эске алганда жайдын аяк ченинде жана күздүн башталышы болгон август-сентябрь айларында кыртыштагы нымдуулуктун жетишсиздиги артат. Күз айларында сырттан караганда суу жетпеген дарактар деле көктөп тургандай, жалбырактары азырынча жашыл болуп, алардын кээ бир түрлөрү урук байлап бышып жетилип жаткандай абал байкалат. Бирок суунун жетишсиздигинен алардын саламаттыгына доо кетээри эч бир эске алынбай, жашыл массивдердеги күзгү сугатка таптакыр көңүл бөлүнбөй келүүдө. Бул айларда кечкисин, же түнкүсүн жана эрте мененки салкын мезгилдерде парктардагы, бак-скверлердеги, аллеялардагы чоң көчөлөрдөгү, ишкана-мекемелердин айланасындагы дарактарды, бадалдарды интенсивдүү сугаруу максатка ылайык. Эмне үчүн күндүзү эмес? Себеби бул айларда күндүн ысышынан абанын кургактыгы күндүзү туруктуу болуп жалбырактардын дем алышы, ал эми жылуу суу тамырлар үчүн жагымдуу эмес. Өзгөчө күз мезгилдеринде түнү менен көлдөтүп кандыра сугаруу дарактардын клеткаларын, ткандарын жана кабыгын бекемдейт, кышкы суукка даярдайт. Анткени суу менен топурактан тамырлар аркылуу дарактын бардык органдарынын өсүп-өнүгүшү жана жетилиши үчүн керектүү азот, фосфор, темир ж.б. сыяктуу эң зарыл элементтер, азык заттар жеткирилет.

Бала бакчанын, мектептердин багынан баштап, чоң мекеме-ишканалардын айланасындагы, айылдар менен шаарлардагы бактар, парк-скверлерге чейин андагы дарактарды туура асыраганды, сабаттуу формовкалоону үйрөнсөк, чакалап болсо да жазгы-жайкы-күзгү сугат ишембиликтерин уюштуруп ойдогудай иш кылсак экология деп ээ-жаа бербей миң кыйкыргандан көрө пайдалуу бир иш болмок. Бул ары пайдалуу, ары Кудайга жагаар соопчулуктуу иш биздин эртеңки күнүбүзгө, кийинки жылыбызга, өзүбүздүн экологиябызга – жалпыбыздын саламаттыгыбызга кам көргөнүбүз болоор эле.